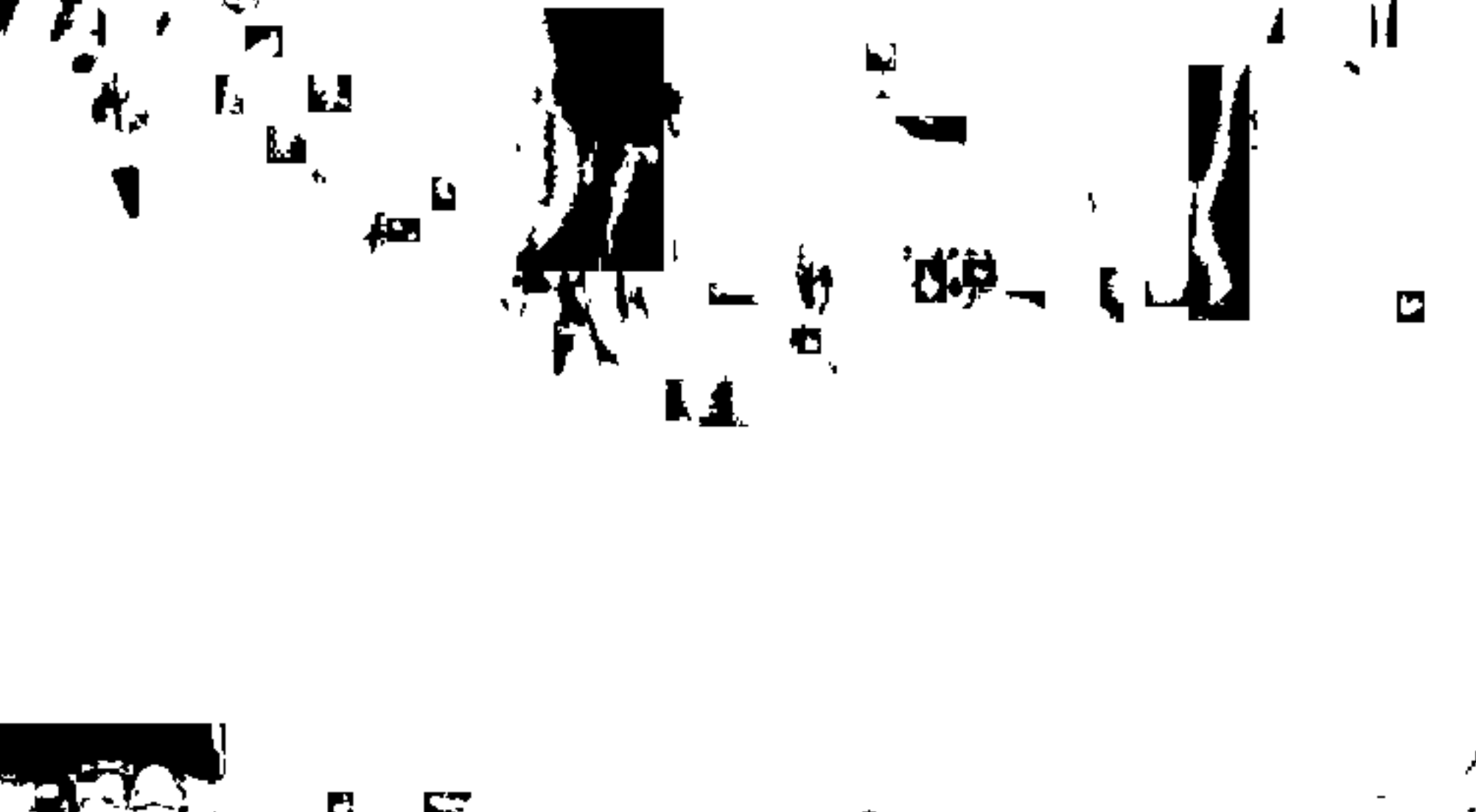
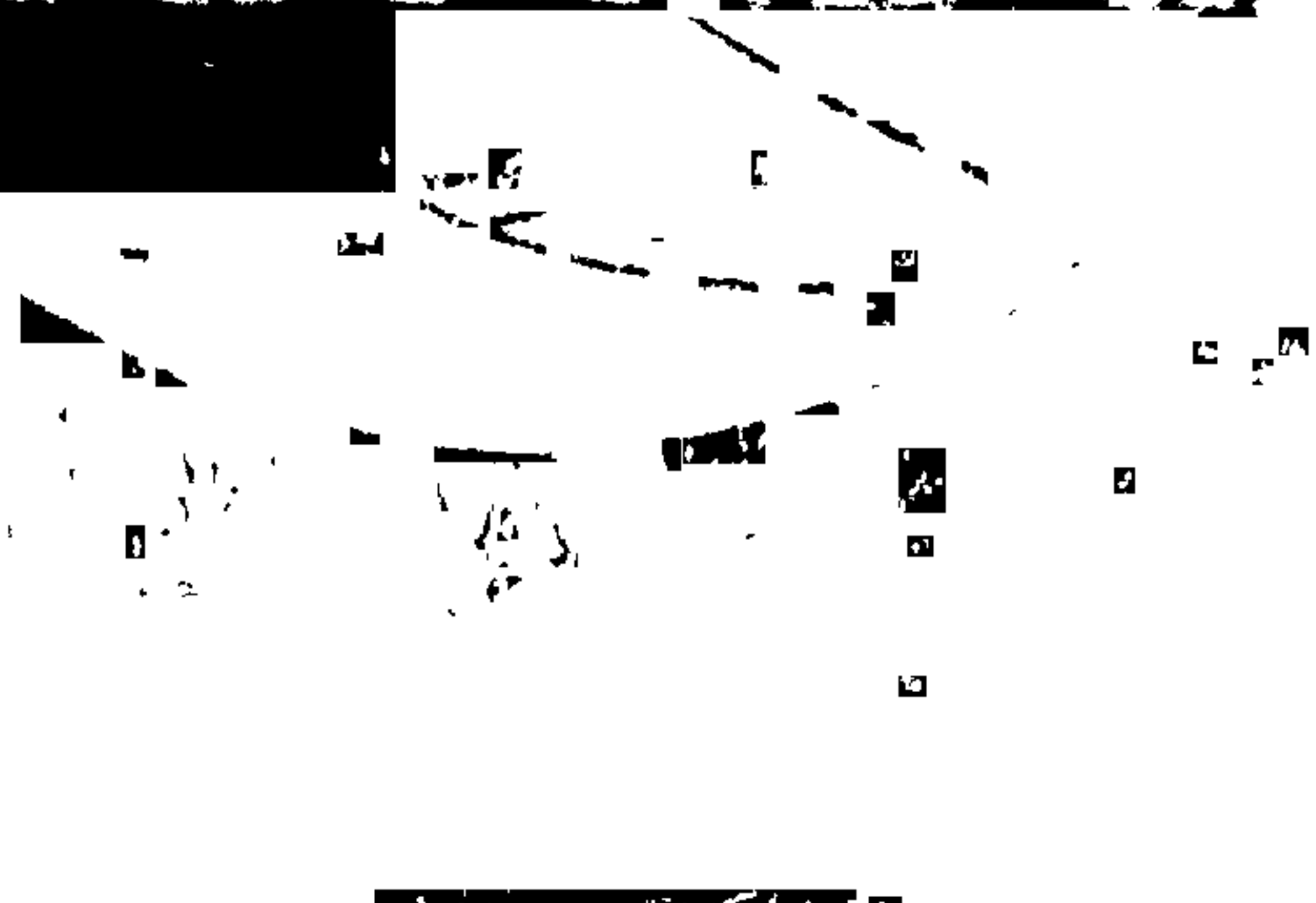

म. ग्रं. सं. ठाणें

वय भूप्रवास
क्र. ४७६.

भूगोलावरील काही

विचित्र प्राणी

REFK-0017233
FBK-0017233

५५४५२

१२/३/७१

शु. प्रकाश

४७९

भूगोलावरील
काही
विचित्र
प्राणी

६)

... ७५४५९
... ४७६

श्र. प्र.
३६३१७)

भूगोलावरील काही विचित्र प्राणी

वि. आ. मोडक

REFBK-0017233

संयुक्त साहित्य

संयुक्त साहित्य पुणे

किंमत साडेतीन रुपये

© वि. आ. मोडक

प्रथमावृत्ती : १९३१

द्वितीयावृत्ती : १९६७

प्रकाशक :

दामोदर दिनकर कुलकर्णी

संयुक्त साहित्य

३७५ नारायण, लक्ष्मी रोड

पुणे २

मुद्रक :

वि. ग. माटे

विश्वकर्मा मुद्रणालय (प्रा.) लि.

४०५ नारायण पेठ, पुणे २

मुखपृष्ठ :

दलाल आर्ट स्टुडिओ, मुंबई

आतील चित्रे :

स्टुडिओ साल्कर, पुणे

या पुस्तकाचा इतिहास

(१) १९२९ साली “ अनाथ बालिकाश्रम - हिंगणे ” या आमच्या संस्थेने मला ‘ शिकवावे कसे ’ हे शिकण्याकरिता म्हणजे ‘ वी. टी. ’ च्या परीक्षेच्या अभ्यासाकरिता मुंबईस असलेल्या सरकारी ‘ सेकंडरी टीचर्स ट्रेनिंग कॉलेज ’ मध्ये पाठविले. या ठिकाणी अभ्यास करणाऱ्या प्रत्येक विद्यार्थिदशेतल्या शिक्षकाला काही तरी ‘ संकल्पित कार्य ’ (Project-work) ठरवून घेऊन ते त्याला त्या वर्षात पुरे करावयाचे असते. होतकरू शिक्षकाला त्याच्या विशेष आवडीच्या अशा आणि म्हणूनच विशेष अभ्यासाकरिता पसंत केलेल्या एखाद्या विषयात शक्य तितके प्रावीण्य मिळवावयाचे असून, त्याचे वर्षात पुरे करावयाचे ‘ संकल्पित कार्य ’ ही याच विषयासंबंधी असते.

(२) मी ‘ भूगोल ’ हा विषय माझ्या विशेष आवडीचा म्हणून पसंत केला. कारण मी या विषयाचा पूर्वी स्वतंत्रपणे बराच अभ्यास केला होता. हा विषय जे होतकरू शिक्षक पसंत करतात, त्यांना तेथील परंपरेला अनुसरून एखाद्या देशाचा ‘ उठावाचा नकाशा ’ तयार करून त्यासंबंधीच बालवाङ्मयाला शोभेल अशा भाषेत चित्रे, नकाशे, तक्ते, आराखडे, कोष्टके, इत्यादिकांच्या साहाय्याने विषय विशद होईल अशा तऱ्हेने मानवी भूगोलास प्राधान्य देऊन, एखादी चोपडी लिहावयाची असते. ही चोपडी इंग्रजी भाषेतच लिहिली जात असे. या परंपरेला सोडून मी दोन गोष्टी करण्याचा निश्चय केला; आणि हा माझा निश्चय त्या वेळचे प्रिन्सिपल प्रो० आर० पी० कार यांच्या अनुमतीनेच मी तडीस नेला. पहिली गोष्ट म्हणजे ज्याने त्याने उठावे आणि एखाद्या देशाचा ‘ उठावाचा नकाशा ’ तयार करावा ही परंपरा मी मोडली. मी म्हटले, “ उठावाचा नकाशा ’ करणे हे एकच ‘ संकल्पित कार्य ’ होऊ शकते की काय? याच्याच तोडीचे दुसरे एखादे ‘ संकल्पित कार्य ’ मी करून दाखविल्यास आपण ते मान्य कराल की नाही? ‘ उठावाचा नकाशा ’ करणे हे अवश्यच असल्यास मी माझ्या संस्थेच्या शाळेत (महिलाश्रमात) हिंदुस्थानचा भला मोठा म्हणजे बारा फूट लांब व बारा फूट रुंद एवढ्या आकाराचा, चुना, विटा आणि सिमेंट या वस्तूंचा उपयोग करून नकाशा

केला आहे, तो इथे परीक्षेकरिता दाखविण्यास मला आणित्ता येणार नाही हे खरे; तरो पण तो 'उठावाचा नकाशा' मीच केला आहे याची खात्री मी आपणांस हवी तर पटवून देईन. म्हणून मला दुसरे एकादे 'संकल्पित कार्य' करू द्या. कारण शिक्षण-शास्त्रात सांगितल्याप्रमाणे स्वयंस्फूर्तीने केलेले कार्यच जास्त उत्साहाने होत असल्यामुळे ते चांगले वठते." ही माझी विचारसरणी प्रिन्सिपलना पटवून त्यांनी मला मोठ्या आनंदानेच दुसऱ्या प्रकारचे एखादे 'संकल्पित कार्य' करण्यास अनुमती दिली.

(३) मला आणखी एक गोष्ट करावयाची होती. ती म्हणजे 'संकल्पित कार्या'-संबंधी जी चोपडी लिहिली जाई ती इंग्रजीत लिहिण्याऐवजी मराठीत लिहिणे ही होय. पहिल्या गोष्टीत मला यश आले होते; आणि प्रिन्सिपल यांची खात्री पटवून दिल्यास परंपरा मोडण्यासही ते अनुमती देतात हे मला कळून आले होते. म्हणून दुसऱ्याही गोष्टीत मी त्यांची अनुमती मिळविण्याचे ठरविले. काही दिवसांनी पुन्हा त्यांची गाठ घेऊन मी त्यांना म्हटले, - "जी चोपडी माझ्या 'संकल्पित कार्या'संबंधी मला लिहावयाची आहे ती बालवाङ्मयाला शोभेल अशा स्वभाषेत मला चांगल्या प्रकारे लिहिता येईल की परभाषेत लिहिता येईल? आणि जी चोपडी मी लिहीन ती इंग्लंडातल्या मुलांकरिता की महाराष्ट्रातील मुलांकरिता? महाराष्ट्रातील मनुष्याने लिहिलेली चोपडी इंग्लंडातील मुलांच्या हाती देण्याइतके इंग्लंडातील लोक काही वेडे नाहीत खास. मग आमच्या मुलांनी हे वाङ्मय वाचावे अशी जर खरोखर इच्छा असेल, तर ती माझ्या मातृभाषेतच लिहिलेली निदान मला तरी आवडेल." प्रिन्सिपलनी मला अडविण्याकरिता विचारले. "ती चोपडी इथेच ठेवावयाची आहे ना? परीक्षेकरिता लिहिलेली चोपडी इथेच शिक्षक-गण ठेवून जात असतात." मी म्हटले, - "का? मी लिहिलेली चोपडी परीक्षेनंतर मला घेऊन जाण्यास काय हरकत आहे? ती काही कॉलेजची हक्काची वस्तू होऊ शकत नाही ना?" त्यावर "तसे काही नाही, पण-" प्रिन्सिपल म्हणाले. "माझ्या मातृभाषेतून लिहिणे हे तत्त्व आपणांस पटते की नाही?" मी पुन्हा प्रश्न केला. "वरं काही हरकत नाही; प्रो० साने आपली चोपडी वाचून पाहतील." प्रि० कार यांनी म्हटले, नंतर "आपला मी अत्यंत

आभारी आहे. ” असे म्हणून पडत्या फळाची आज्ञा मान्य करूनच मी तेथून निघालो.

(४) प्रो० ए० एन्० साने (भूगोल-विषयाचे आणि इंग्रजी-विषयाचे अध्यापक) यांची मला या कामात अगदी पहिल्यापासून मदत झाली, हे येथे मला कृतज्ञतापूर्वक सांगणे अवश्य आहे. किंबहुना त्यांच्या मदतीशिवाय मला या कामी आलेले यश आलेही नसते. असो. माझ्या ‘ संकल्पित कार्या ’ साठी भूगोलावरील काही विचित्र प्राणी हा विषय मी निवडला. हाच विषय मी का निवडला याचे थोडक्यात कारण असे – एकदा मी पाठ देत असताना वर्गाला एक चित्र दाखविण्याचा प्रसंग आला. मी आणलेले चित्र लहान असल्यामुळे सर्व मुलांना ते चित्र दाखवावयास मला थोडासा वेळ जास्त लागला. लगेच या दोघाची नोंद होऊन तो दोघ माझ्या नजरेस प्रो० साने यांनी आणिला. तेव्हा-पासून कोणतेही वर्गास दाखविण्याचे चित्र मोठेच असावे असे मी मनाशी ठरविले. माझे पुढचे लागोपाठ असलेले पाठ ध्रुव-प्रदेशातील प्राण्यासंबंधीच असल्यामुळे मी असली चित्रे मोठ्या आकाराची मिळतात का हे पाहू लागलो; पण तशी मनाजोगी चित्रे कोठे मिळेनात. शिवाय चित्रे शोधण्यात वेळ जास्त जाऊ लागला. तेव्हा ‘ आपणच तशी चित्रे का काढू नयेत ? ’ असा माझ्या मनालाच मी प्रश्न केला. मी मनापासून चित्रे काढू लागलो आणि मला माझे काम भागेलसे वाटले. ही माझी चित्रे प्रिन्सिपल कार यांना आणि प्रो० साने व इतर अध्यापका यांनाही फार पसंत पडू लागली. कलेच्या दृष्टीने ती फार सुबक होती म्हणून नव्हे, तर वर्गातील मुलांच्या मनावर परिणाम करणारी होती या दृष्टीने असो. इतर कटिबंधांतील प्राण्यांची चित्रे काढून या सर्व प्राण्यांच्या चित्रांसंबंधीच भौगोलिक पार्श्वभूमी घेऊन ‘ संकल्पित कार्य ’ करावे आणि त्यांच्या अनुरोधानेच प्राण्यांबद्दल भौगोलिक विषयासंबंधी बालवाङ्मय लिहावे असे मी ठरविले. आणि मी माझा वेत प्रि० कार आणि प्रो० साने या दोघांनाही कळविला. माझी चित्रे त्यांना आवडली होतीच, तेव्हा या गोष्टीस दोघांनीही पसंती दर्शविली.

(५) सर्व चित्रे काढून झाल्यानंतर आज जी माहिती मी पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध करित आहे, ती मी लिहून काढिली. ती सर्वस्वी प्रो० साने यांना

आवडल्यामुळे त्यांनी या माझ्या 'कार्या'बद्दल प्रिन्सिपलकार यांजपाशी प्रशंसा केली. त्यांना ती माहिती फारच आवडली व ते मला म्हणाले, " I say, Mr. Modak, you must get it printed anyhow. " यावर " हा पैशाचा प्रश्न आहे. पुढे-मागे जमल्यास मी खात्रीपूर्वक ही चोपडी पुस्तक म्हणून प्रसिद्ध करीन " असे मी त्यांना गुळमुळीतच उत्तर दिले; आणि परीक्षा झाल्यानंतर मी पुन्हा हिंगण्यास आलो.

(६) हिंगण्यास गुरुवय अण्णा कर्वे यांनी स्थापिलेला " अनाथबालिकाश्रम " अखिल भरतखंडात सध्या तरी प्रसिद्ध आहेच. याच आश्रमाच्या ठिकाणी माझे गुरुसम गुरुबंधू, व्यवसायबंधू आणि परम ज्ञानवृद्ध स्नेही, प्रसिद्ध वाङ्मयभक्त प्रो० वा० म० जोशी यांनी वाङ्मययज्ञ अखंड चालू ठेविला आहे. त्यांच्या सान्निध्यामुळेच " कविचेनि मतिप्रकाशे, कवित्वास होय " या समर्थांच्या उक्ती-प्रमाणे तेथील त्यांच्या सहवासात येणाऱ्या शिक्षकामध्ये वाङ्मय-निर्मितीची पात्रता येऊ लागल्यास ती गोष्ट अनुरूपच होय. एखाद्या श्रेष्ठ कवीच्या तेजो-मंडळात येणारे रसिक भक्त स्वतः कमी-अधिक कवी या संज्ञेस पात्र होतात हे जरी खरे असले, तरी प्रो० वा० म० जोशी यांच्या वाङ्मययज्ञाभोवती जमलेल्या शिक्षकांचे तसे नाही, हे एक या क्षेत्राचे विशेष होय. वाङ्मय पाहिजे पण ते सर्व प्रकारचे पाहिजे, असे या काव्य-शास्त्र-विनोद-रसिक भक्ताचे मत आहे. म्हणून ज्याला ज्या क्षेत्रात वाङ्मय लिहिण्याची आवड असेल त्याने त्या क्षेत्रात वाङ्मय निर्माण करावे, असे येथील त्यांच्या वाङ्मययज्ञाभोवती जमलेल्या भक्तास त्यांचे सांगणे असते. या त्यांच्या शिकवणुकीला अनुसरूनच, प्रो० मायदेव आणि डॉ० कमलाबाई देशपांडे हे कवी आणि कवयित्री म्हणून, श्री० मोने हे व्याकरणकार म्हणून, प्रि० पटवर्धन हे नावाजलेले भौगोलिक बालवाङ्मयलेखक म्हणून आणि प्रो० भा० धो० कर्वे हे शिक्षणशास्त्रवाङ्मय-प्रकाशक आणि लेखक म्हणून पुढे येत आहेत. मीही प्रो० जोशी यांनीच प्रोत्साहन दिल्यामुळे प्रि०कार यांना गुळमुळीत असे दिलेले वचन पूर्ण करण्यास समर्थ होऊ शकलो. प्रो० जोशी यांचे वाङ्मय वाचून दूरस्थ लोकांना सुद्धा जर वाङ्मयस्फूर्ती होते तर त्यांच्या अखंड सान्निध्यात असलेल्या लोकांना स्फूर्ती का होऊ नये, असा

प्रश्न येईल खरा; पण दिव्याखाली अंधेर नसतोच असेही नाही !

(७) चोपडीचे पुस्तक छापावयाचे हे ठरले. पण पुढे काय ? या वेळी रा० मो० स० मोने शिक्षक-अध्यापिका शाळा, हिंगणे, ह्यांनी जर पुढाकार घेऊन आपुलकीच्या भावाने 'पुस्तक प्रसिद्ध कराच' असा आग्रह धरिला नसता, आणि येथील चित्रशाळेचे चालक रा० शंकर नरहर जोशी यांची आणि माझी मुलाखत घडवून आणून लेखक आणि प्रकाशक असे आमचे परस्पर नाते जुळवून दिले नसते, तर पैशाच्या अभावी हे पुस्तक-प्रकाशन-कार्य आणखी किती दिवस लांबणीवर पडले असते हे सांगता येत नाही. चित्रशाळेच्या चालकांनी ते प्रेमपूर्वकच दत्तक घेतले; आणि म्हणून स्वाभाविकपणेच ते जगा-पुढे अंतरव्राह्म्य सुंदर तऱ्हेने नटवून-सजवून आणण्याकरिता त्यांनी मला आनंदाने पूर्ण मोकळीक दिली. जन्मदाता आणि दत्तक-पिता अशा आम्हा दोघांनाही वात्सल्यामुळे पुस्तकाच्या सुरेख स्वरूपाबद्दल सहजानंदच होत आहे. या पुस्तकात एकंदर ऐशी मोठी व सुबक चित्रे आणि नकाशे प्रकाशकांनी कोणतीही काटकसर न करता घातली आहेत, हे कोणासही दिसून येईल.

(८) माझ्या चोपडीची हस्तलिखित प्रत लिहून देण्याचे कंटाळवाणे काम माझे नूतन स्नेही रा० रा० उमाकांत भेंडे (शिक्षक श्री० ना० दा० ठा० कन्याशाळा मुंबई) यांनी स्वयंस्फूर्तीने आणि आनंदाने आपल्या सुंदर हस्ताक्षरात करून दिले, याबद्दल मी त्यांचा मनापासून आभारी आहे. त्याचप्रमाणे पुढे तपासण्याच्या किचकट कामी रा० रा० मोने यांनी आपण होऊन जी मदत केली, ती त्यांनी केली नसती, तर माझे पुस्तक इतक्या शुद्ध स्वरूपात खात्रीने निघाले नसते, हेही सांगणे अवश्य आहे.

(९) हे पुस्तक मराठी चवथीपासून इंग्रजी चवथीपर्यंत शिकत असलेल्या मुलामुलींना निरनिराळ्या दृष्टीने उपयुक्त व्हावे, अशी माझी अपेक्षा आहे. तसे ते खरोखरच उपयुक्त ठरल्यास मी श्रेयाला पात्र होईन, नाही तर दोघांचा धनी मी आहेच.

(१०) जाता जाता मला एक नोष्ट वी. टी. होऊ इच्छिणाऱ्या शिक्षकांना सुचवावीशी वाटते. त्यांना एखादे तरी 'संकल्पित कार्य' करावे लागतेच. या-

दहा

संबंधी त्यांना जी माहितीची चोपडी लिहावी लागते, ती त्यांनी आपल्या मातृ-भाषेत लिहून पुढे-मागे पुस्तकरूपाने ती प्रसिद्ध करावी, म्हणजे आपोआप आपले वाङ्मय अनेक विषयांत वाढल्याशिवाय राहणार नाही. मातृभाषेची ही सेवाच नव्हे का ?

पुन्हा एकदा ज्या ज्या सद्गृहस्थांनी मला उत्साह देऊन आणि प्रत्यक्ष दगदग सोसून अनेक तऱ्हांनी मदत केली, त्या सर्वांचे मनःपूर्वक आभार मानून हा माझ्या पुस्तकाचा इतिहास मी पुरा करतो.

महिलाश्रम, हिंगणे.
अनंतचतुर्दशी, शके १८५३

वि. आ. मोडक

द्वितीय आवृत्तीसंबंधी निवेदन

“ भूगोलावरील काही विचित्र प्राणी ” हे माझे भूगोल विषयासंबंधीचे प्रसिद्ध झालेले पहिले पुस्तक होय. ते मी कोणत्या हेतूने लिहिले व केव्हा प्रसिद्ध केले याबद्दलची सविस्तर माहिती मी पहिल्या आवृत्तीसंबंधीच्या निवेदनात सविस्तरपणे दिलेली आहे. पहिली आवृत्ती संपून पंधरा वर्षे होऊन गेली असताही चित्रशाळेची संस्था दुसरी आवृत्ती काढण्यास उत्सुक नव्हती. म्हणून त्या संस्थेच्या चालक मंडळीस विचारून व त्यांची लेखी संमती घेऊनच ही दुसरी आवृत्ती काढण्यात येत आहे. आणि या गोष्टीचे खरे श्रेय ‘संयुक्त-साहित्य संस्थे’चे चालक श्री. मधुकरराव कुलकर्णी यांनाच मी संपूर्णपणे देऊ इच्छितो, कारण या पुस्तकात चित्रे विपुल घालावी लागत असतानाही त्यांनी धडाडीने त्यांचे सर्व ठसे नवीन काढून घेतले. आणि हे ठसे पहिल्या आवृत्तीतील चित्रांच्या ठशांपेक्षा पुष्कळच रेखीव, आटोपशीर, सुवक्र आणि नजरेत भरण्यासारखे झाले आहेत. आणि त्याचप्रमाणे छपाई आणि इतर सर्व बाबतीत पुस्तक आकर्षक करण्यासाठी शक्य ते ते सर्व काही मनापासून त्यांनी केले आहे. म्हणून मीही त्यांना मनापासून धन्यवाद देतो.

पुणे

अनंत चतुर्दशी

शके १८८९

वि. आ. मोडक

अभिप्राय

भूतलावर निरनिराळ्या हवामानामध्ये जे निरनिराळे प्राणी राहतात, त्यांची रहाणी व उपयोग याची मनोरंजक माहिती या पुस्तकात दिलेली आहे. भूगोलामधील सीमा, नद्यांची नावे किंवा पर्वताची उंची वगैरे गोष्टी विद्यार्थ्यांना कंटाळवाण्या वाटतात; पण भौगोलिक परिस्थितीमध्ये राहणाऱ्या प्राण्यांची माहिती फार मनोरंजक व उपयुक्त होणार आहे. या दृष्टीने असली पुस्तके फार महत्त्वाची आहेत. सुंदर चित्रे घातल्यामुळे पुस्तकाला फार मोहकपणा आला आहे. मराठी-वाङ्मयात असल्या पुस्तकांचा भरणा जवळ जवळ नाही म्हटले तरी चालेल. पहिल्या भौगोलिक परिषदेला अभ्यासक्रम आखताना असल्या पुस्तकांची उणीव फार भासली पण रा० मोडक यांनी हे पुस्तक लिहून ती अडचण दूर करण्याचा प्रयत्न केला आहे. असल्या प्रकारची आणखी पुस्तके त्यांच्याकडून लिहिली जावोत !

एस. आर. तावडे

प्रिन्सिपॉल ट्रेनिंग कॉलेज, फॉर मेन, पुणे.

भूगोल-विषयात आजपर्यंत माणसांना मज्जाच होता. ' नवीन शिक्षणा 'त ही बंदी उठली. आणि ' पुस्तकी ' भूगोलाच्या उजाड ओसाडीतून माणसांची रहदारी सुरू झाली. मोकळ्या मैदानातून नद्यांचे पाणी नुसतेच वाहून चालले होते, ते काठच्या दाट वस्तीच्या कारणी लागू लागले. दंतुर किनाऱ्याचे भागी बंदराची उठावण झाली. माणसांना मिळालेल्या या सवलतीचा फायदा पशुपश्यादी प्राण्यांना मिळावा हे साहजिकच आहे. वास्तविक त्यांचा वारसा आधीचा; पण जिथे माणसांचाच पाड नव्हता, तिथे बिचाऱ्या पशूंची काय कथा ? आतापर्यंत मराठीत नवीन कल्पनांनुसार जी भूगोलासंबंधी पुस्तके लिहिण्यात आलेली आहेत त्यात निरनिराळ्या देशांतील आपल्या द्विपाद भाऊबंदाचा समाचार घेण्यात आलेला आहे. (आणि तो वाजवीपेक्षा फारच घेतला जात आहे अशी भीती वाटते !) तथापि आपल्या न बोलक्या चतुष्पाद भाऊबंदांची स्थिती मात्र श्रीमंतांच्या घरी उतरणाऱ्या लाजाळू पाहुण्याप्रमाणे झालेली आहे. त्यांची योग्य वास्तूपुस्त करून दाद लावण्याचे कामी माझे मित्र श्री. मोडक यांनी जी मार्मिक समयसूचकता व दक्षता दाखविली, याबद्दल या सर्व प्राण्यांतर्फे (त्यांना आपली कृतज्ञता व्यक्त करण्याचे साधन नसल्यामुळे) श्री. मोडक यांचे मराठी वाककांनी आभार मानावयास पाहिजेत. मराठीत अशा तऱ्हेचे हे पहिलेच पुस्तक आहे. नेहमी दिसणाऱ्या पशुपश्यासंबंधी देखील मुलांना किती कुतूहल असते ? मग भूगोलाच्या निरनिराळ्या प्रदेशांतून राहणाऱ्या अपरिचित प्राण्यांची अद्भुत माहिती वाचून, त्यांची जिज्ञासा किती तीव्रतेने जागृत होईल ते

सांगावयास नको. प्राण्यांची वर्गवारी नैसर्गिक विभागाच्या क्रमाने लावली असल्यामुळे त्या त्या विभागातील हवा, पाणी, वनस्पती इत्यादी उपयुक्त माहिती मुलांना जाता जाता मिळते व त्याबद्दल एव्हवी वाटणारा रुक्षपणा मनोरंजक संदर्भाने नाहीसा होतो. प्रेमळ व विनोदी कौटुंबिक संवादाच्या भूमिकेवर ही माहिती दिलेली असल्याकारणाने ती मुलांच्या सहजच आहारी पडेल. जागोजाग परिचित गोष्टीची सांगड घालण्याचा प्रयत्न केला आहे तो योग्य आहे. भाषा सोपी व सुगम आहे. क्वचित स्थळी ध्रुव-ससा, कस्तूरी-बैल, वई-डुकर असे इंग्रजी प्राणीवाचक नामांचे केलेले भाषांतर गंगा-जमर्ना-वाटते. तथापि ती गौण बाब आहे. पुस्तकात चित्रांची खुल्या हातांनी खैरात झाली असल्यामुळे शाब्दिक वर्णन वाचण्याचा धीर नसणाऱ्या मुलांचीही चांगलीच सोय झाली आहे. थोडक्यात पुष्कळ सांगावयाचे म्हणजे श्री. मोडक यांनी ही छोटी 'राणीची बाग'च मराठी बालवाचकांच्या हाती दिली आहे. आता आमचे चिमुकले बाबालोग मुंबईला जाण्याचा फारसा हड करणार नाहीत. आणि कंजुप वडिलांना मुंबईच्या प्रवास-खर्चापेक्षा या पुस्तकाची किंमत अधिक परवडेल, हे सांगावयास पाहिजे असे नाही.

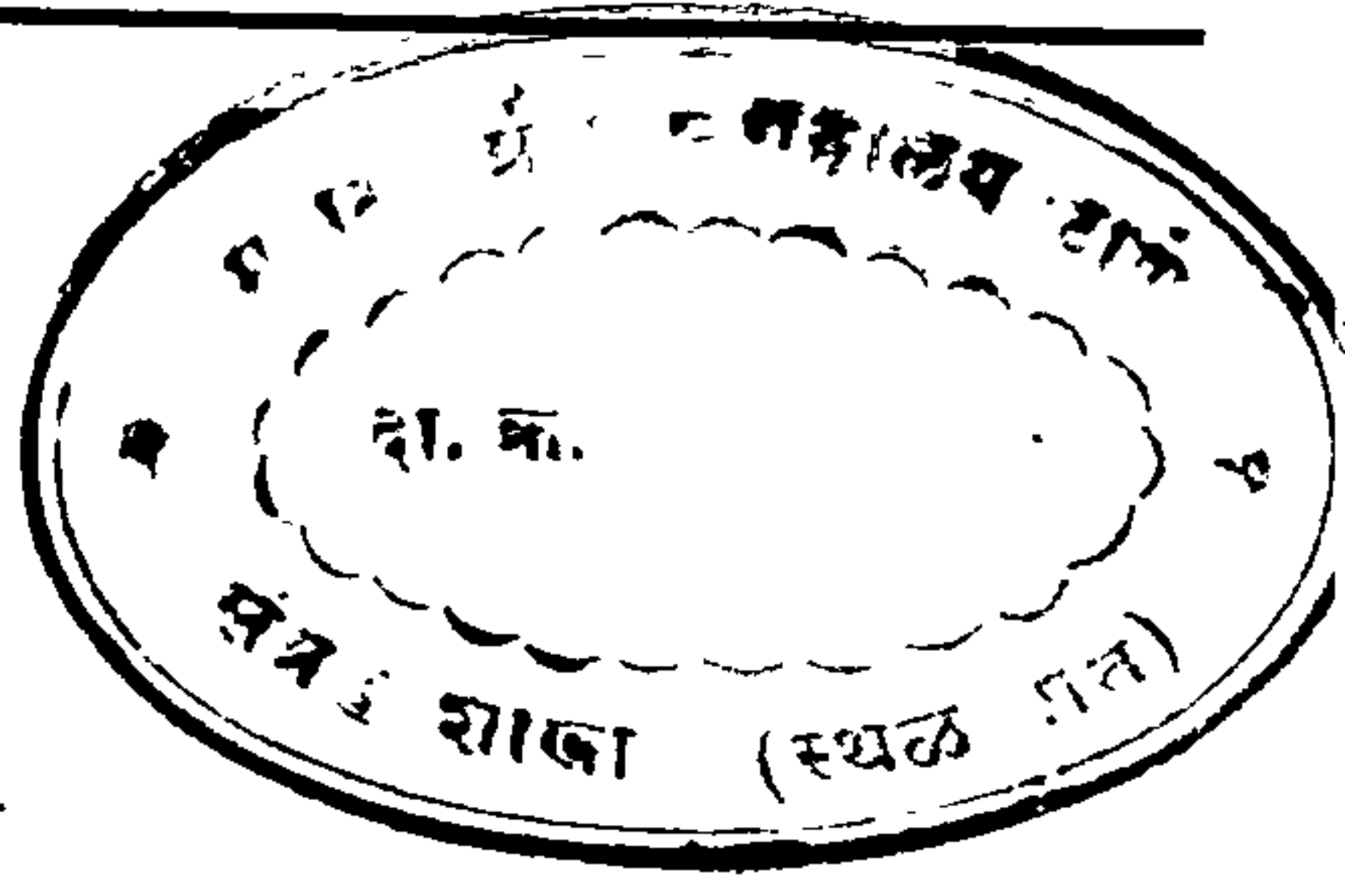
प्रल्हाद केशव अत्रे

बी. ए., बी. टी., टी. डी., (लंडन)

प्रिन्सिपॉल, सेकंडरी ट्रेनिंग डिपार्टमेंट, पुणे.

अनुक्रमणिका

१.	उत्तर-ध्रुव प्रदेशातील प्राणी				१७
२.	सूचिपर्णी जंगलातील प्राणी				३८
३.	सूचिपर्णी जंगलातील दक्षिणेकडील अरण्यातील आणि गवताळ प्रदेशातील प्राणी				५५
४.	वाळवंटाच्या, तुरळक गवताच्या आणि काटेरी झुडुपांच्या प्रदेशातील प्राणी				७८
५.	उष्णकटिबंधातील घनदाट अरण्यात वावरणारे प्राणी				९६
६.	दक्षिण-आफ्रिका, ऑस्ट्रेलिया आणि इतर बेटे यांतील प्राणी				१२४
७.	दक्षिण-अमेरिका यांतील प्राणी (पूर्वार्ध)				१४०
८.	दक्षिण-अमेरिका यांतील प्राणी (उत्तरार्ध)				१५६

उत्तर-ध्रुवप्रदेशातील प्राणी

नरकचतुर्दशीच्या दिवशी अभ्यंगस्नानानिमित्त वसंत व शरद यांना लवकर उठावे लागल्यामुळे गुलाबी थंडीची किंचित चुणूक त्यांना जाणवली. पण फटाकड्या व फराळ यांच्या आनंदामुळे त्या थंडीचे त्यांना फारसे वाटले नाही. दिवाळीचे दिवस संपले व थंडीही जास्त कडक पडू लागली. रमावाईही, अभ्यंगस्नाने, फराळ, पंचपक्वान्ने, भाऊबीज, ओवाळणी, इत्यादी इत्यादी आनंदमय कार्यक्रमातून आता मोकळ्या झाल्या होत्या; त्यामुळे आपले पती माधवराव यांना या खेपेच्या थंडीच्या निवारणार्थ मुलांना व उभयतांना काय काय कपडे घ्यावयास पाहिजेत, याबद्दलचा सल्ला देण्यास त्यांना फावले. त्यांनी त्यांच्यापाशी एक दिवस हळूच गोष्ट काढून ऊबदार कपडे आणण्याबद्दलची प्रस्तावना केली. माधवराव हे सुखवस्तू तर होतेच, पण आपल्या पत्नीची व मुलांची हौस भागविण्यास ते सदा उत्सुक असल्यामुळे त्यांनी त्याच दिवशी बुधवारात जाऊन, निरनिराळ्या प्रकारचे लोकरीचे कपडे खरेदी करून आणिले. त्यामुळे मुलांनाही मजा वाटली.

कार्तिकी पौर्णिमेच्या दिवशी पिठासारखे स्वच्छ चांदणे पडल्यामुळे व संध्याकाळची जेवणे आटोपल्यामुळे माधवराव मुलांना घेऊन घरापुढील

टुमदार वागेत ठेवलेल्या आरामखुर्चीवर जाऊन गप्पागोष्टी करीत वसले. घरातील थोडेवहुत काम आटोपून रमावाईही पानांचा डबा घेऊन तेथे आल्या. हवेतील थंडी वाढत होती म्हणून त्या मुलांना म्हणाल्या, “वाळ शरद, वसंत, आत जाऊन निजा पाहू. आता दिवाळीची सुट्टी संपली. उद्यापामून तुमची शाळा सुरू आहेना ? हा पहा गारठाही वाढू लागला आहे. आपले आत जाऊन ऊवदार अशा विछान्यात निजा कसे पाहू ! ”

“आई, मला मुलीच थंडी वाजत नाही ग ! आणि आता कुठे सात वाजताहेत. उद्याचा अभ्यासही नाही. ” वसंत आपल्या आईचे बोलणे खोडून काढण्याकरिता म्हणाला.

“आई, चांदणे किती सुरेख पडले आहे; आणि आमच्या अंगात किती मजेदार आणि ऊवदार कपडे आहेत; मग थंडी वाजायला काय ग झालं ? विछान्यावर पडून आम्हांला आता काय झोपा येणार आहेत ? ” शरद ठसक्यात म्हणाली.

“का, आहे ना मुलांचे निरुतर करणारे उत्तर ? त्यांना त्यांच्या मनाप्रमाणे करू दे. मला की नाही, मुलांना अगदी मोकळे सोडावे असेच वाटते. आपली मते त्यांच्यावर लादावी कशाळा ?थंडी वाजली, झोप आली, तर मुकाट्याने तीच आत जातील आणि निजतील. आपल्याला काही त्यांना सांगावे लागणार नाही. ” माधवराव हसत हसत म्हणाले.

“अशानेच ती मुले माझे ऐकेनातशी होतात हो. तुम्हीच त्यांना शेफारसून ठेवता. ” रमावाई किंचित विनोद व किंचित राग ज्यात आहे अशा आविर्भावाने म्हणाल्या.

“वरं, ते असू दे, पण कायरे वसंत, तुला तुझे गरम कपडे कसे काय आवडले रे ? ” माधवराव विषय बदलण्याच्या उद्देशाने म्हणाले.

“अण्णा, ते फारच छान आहेत हो. रंग किती मजेदार ! किती मऊ

आणि ऊवदारही तसेच आहेत. अगदी खरोखरच्या पेटीत वसल्यासारखे वाटते. पण वात्रा, ते कशाचे केलेले आहेत हो ? ”

“ हात्तेच्या ! अरे वेड्या, लोकरीचे ! एवढे का तुला समजत नाही ? आणि म्हणे चवथीत आहे ! मला वाईनी सांगितले आहे की, उवदार कपडे लोकरीचे असतात म्हणून. ” शरद वसंतला चिडविण्याच्या उद्देशाने हेल काढून म्हणाली. तेव्हा रमावाईना मुलीचे कौतुक वाटून हसू आले व इतका वेळ त्या विडा करीत उभ्या होत्या त्या आता एका खुर्चीवर बसल्या.

“ अग वेडे शरद्ले, मला का एवढे माहीत नाही ? पण कसली लोकर ? कोणत्या प्राण्यांची ? आहे तुला माहीत ? ” वसंत तिच्या अंगावर गुरगुरून म्हणाला. “ सांग, सांग ग, तुला माहीत असले तर. ”

“ अरे, मेंढीची लोकर. ” शरद शांतपणे म्हणाली.

“ म्हणे मेंढीची ! ” वसंत वेडावून म्हणाला.

माधवराव आपल्या मुलांचा हा संवाद मोठ्या गमतीने ऐकत होते. आता ह्या प्रकरणाचे रूपांतर भांडणात होणार हे पाहून ते म्हणाले, “ बाळ शरद, तुझेही थोडे खरे आहे; पण लोकर काही एकाच प्राण्याला नसते. वसंत, ती लहान आहेना ? तिने आपल्या वयाप्रमाणे सांगितले, त्यात रागवावयाला काय झाले ? बरी आठवण झाली. मुलांनो, तुम्हांला झोप येत नाहीना, वरं आहे. वसंत, जारे, कालच मी “ भूगोलावरील काही विचित्र प्राणी ” या नावाचे सुरेखशा चित्रांचे एक पुस्तक आणिले आहे; ते माझ्या कपाटावरच आहे, ते घेऊन ये पाहू ? त्याच्यावरून तुम्हांला पुष्कळ केसाळ प्राण्यांची आज मी माहिती करून देईन. तुलाही, पुष्कळ गम्मत वाटेल वरं. ” माधवराव शेवटचे वाक्य आपल्या पत्नीला उद्देशून म्हणाले.

“ मग आजची सारी रात्र चित्रे पाहण्यातच घालविणार वाटते ? ’
रमाबाई विनोदानेच म्हणाल्या.

वसंत हे बोलणे ऐकावयास तेथे नव्हताच. शरदही त्याच्या मागोमाग’
गेली होती. पण ती आत जाण्याच्या आतच वसंताने ते सुंदर पुस्तक
टेबलावर आणून ठेवलेसुद्धा !

“ अय्या ! किती छान पुस्तक आहे हे ! ” शरद उद्गारली व ते
घेण्याकरिता तिने हात पुढे केला.

“ हो, तुम्हांला मी आता तेच दाखविणार आहे, जरा सबूर. ”
माधवराव म्हणाले.

नंतर माधवरावांनी एक दिवाही गड्याकडून मागवून घेतला. टेबलावर
दिवा ठेवून गडी निघून गेला. त्याच्या उजेडात ती दोन्ही अधीर मुले व
रमाबाईही पुस्तकातील चित्रे निरखून पाहू लागली. मुले चित्रे एकसारखी
उलटीत होती आणि त्यांची गडबडही थांबेना. तेव्हा माधवराव पुढे होऊन
त्यांनी ते पुस्तक आपल्या हातात घेतले व म्हणाले, “ नुसती वेड्यासारखी
चित्रेच काय पाहता ? थांबा, मी तुम्हांला एक एक चित्र दाखवून त्याची
माहितीही देतो; म्हणजे मनाची करमणूकच्या करमणूक होऊन तुम्हांला
वरीच माहितीही मिळेल. ” असे म्हणून माधवरावांनी एक एक चित्र
उजेडात धरून त्याबद्दलची पुढीलप्रमाणे मनोरंजक अशी माहिती दिली.
रमाबाईनाही ती चित्रे पाहून विस्मय वाटला व त्याही लक्षपूर्वक माधव-
रावांनी सांगितलेली माहिती ऐकू लागल्या.

माधवराव म्हणाले, “ हे चित्र पहा किती विलक्षण आहे ! ते ‘ सील ’
नावाच्या जलचर प्राण्याचे आहे. अगदी उत्तरेकडे ‘ उत्तरसमुद्र ’
नावाचा एक समुद्र आहे. तेथे कडक ऊन असे कधीच पडत नाही.
वर्षातून त्या ठिकाणी दोन महिनेच उन्हाळा असतो व तेथील उन्हाळा
म्हणजे आपल्या उन्हाळ्यापेक्षाही थंड असतो; पण या प्रदेशातील

लोकांना तेच ऊन किती कडक वाटते ! हा काळ त्यांना फारच प्रिय असतो. नेहमी, जवळ जवळ दहा महिने, कडक थंडी. समुद्र तर राहोच,

सील (जलसिंह)

पण जमीनसुद्धा बर्फाच्छादित असते. तेव्हा उन्हाळा सुरू झाला म्हणजे बर्फ वितळून पाण्याचे झरे वाहू लागतात; आणि त्या वेळी मात्र जमीन हिरव्यागार अशा अनेक प्रकारच्या शेवाळांनी भरगच्च भरून जाते अनेक प्रकारची अगदी भुईसरपट अशी झुडपे पालवतात व त्यांना हर-तऱ्हेची सुंदर व नाना रंगांची फुले येतात आणि जणू काही जादूची कांडी फिरविल्याप्रमाणे सगळ्याचा सगळा प्रदेश एकजात फुलून राहतो. मात्र पुरते दोन महिने होत नाहीत तोच सर्वत्र पुन्हा बर्फ पडू लागते व सगळीं-कडे एकसारखेच शुभ्र पांढरे दिसू लागते. आता बाहेर चांदणे पडले आहेना, त्याप्रमाणेच. अशा प्रदेशात हा सील नावाचा प्राणी सुखाने राहत असतो. ”

“ पण अण्णा, तो खातो काय ? ” वसंत म्हणाला.

“ होय, ” माधवराव म्हणाले. “ तुझा प्रश्न बरोबर आहे. सगळीकडेच बर्फ असल्यामुळे दहा महिने तेथे काही म्हणजे काहीच उगवत नाही खरे. उगवणार कसे ? जमीन मोकळी असते कुठे ? पण जरी जमिनीच्या पृष्ठभागावरील पाणी गोठले असले, तरी पाण्याच्या आतील सगळा भाग गोठलेला नसतो. आत पाण्याची हालचाल असते व त्यातून मासे व इतर जलचर प्राणी वावरत असतातच. हे प्राणी आपल्याहून वारक्या माशांना आणि पाण्यात उगवणाऱ्या वनस्पतींना खाऊन आपली उपजीविका करितात. ‘सील’ मासा (त्याला “जलसिंह” असेही म्हणतात.) हा इतर माशांना खाऊन आपली उपजीविका करतो. केव्हा केव्हा ऊन खाण्याकरिता सील प्राण्यांचे थवेच्या थवे किनाऱ्यावर येऊन बसतात. त्या वेळी एक पलटणच आली आहे की काय असे वाटते. त्यांना जमिनीवरूनही चालता येते. ”

“ आई, हे पहा त्याचे पाय कसे विचित्र आहेत ते ! ” शरद म्हणाली. “ असे काहो अण्णा त्याचे पाय ? ”

“ त्याचे पाय त्याला दोन तऱ्हांनी उपयोगी पडतात. ” माधवराव म्हणाले, “ कसे ते पहा. त्याला पाण्यात इकडून तिकडे नेहमीच फिरावे लागते. त्या वेळी त्याच्या पायांचा त्याला बऱ्याप्रमाणे उपयोग होतो; आणि तो ज्या वेळी जमिनीवर येतो, त्या वेळी त्याला त्यामुळे चालताही येते. ”

“ पण या प्राण्यांचा उपयोग काय ? ” रमाबाई अचंबा करित म्हणाल्या.

“ हो, तेच तर मी आता सांगणार आहे. ” माधवराव म्हणाले. “ या प्राण्याला सदाच थंड प्रदेशात रहावे लागत असल्यामुळे, ईश्वराने त्याच्या अंगावर केस निर्माण केले आहेत; आणि—” माधवराव पुढे सांगणार तोच शरद म्हणाली, “ त्याचा उपयोग लोकरीप्रमाणेच होतो हेच की नाही ? ”

“ अग, सांगू दे ग अण्णांना, तुझे नको मधे पुराण. ” वसंत त्रासिक स्वराने म्हणाला.

“ शरदचे म्हणणे अगदी बरोबर आहे. ” माधवराव म्हणाले. “ त्यांच्या केसांचे ऊबदार कपडे तर करतातच. शिवाय त्यांच्या कातड्याचे तंबू करून तेथील लोक— त्यांना ‘ एस्किमो ’ म्हणतात — त्यात राहतात. हिवाळ्याच्या दिवसात मात्र या लोकांना बर्फाच्या घरांतूनच रहावे लागते. ”

“ म्हणजे ! अगवाई एक एक विचित्रच ! ” रमावाई म्हणाल्या.

“ विचित्र तर खरेच. ” माधवराव थोड्या गंभीर स्वराने म्हणाले. बर्फाचे दगड इतके टणक असतात की ते दगडापेक्षाही कठीण असतात. शिवाय तेथे दगड कोठे सापडणार ? जमिनीवर बर्फाचे इतके थर असतात की, ते काढून जमिनीतून दगड काढणे महाकर्म कठीण ! शिवाय बर्फाने काम होतेच; आणि इतर वेळी सील आणि दुसरे असलेच प्राणी असतात, त्यांच्या कातड्यांचे तंबू करितात. त्यांचे आंथरूणपांघरूण सर्व काही सीलच्या मऊमऊ लोकरीचेच असते. शिवाय या प्राण्यांच्या पोटात चरबी असते, ती खाल्ली असता अंगात उष्णता राहते.

“ चरबी ! इश ग वाई ! ” शरद म्हणाली.

“ अग, तुला मधे ‘ कॉडलिब्लर तेल ’ अण्णा देत होते ते काय बरे ? ” आपल्याला चरबी म्हणजे काय ते माहित आहे हे दाखविण्याच्या स्वराने वसंत म्हणाला.

“ अगदी बरोबर. ” वसंताला खूप करण्यासाठीच माधवराव म्हणाले. “ या प्राण्यांच्या प्रत्येक भागाचा या लोकांना उपयोग होतो. त्यांच्या हाडांचा, त्यांच्या कातडीचा, चरबीचा, मांसाचा आणि लोकरीचा—”

“ आणखी कोणकोणते प्राणी या भागात राहतात अण्णा ? ” वसंत खूष होऊन म्हणाला.

“ हे पहा, दुसऱ्या एका विचित्र प्राण्याचे चित्र. ” माधवराव वॉलरस प्राण्याचे चित्र दाखवीत म्हणाले.

वॉलरस

“ अगवाई, त्याला लांब सुळे आहेत की ! ” शरद तोंडावर हात ठेवून म्हणाली.

“ आणि काय अक्राळविक्राळ त्याचे स्वरूप हे ! ” रमावाई म्हणाल्या.

“ हे एक मोठे घेंडच असते. आपण लाकडे घेतो ना, असले ५६ मण किंवा जवळ जवळ तीन खंडी याचे वजन भरते. अगदी लोखंडाने भरल्यासारखे याचे अंग मांसाने भरगच्च भरलेले असते आणि म्हणून ते अति जड असते. याची शिकार करणे फारच अवघड काम. शिकारीला जायचे म्हणजे पारध्यांना आधी आपले सर्व शरीर दोन-दोन तीन-तीन आंगरख्यांनी पायांच्या नखांपासून तो शेंडीच्या टोकापर्यंत अगदी मढवून घ्यावे लागते. कारण तेथे इतकी थंडी; आणि बर्फातून जावयाचे. केवळ डोळे उघडे ठेवण्याकरिता तेवढी भोके असतात. जर का एखादा भाग

उघडा राहिला की, गारठून तो तुटल्यासारखाच वाटतो. बर्फ एकसारखे पडत असतेच. डोळ्यांवरील बर्फ हाताने सारावे लागते. ”

“ अबब ! काय थंडी हो ही ! ” वसंत म्हणाला.

“ अरे, मग जाऊन नीज. ” रमाबाई कोटी करण्याच्या उद्देशाने म्हणाल्या व हसल्याही.

“ अग, इथं नाही, तिथं हो. ” वसंत म्हणाला.

“ या प्राण्याचाही उपयोग सीलसारखाच होतो. ” माधवराव चित्राचे पान उलटीत म्हणाले.

पांढरे अस्वल

“ अरे हे तर अस्वल. ” वसंत म्हणाला.

“ हो, आले आहे अस्वल ! अस्वल कधी पांढरे असते वाटतं ? ” शरद हसत हसत म्हणाली.

“ ते अस्वलच आहे. ” माधवराव जोर देऊन म्हणाले. “ पुष्कळ वेळा आपली अशी खोटी समजूत असते की पोपट, हंस, घार, गरुड,

10/10/20

उत्तर-ध्रुवप्रदेशातील प्राणी २५

कोल्हा, लांडगा, इत्यादी प्राण्यांचे रंग कायमचे ठरलेले असतात म्हणून; पण ईश्वराने या रंगाच्या बाबतीत पुष्कळच गंमत केली आहे. प्राण्यांना पुष्कळ वेळा दुसऱ्या प्राण्यावर उपजीविका करावी लागते; किंवा त्यांना इतर प्राण्यांपासून आपला बचावही करावा लागतो. तेव्हा ज्या प्रदेशात हे प्राणी राहतात त्या प्रदेशातील पदार्थांच्या किंवा वनस्पतींच्या रंगांप्रमाणेच यांच्या शरीराचा रंग असतो; आणि मघाशी सांगितल्याप्रमाणे ज्या प्राण्याची शिकार करावयाची असेल, त्याच्या शेजारी जाण्यास जसा या रंगाचा उपयोग होतो, त्याचप्रमाणे ज्या प्राण्यापासून आपला बचाव करावयाचा आहे, त्या प्राण्यापासून लपून राहण्याच्या कामीही रंगाचा उपयोग होतो. कसे ते पहा ? येथील सभोवतालचा सर्व प्रदेश एकजात बर्फाच्छादित असल्यामुळे तो अगदी शुभ्र असतो. या अस्वलाचा रंगही पांढराच असल्यामुळे त्याला दबत दबत आपल्या भक्ष्याजवळ त्याच्या नकळत जाता येते. हा अस्वल नेहमी बर्फाच्छादित प्रदेशावरूनच आपले भक्ष्य शोधीत हिंडत असतो.”

“ त्याचे भक्ष्य मी सांगू का काय असेल ते, मासे ! ” शरद म्हणाली.

“ अग, मासे कसे असतील, वेडी कुठली ! ” वसंत म्हणाला,

“ तुमचं दोघांचंही थोडं चुकलं आहे व थोडं बरोबरही आहे. तो सील प्राण्यावर आपली उपजीविका करतो. ज्या वेळी सील प्राण्याची पिले ऊन व हवा खाण्याकरिता किनाऱ्यावर येतात त्या वेळी हा दवा धरून वसलेला अस्वल त्यांच्यावर झडप घालतो आणि मग त्यांच्या लुसलुशीत मांसावर आपली मेजवानी झोडतो.”

“ याच्यावरही शुभ्र केस आहेत. त्यांचाही उपयोग इथले लोक करीत असतील मग ! ” रमाबाई म्हणाल्या.

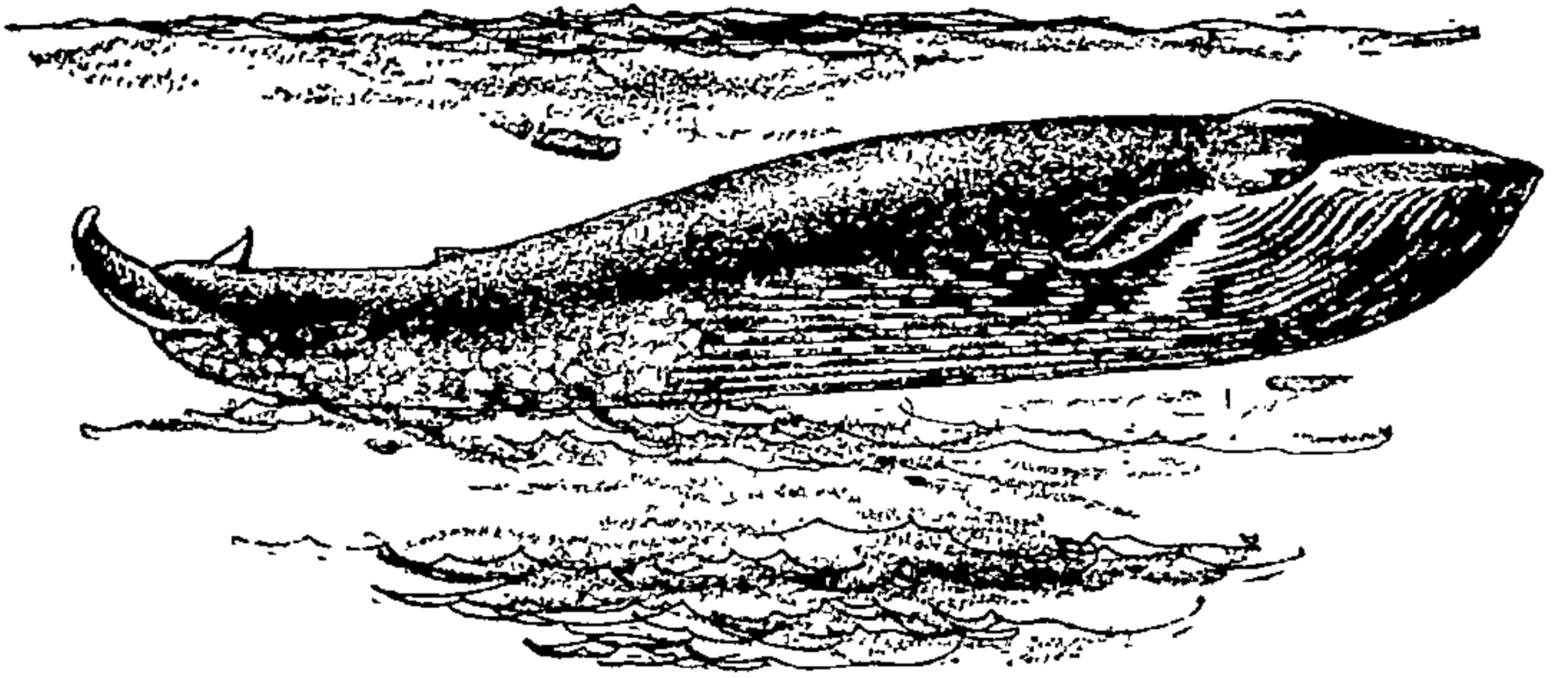
“ हो, अलवत. याच टापूत आणखी किती तरी केसाळ प्राणी आहेत.

त्या सर्वांच्या केसांचा उपयोग युरोपातील साहेबलोक - कारण साहेबांचा देश फार थंड आहेना - फार करू लागले आहेत. ”

“ मग या प्राण्यांची खूपच हत्या होत असेल, नाही ? आपल्या गाई नाही का रोज शेकडोवारी खपत ? ” रमाबाई जरा केविलवाण्या स्वराने म्हणाल्या.

“ होय, या प्राण्यांना पकडून आणि मारून त्यांच्या केसांचे ढीगच्या ढीग प्रतिवर्षी युरोपाकडे रवाना होत असतात. त्याचप्रमाणे कॅनडा, आणि अमेरिकेतील संयुक्त संस्थाने, या देशातील लोकही यांचा बराच उपयोग करतात. त्यामुळे या प्राण्यांची संख्या कमी होऊ लागली आहे. पण हे पहा देवमाशाचे चित्र. अर्जुनाचा रथ याच माशाने गिळंकृत केला होता अशी महाभारतात गोष्ट आहे नाही ? ” माधवराव म्हणाले.

“ होय, त्या दिवशी हरिदासांनी खूप गंमतीने ही गोष्ट सांगितली होती खरी. ” शरद म्हणाली.

देवमासा

“ ती गोष्ट खरी की खोटी काय असेल ते असो म्हणा, ” माधवराव म्हणाले. “ मात्र हा प्राणी जगातील सर्व प्राण्यांमध्ये अजस्र आहे खरा. काही काही देवमासे नव्वद फूट लांब असतात; आणि आपला जबडा

त्यांनी उघडला म्हणजे एकमजली घर सहज आत मावेल एवढे मोठे विवर त्यांच्या जबड्यात दिसते. हा मासा किनाऱ्यावर येत नाही. किनाऱ्यावर आला म्हणजे मग पाण्यात जाणार कसा ? म्हणून तो खोल पाण्यातच असतो. हा पहा याचा जबडा. ” माधवरावांनी ज्याचा जबडा पसरलेला आहे अशा देवमाशाचे चित्र दाखविले.

“ अबबब ! काय हे दात ! ” शरद एकदम उठून म्हणाली.

“ जणू काय आत करवतीच ठेवल्या आहेत ! ” वसंत आश्चर्याने म्हणाला.

“ आणि आत गेलेल्या प्राण्याचे मग काय हाल होत असतील बरे ? ” रमाबाई अनुकंपायुक्त स्वराने म्हणाल्या.

“ नाही, हा मासा आपले भक्ष्य चावून असा फारसा खातच नाही. समुद्रात ज्या ठिकाणी लहान माशांचे थवेच्या थवे असतात, त्यांच्या कळपाजवळ हा जातो व एकदा ‘ आ ’ पसरतो. त्यासरशी हजारो मासे त्याच्या घशात उतरतात. मग हा आपला जबडा मिटतो. त्याबरोबर खालचे दात वरच्या दातांच्या सांध्यात अगदी बोटभरसुद्धा जागा उरणार नाही अशा तऱ्हेने घट्ट बसतात. आणि मग काय ? ते सर्व तो मटामटा गिळतो. त्याला काही चावावे सुद्धा लागत नाही. ”

“ असल्या प्राण्यांचा काय बरे उपयोग ! ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ काय उपयोग ? मनुष्याने सर्व प्राण्यांचा उपयोग करून घेतला आहे. मग तो खार-मुंगसासारखा लहान असो किंवा वाघ-सिंहासारखा क्रूर असो किंवा हत्ती, पाणघोडा किंवा देवमासा यांसारखा खूपच अजस्र असो. मात्र या प्राण्यांची शिकार करावयाची म्हणजे ते काम भयंकरच कठीण असते. आधी बोटीतून या माशाचा शोध करित जावे लागते; आणि जर का, चुकून त्याच्या शेपटीच्या तडाख्यात ती बोट सापडली की झाले. शिकारी लोकांचीच शिकार झाली म्हणावयाची ! पण शिकार

करावयास गेलेले लोकही काही कच्च्या दिलाचे नसतात. त्याचा बरोबर पाठलाग करून त्याच्या शेपटीची बाजू व जबड्याची बाजू चुकवून त्याची शिकार ते साधतात. देवमासा दिसलारे दिसला की भला मोठा आणि लांबच लांब अशा दोरीला बांधलेला भाला नेम धरून टाकतात. तो त्याच्या अंगात शिरला की तो मरतो. आणि मग ते धूड किनाऱ्यावर ओढून आणतात. त्याच्या मृत शरीराची वाट लावण्यास त्यांना किती तरी दिवस लागतात. ”

“ पण त्याचा उपयोग काय हे सांगावयाचे राहिलेचना ? ” रमाबाई पुन्हा म्हणाल्या.

“ आई, पण ही शिकारीची माहिती किती गमतीची आहे नाही का ? माझ्या अंगावर तर शहारे आले बाई ! ” शरद म्हणाली.

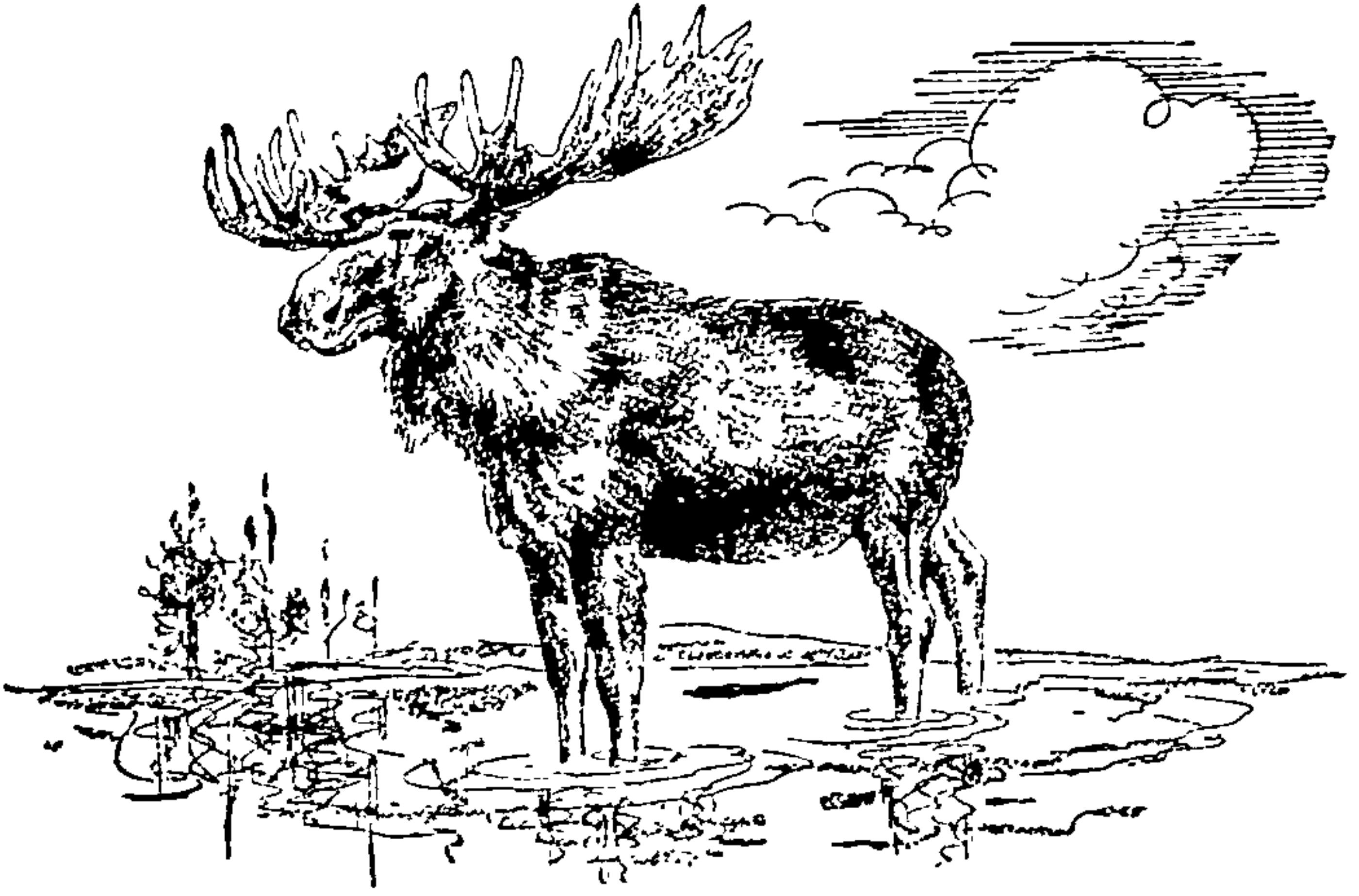
“ खरंच फारच गमतीची आहे. ” वसंतही म्हणाला.

“ हत्तीच्या दातांचा जो उपयोग तोच उपयोग याच्या दातांचा आणि हाडांचा लोक करितात. याचा सुद्धा व्यापार फार होतो. त्याचप्रमाणे त्याच्या चरबीचा उपयोग जगास पुष्कळच होतो. त्याच प्रदेशात धरुवजंबूक, ससा, लेमिंग त्याचप्रमाणे रेनडिअर, मस्कवेल, हेही प्राणी कमी-अधिक प्रमाणात अढळतात. या सर्व प्राण्यांच्या केसांचा उपयोग इतर प्राण्यांच्या केसांप्रमाणेच केला जातो. त्यातल्या त्यात त्याच्या अंगावर असलेल्या नाजूक व गुळगुळीत अशा लवीचा तर रेशमाहूनही मऊ असे कापड करण्याच्या कामी उपयोग केला जातो. याचे एवढाले सुंदर व नाजूक गळपट्टे तयार करतात की, युरोपातील बायका ते आपल्या गळ्याभोवती गुंडाळून अगदी पारव्याप्रमाणे ठुमकत चालत असतात. ”

“ मग आमच्या शरदला का नाही एक असा गळपट्टा आणलात ? ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ आई, हे काय ग तुझे आपले काहीच्या बाहीच. ”

“अण्णा, हेच ना रेनडिअरचे चित्र ?” वसंत पुढचे पान पहात म्हणाला. “हे काही इतके आपल्या इकडल्या सांबरासारखे सुंदर दिसत नाही.”

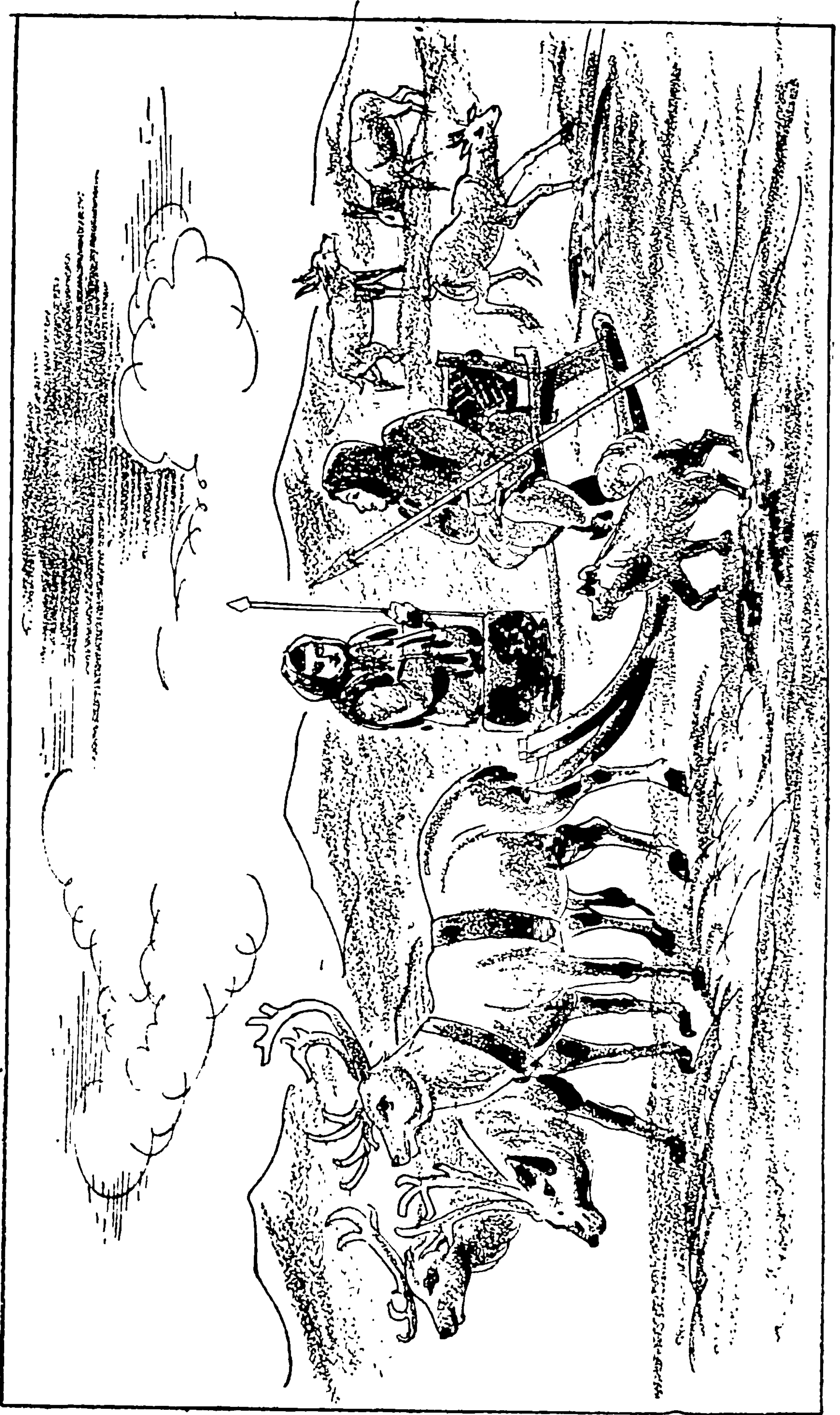

रेनडिअर

“होय, हा प्राणी इतका सुरेख नाहीच. पण या प्राण्याचा उपयोग एस्किमो लोकांना फारच होतो. आपल्याला ज्याप्रमाणे गाय अतिशय उपयोगी पडते, त्याचप्रमाणे यांना रेनडिअरचा उपयोग होतो. रेनडिअरपासून त्यांना दूध तर मिळतेच. शिवाय बर्फावरून गाड्या ओढण्याच्या कामी यांचा फारच उपयोग होतो.”

“आणि बर्फात गाड्यांची चाक्रे नाही वाटत रतत ?” शरद चौकसपणे म्हणाली.

“अग, बर्फ कठीण नसते का ?” वसंत आपले शहाणपण दाखविण्याकरिता कुर्च्यात म्हणाला.

स्लेजगाडी

“ तुम्ही दोघेही शहाणी आहात. ” माधवराव विनोदाने म्हणाले.

“ ही पहा तेथली गाडी. हिला इंग्रजीत ‘ स्लेज् ’ म्हणतात. ”

“ अण्णा, गाडीला चाक्रेच नाहीत वाटतं ? मग गाडी जागची हलणार कशी ? ” शरद म्हणाली.

“ अग; आपण नाही का पत्र्यावर बसून एकमेकांना फरफटत नेत ? ” वसंत म्हणाला. “ चाक्रे असती तर बर्फात चाक्रे रुतून बसली नसती का ? ”

“ होय, तसेच. पण बर्फ गुळगुळीत असल्यामुळे व रेनडिअर हा जातीनेच चपळ असल्यामुळे ही गाडी ताशी सात आठ मैलांच्या वेगाने जाते. कधी कधी रेनडिअरच्या ऐवजी कुत्र्यांचा उपयोगही ह्या गाड्या ओढण्याच्या कामी करतात. येथील कुत्री शिकारीच्या कामीही फारच उपयोगी पडतात. ”

“ रेनडिअरप्रमाणेच गवतावर उपजीविका करून राहणारा हा दुसरा प्राणी पाहा. याला कस्तुरी-बैल म्हणतात. याच्या सर्व अंगाला कस्तुरीप्रमाणे वास येतो. ” माधवराव म्हणाले.

“ पण हा मेंढ्याप्रमाणे दिसतो नाही ? त्याची शिंगे पहा कशी कमानदार व डौलदार आहेत ती ! ” वसंत म्हणाला.

“ किती लांब लांब केस हे याच्या अंगावरील ! ” शरद म्हणाली.

“ ते अगदी थेट त्याच्या खुरांपर्यंत लोंबलेले आहेत. ”

“ पण त्याच्या मानेवर ते सिंहाच्या आयाळीप्रमाणे वळलेले दिसतात नाही ? ” वसंत म्हणाला

“ होय, या लांब केसांच्या खाली मखमलीप्रमाणे मऊ लव असते. तिचा थर सर्व अंगभर आतल्या आंगरख्यासारखा पसरलेला असतो. ” माधवराव म्हणाले.

“ म्हणजे ! हा काय त्याचा ओव्हरकोट वाटतं ? ” रमाबाई म्हणाल्या.

“पण काय हो अण्णा, रेनडिअरला किंवा या प्राण्याला या एकजात बर्फाच्छादित प्रदेशात गवत हो कुठले मिळते ?” वसंत म्हणाला.

कस्तुरी बैल

“प्रश्न अगदी बरोबर. मागे सांगितल्याप्रमाणे आठ-दहा महिने येथल्या जमिनीवर बर्फाचा थर पसरलेला असल्यामुळे येथे इतर वनस्पती वाढत नाहीत हे खरे, पण बर्फाच्या खाली जमिनीवर काही काही जातींचे खुरटे गवत, शेवाळ व दगडफूल या प्रकारच्या वनस्पती उगवतात. या वनस्पतीवर बर्फाचा थर असतो; पण रेनडिअर आणि कस्तुरी बैल या प्राण्यांना त्यांचा वास येतो आणि हे प्राणी आपल्या खुरांनी तेथील बर्फ उकरून काढतात आणि खाली उगवलेल्या गवत-शेवाळावर आपली उपजीविका करतात.” माधवराव ही माहिती सांगत असताना मुलें व रमाबाई मोठ्या आश्चर्याने ऐकत होती.

“पहा. देवाने या प्राण्यांच्या अंगी कसे शहाणपण दिले आहे ते !” रमाबाई म्हणाल्या.

“हे प्राणी कळप करून राहतात. कळपात कधी तीस ते पन्नास तर कधी कधी ऐशी ते शंभर पर्यंतसुद्धा हे प्राणी आढळतात. कळप करून

राहिल्यावर या प्राण्यांना लांडगे, कोल्हे, अशा हिंस्र श्वापदांपासून भीती नसते. उलट तेच त्यांना ठार करितात. ” माधवराव म्हणाले. “ शिवाय प्रसंग पडल्यास यांचे पाय बोजड व आखूड असूनही यांना चांगले धावता येते. ”

“ या प्रांतात काही पक्षीही आहेत वाटते ? टर्मिगॅन् पक्ष्याकडे पाहात वसंत म्हणाला. “ हा काळसर भुज्या रंगाचा असतो वाटते ? ”

“ येथील बरेच पक्षी स्थायिक नाहीत. दोन-चारच म्हणजे टर्मिगॅन्, ग्विलेमॉट् आणि रेडपोल् यांसारखेच काय ते स्थायिक आहेत. बाकी सर्व पक्षी ऋतुमानाप्रमाणे येतात व जातात. टर्मिगॅन् पक्षी आपली अंडी खडकावर दगडांच्या खबदाडीत घालतात. या पक्ष्यांचा खूप मोठा जमाव असतो. एकेका जमावात दोन-दोनशे, तीन-तीनशे, सुद्धा पक्षी असतात. ग्विलेमॉट् आणि पेन्ग्विन् पक्ष्यांचा जमाव याहूनही मोठा असतो. हे पक्षी उभे बसतात; आणि अशा तऱ्हेने बसलेल्या हजारो पक्ष्यांचा थवा एकत्र पाहिला म्हणजे तो एक देखावा अतिविलक्षणच दिसतो. गंगेच्या वाळवंटावर ज्याप्रमाणे लाखो लोक स्नानाकरिता जमतात. त्याप्रमाणेच

टर्मिगॅन्

यांचा जमाव दिसतो. हे सर्व पक्षी रंगाने पांढरेच असतात खरे; पण या पक्ष्यांचे आणि येथील काही पशूंचेही रंग ऋतुमानाप्रमाणे बदलतात. ”

“ म्हणजे ? ” रमावाई उद्गारल्या.

“ होय, यांचे रंग बदलतात. ” माधवराव म्हणाले. “ या दोन चित्रांकडे पहा. दोन्ही चित्रात तेच पशू आणि पक्षी आहेत. ध्रुव-जंबूक ध्रुव ससा हे पशू आणि टर्मिगॅन् हा पक्षी. पण एका चित्रात त्यांचा रंग शुद्ध पांढरा असून दुसऱ्या चित्रात त्याच प्राण्यांचा रंग काळसर भुरा आहे. ”

“ थंडीच्या दिवसांत यांचा रंग पांढरा होत असेल नाही ? ” वसंत म्हणाला.

ध्रुव-जंबूक व ध्रुव-ससा (हिवाळ्यातील देखावा)

“ तसेच, या पक्ष्यांच्या मऊ मऊ लवीची आणि पिसांची वस्त्रे फारच

ऊबदार आणि लुसलुशीतही होत असतील नाही ? ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ हो तर, ही वस्त्रे पांढरी पांढरी शुभ्र आणि आपल्या शरदच्या गुलगुलीत गालाप्रमाणे मऊ असतात. ”

“ इश ! काही तरीच आपलं. ” शरद किंचित लाजून व मुरडून म्हणाली.

धरुव-जंबूक, धरुव-ससा वगैरे (उन्हाळ्यातील देखावा)

ही सर्व माहिती जरी गमतीची व मनोरंजक होती, तरी आता जवळ जवळ दहा वाजावयास आल्यामुळे मुलांना मधून मधून जांभया येऊ लागल्या होत्या. म्हणून रमाबाईंनी मुलांना पुन्हा एकवार निजावयास जाण्यास सुचविले. रमाबाईही आता दुलक्या घेऊ लागल्या होत्या. मुलांच्या मनातून आणखी पुढली चित्रे पहावयाची होती व त्याबद्दलची माहिती ऐकावयाची इच्छा व उत्सुकताही त्यांना होती; पण माधवराव थोडेबहुत कंटाळले होतेच, त्यातून दुसऱ्या दिवशी त्यांना ऑफिसात

लवकरच जावयाचे होते; त्यामुळे “ उद्यापासून रोज रात्री मी तुम्हांला ही चित्रे दाखवून त्यांची सर्व माहिती सांगत जाईन. ” असे मुलांना आश्वासन देऊन, त्यांनी त्या दिवशी चित्रे दाखविण्याचे काम तेथेच पुरे केले. मुलांना आज बरीच माहिती मिळाल्यामुळे ती आनंदातच निजावयास गेली. त्यांना त्या दिवशी स्वप्नातही चित्रेच दिसत होती. माधवरावांनी आपल्या पत्नीला चित्रांच्या साहाय्याने मुलांना क्विती प्रकारची निरनिराळी माहिती सहज हसत खेळत देता येते, हे शोपण्यास जाण्यापूर्वी समजावून सांगितले आणि ते त्यांना पटलेही.

सूचिपर्णी जंगलातील प्राणी

ठरल्याप्रमाणे दुसऱ्या दिवशी घरातील सर्व मंडळी रात्री वरोवर सात वाजताच आपआपल्या जागी येऊन बसली. आज माधवरावांनी काही गोष्टी नवीन आणिल्या होत्या. पृथ्वीचा गोल व नकाशे या त्या वस्तू होत. पृथ्वीवरील कोणकोणत्या प्रदेशात कोणते कोणते प्राणी सापडतात, याची नक्की कल्पना येण्यास गोल व नकाशे यांचा उपयोग चित्रांप्रमाणेच चांगला होईल असे वाटल्यामुळे, कोणत्याशा त्यांच्या ओळखीच्या शाळेच्या मुख्य शिक्षकाकडून त्यांनी या वस्तू संध्याकाळीच ऑफिस-मधून येताना आणविल्या होत्या.

त्यांनी आज चित्रांची माहिती पुढे सांगण्यापूर्वी प्रथम पृथ्वीचा गोल आणि नकाशा याबद्दलची बरीच माहिती आपल्या पत्नीला व मुलांना करून दिली. मुलांना ती माहिती आवडलीच; पण रमावाईनासुद्धा ती माहिती ऐकून त्यांच्या पृथ्वीबद्दलच्या वऱ्याच कल्पना जास्त स्पष्ट झाल्या.

माधवराव सांगू लागले, “ हा पहा उत्तर-महासागर. याच्यातील ही वेढे आणि याच्या दक्षिणेला हा जो भू-प्रदेश आहे तो काल सांगितल्याप्रमाणे जवळजवळ १० महिने वर्फाच्छादित असतो. काल जे

प्राणी पाहिलेत ते याच प्रदेशात राहणारे. आज आपण याच्या दक्षिणेस असलेला हा झुडुपांचा प्रदेश आणि त्याच्याही दक्षिणेस असलेला हा सूचिपर्णी अरण्याचा प्रदेश, आणि यात वावरणारे प्राणी कोणकोणते आहेत व त्यांचा मनुष्यांना काय उपयोग होतो हे पाहू. येथील झाडे शंकूच्या आकाराची असतात, हा जो अरण्याचा प्रदेश आहे तो उत्तर-अमेरिकेत तीन हजार मैल लांब आणि आठशे मैल रुंद असून तितकाच किंवा त्याहूनही जास्तच लांब-रुंद असा युरेशिआमध्ये पसरलेला आहे. म्हणजे उत्तरभागी पृथ्वीभोवती याचा मोठा वेडाच आहे; या टावूत बाराही महिने झिम् झिम् पाऊस पडत असतो. ”

“ बाराही महिने पाऊस ! आणि किती मैल लांब ? सहा हजार मैल ? म्हणजे, पृथ्वी आहे तरी किती मोठी ? ” वसंत आश्चर्य करीत म्हणाला.

“ हे पहा, या विषुववृत्तावर पृथ्वीचा घेर पंचवीस हजार मैल आहे. आणि जो जो उत्तरेकडे किंवा दक्षिणेकडे जावे तो तो हा घेर कमी कमी होत जातो. या अरण्याच्या या ठिकाणी तो सहा हजार मैल लांबीचा आहे. येथे बाराही महिने पाऊस पडतो; पण तो चाळीस इंचांपेक्षा जास्त नाही हो ? ”

“ म्हणजे ? आपल्या कोकणात एका आठवड्यात चाळीस इंच पाऊस पडतो की ? ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ होय येथे पाऊस खूप मोठा असा फारसा पडतच नाही; येथे उष्णताही कमी असते; म्हणून येथली झाडे अगदी निराळ्या प्रकारची असतात. हे सुरूचे झाड आहेना, असल्या प्रकारची येथली झाडे असतात. मात्र ही झाडे तीनशे फूट उंच वाढतात; आणि जो जो उत्तरमहासागराकडे जावे तो तो ती ठेंगू होत होत अगदी फूट-दोन-फूट इतक्याच उंचीची होतात. खुद्द उत्तरमहासागराच्या आसपास मुळी झाडेच उगवत नाहीत हे काल तुम्हांला मी सांगितलेच आहे. ”

“ ही गंमतच म्हणावयाची ! ” रमाबाईना आश्चर्य वाटल्यामुळे त्या उद्गारल्या.

“ हिमालयावर जो जो उंच जावे तो तो झाडे खुरटी खुरटी होत जातात असे मास्तरांनी आम्हांला सांगितले आहे. ” वसंत म्हणाला. “ तसेच हे असेल ना ? ”

“ हो, तसेच काही अंशी आहे. मात्र येथले कारण थोडे वेगळे आहे. या अरण्यापासून जो जो उत्तरेकडे जावे तो तो पाऊस कमी कमी होत जातो व थंडी जास्त जास्त वाढू लागते; म्हणून झाडे कमी व खुरटी होत जातात. हिमालयावर जो जो उंच जावे तो तो पावसाऐवजी वर्षाच पडू लागते. मग झाडे वाढणार कशी ? शिवाय पर्वताच्या उतारामुळे जमिनीत पाणी साचणार कसे ? पावसाळ्यात एवढा जरी पाऊस आपल्या पुण्याला पडतो तरी या आपल्या वंगल्याच्या कौलांवर कधी पावसाचे पाणी तुंबून राहिले आहे ? त्याचप्रमाणे- ”

“ खरेच, नाहीच रहात. कसे राहिल ते ? बाई परवा सांगत होत्या की, पाणी उतरल्या बाजूला वाहून जाते म्हणून. ” शरद एकाएकी आठवून म्हणाली.

“ शरद, तुला बऱ्याच गोष्टी कळतात मग ? ” तिच्या पाठीवर शाबासकी देत रमाबाई म्हणाल्या.

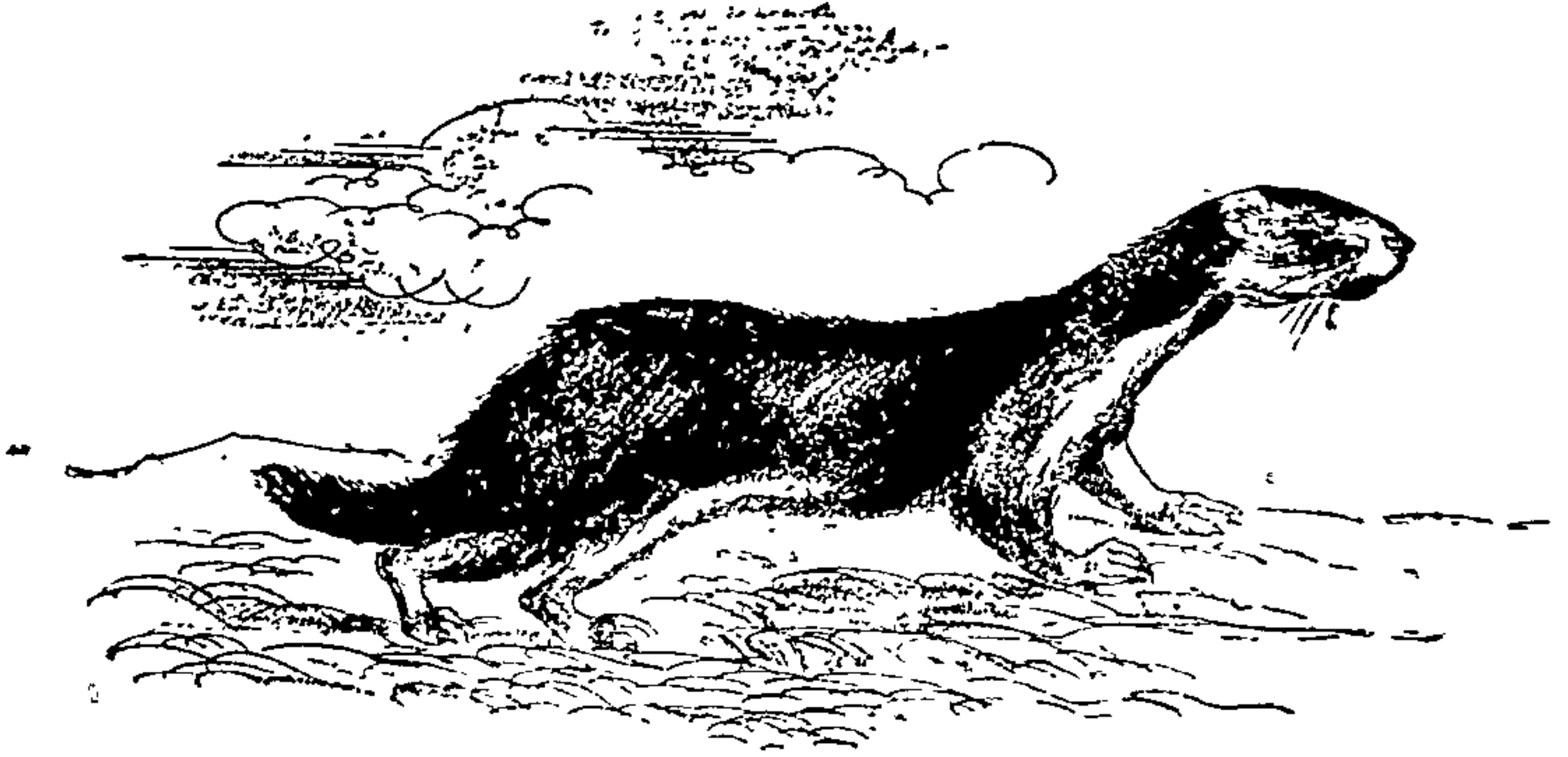
“ अण्णा, हे आम्हांला सर्व कळलं. आता या प्रदेशात प्राणी कोण-कोणते राहतात ते सांगा पाहू ? ” वसंत म्हणाला.

“ हो, मला तू बरी आठवण करून दिलीस. नाही तर माझे हेच वर्णन पुढे चालले असते. बरं, हा तो प्रदेश. हा पहा या नकाशात आणि या पृथ्वीच्या गोलावर. नीट दिसला तुम्हा सर्वांना ? ”

“ हो. ” सर्वजण म्हणाले.

“ हे दाट अरण्य आणि हा उत्तरेकडील समुद्रकिनारा यांच्या

दरम्यानच्या प्रदेशात बरेच हिंस्र पशू भटकत असतात. या सर्वांच्या अंगावर लोकर व लव भरपूर असते. यांपैकी हा पहा अर्मिन्. हा लेमिंग नावाच्या उंदरासारख्या प्राण्यावर आपली उपजीविका करतो.”

अर्मिन

“हा जवळ जवळ मुंगसासारखाच दिसतो.” रमाबाई म्हणाल्या.

“हो, यांपैकी बरेच प्राणी आपल्याकडील मुंगूस, घोरपड, रानमांजर, कुत्री, लांडगे, यांच्यासारखेच आहेत. फक्त यांच्या अंगावर केस असून शेपटीचा चांगला झुबका असतो. हे पहा याचे शेपूट किती झुबकेदार आहे ते. याच्या केसांना फारच किंमत येते. कारण त्यांना एक प्रकारची तकाकी असून ते फार मऊही असतात.

थंडीच्या दिवसांत याची लोकर दुधासारखी पांढरी शुभ्र असते. पण शेपटीच्या टोकाला काजळासारखे काळेकुड्ड पुंजके असतात. या काळ्या लोकरीचा उपयोग पांढऱ्या कापडावर मधून मधून ठिपके देण्याकरिता फार करतात. त्यामुळे कापडास एक विशेष शोभा येते.”

“कशिदा काढल्याप्रमाणेच होत असेल ?” शरद म्हणाली.

“ छट्, तुझ्या गोऱ्या गोऱ्या पान कपाळावर आणि गालावर जसे गोंदले आहे तसे दिसत असेल ! ” वसंत हसत हसत म्हणाला.

“ छान छान ! ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ अगदी तसेच ! ” माधवराव म्हणाले. “ हा प्राणी रक्त-मांसाचा अतिशय शेकी आहे. तो अतिशयच चपळ आहे. त्याची स्वतःची राहण्याची जागा झुडुपांत अगर दगडांच्या खबदाडीत असते; पण शिकारी-करिता तो वाटेल त्या विळात शिरू शकतो आणि शिकार साधेपर्यंत चिकाटी सोडीत नाही. ”

“ हा असतो तरी केवढा ? ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ हा ना ? तसा फारच लहान असतो. सारी दहा इंच लांबी भरते याची. शिवाय शेपटी चार इंच लांबीची. इतका जरी लहान प्राणी हा असला तरी तो सशाची शिकार करू शकतो. सशाची एकदम मानगुटीच तो धरतो. ” माधवराव म्हणाले.

“ हो, गरीब विचारा तो प्राणी. त्याची मानगुटी कोणीही धरावी. ” रमाबाई उसासा टाकून म्हणाल्या.

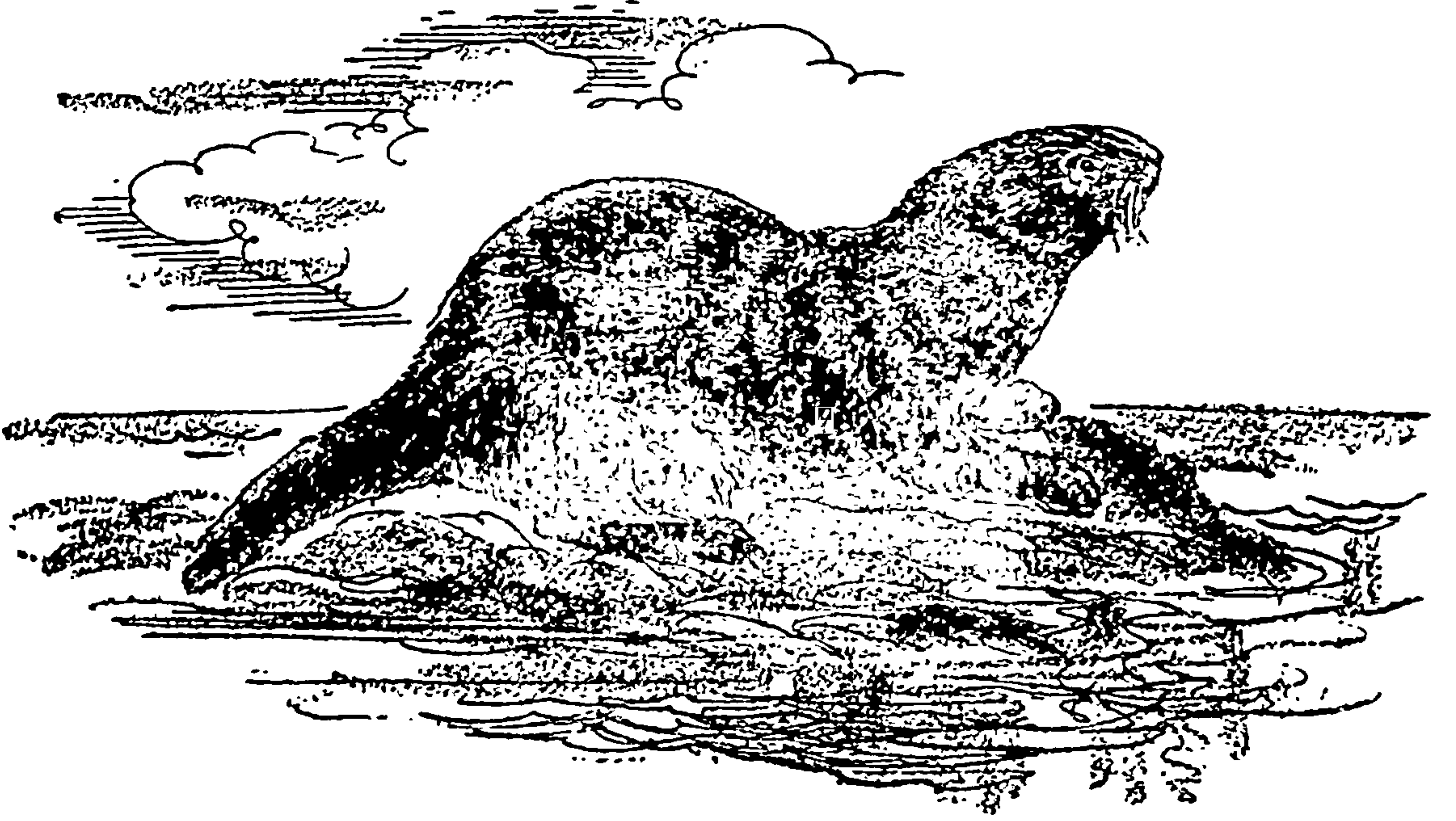
“ हा दुसरा प्राणी थेट त्याच्याचसारखा दिसतो ना ? ” शरद म्हणाली. “ त्याच्यापाशी अंडी आहेत ती त्या प्राण्याचीच का ! ”

“ हा प्राणी अर्मिन्च्या वर्गातलाच आहे खरा; पण हा त्याच्याहून लहान असून दिसावयास फारच गोंडस असतो. या प्राण्याची लांबी शेपटीसुद्धा दहा इंचच भरते; पण रक्त पिण्याची याची हाव अर्मिन्पेक्षा जास्त आहे. वाटेल त्या चिरा, विळे, खबदाडी, यातून हा सहज जाऊ शकतो. शिवाय झाडावर चढणे, पोहणे यातही तो फार पटाईत आहे. ” माधवराव म्हणाले.

“ हे डवलेसे वाळ सर्वगुणसंपन्न दिसते मग ? ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ त्याच्यापाशी अंडी आहेत ती कुणाची पण ? हे सांगावयाचे राहिलेच की ? ” शरद म्हणाली.

“ आणि त्याचे नाव ? ” वसंत म्हणाला.

वीझल

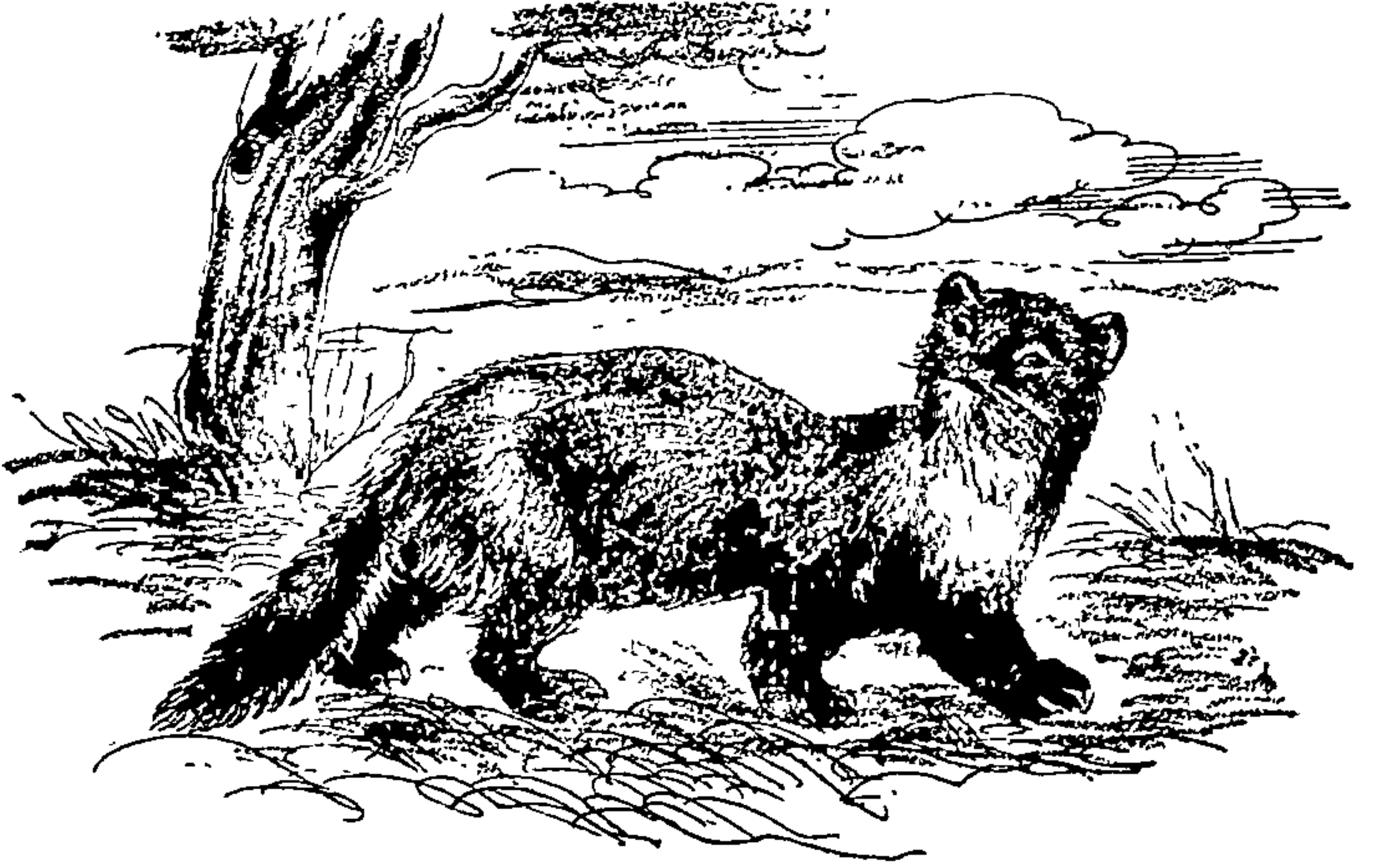
“ याचे नाव वीझल. याच्या जवळ जी अंडी आहेत ती खाण्याकरिता तो तेथे आला आहे. ती त्याची नव्हत. दुसऱ्या प्राण्याची अंडी चोरून नेण्यात हा फारच प्रवीण आहे. ” माधवराव म्हणाले.

“ रानमांजर वाटते हे ? ” रमाबाई खालील चित्र पाहून म्हणाल्या.

“ ते रानमांजरासारखे दिसते खरेच. याचा चेहरा बराच उग्र आहे. याला सेवल म्हणतात. हा बहुतेक झाडावर अगर खडकावर शिकार साधण्याकरिता दवा धरून बसलेला असतो. हा अतिशय चपळ असून याच्या हालचाली फारच मनोवेधक असतात. झाडावर तर हा अतिशयच वेगाने चढतो. ”

“ हाही पक्ष्यांची अंडीविंडी खात असेल मग ? ” शरद म्हणाली.

“ हा ना, हा काय खात नाही ? बेडूक, उंदीर, खारी, पक्षी, साप, सरडे, ससे, पाली सर्व काही हा भक्षितो. ” माधवराव म्हणाले.

सेवल

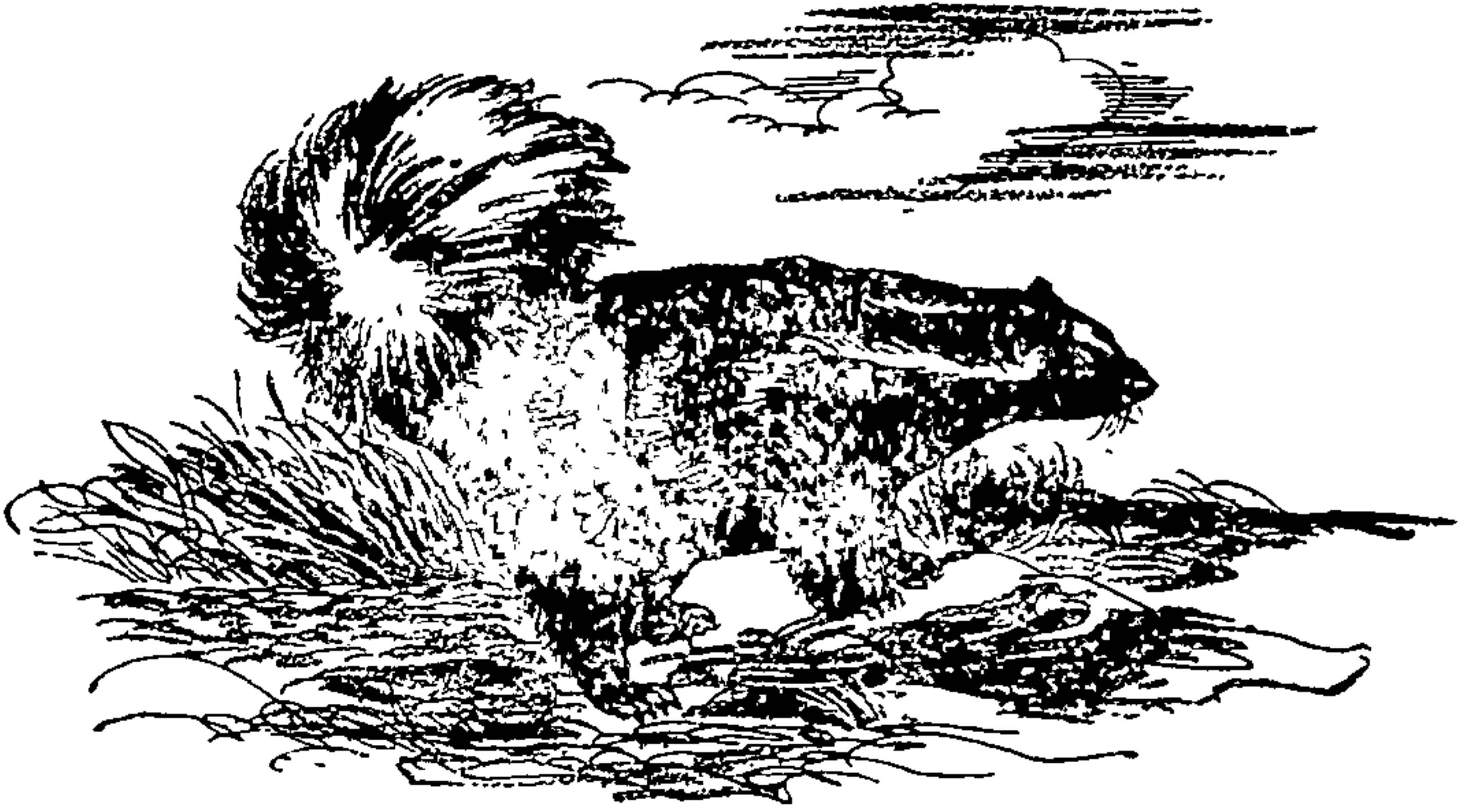
“ याची शेषूट कशी पिंजल्यासारखी दिसते पहा. ” वसंत निरखून म्हणाला.

“ होय, याच्या सर्वच अंगावर भरदार केस असतात. ” माधवराव म्हणाले. “ पण या प्राण्याच्या अंगावरील केस, त्याच्या वयोमानाप्रमाणे आणि नर किंवा मादी असेल त्याप्रमाणे कमी किंवा जास्त असतात; आणि त्याचप्रमाणे ऋतुमानाप्रमाणे ते मऊ लुसलुशीत आणि पांढरे स्वच्छ किंवा निबर, राठ आणि काळसर होतात.

“ येथील सर्वच प्राणी रंग पालटतात म्हणावयाचे मग ? ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ कालच नाही का अण्णांनी आपल्याला सांगितले असे ? ” शरद आठवून म्हणाली.

“ हा पहा यापुढील प्राणी. हाही यांच्याच वर्गातला आहे. मात्र हा दिसण्यात या सर्व प्राण्यांमध्ये फारच नाजूक, गोंडस आणि डौलदार दिसतो. ” माधवराव स्कंक् प्राण्याचे चित्र दाखवून म्हणाले.

स्कंक्

“ खरोखरच हा खारीसारखा आणि खारीएवढाच दिसतो नाही ? ” वसंत म्हणाला.

“ हा खारीसारखा दिसतो खरा, पण हा मांजराहूनहि मोठा असतो. ” माधवराव म्हणाले.

“ याच्या अंगावर हा पांढरा पट्टा आहे वाटते ? ” शरद म्हणाली.

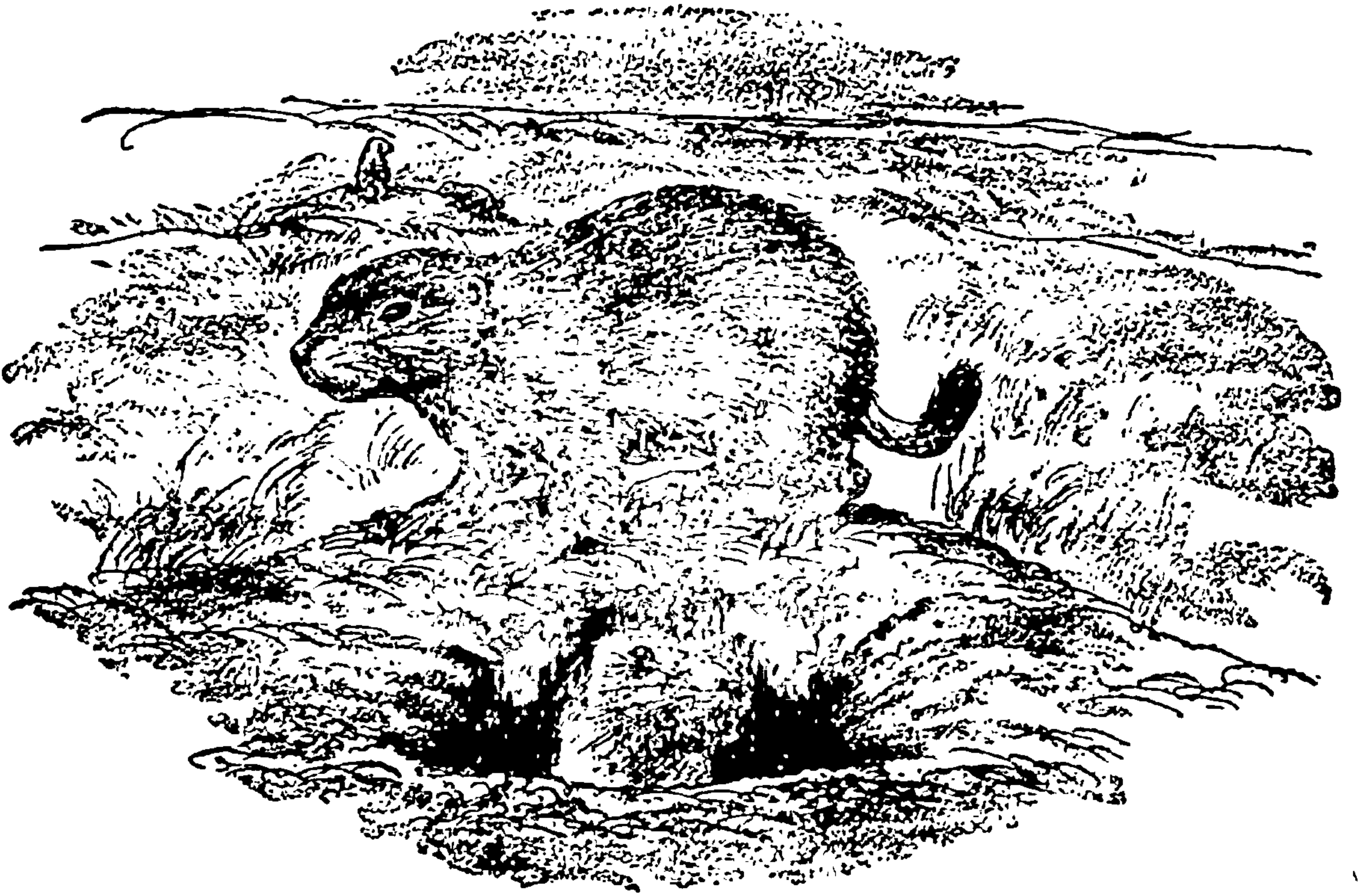
“ होय, याच्या दोहो अंगांस पांढरे पट्टे असतात, त्यामुळेच हा प्राणी गोंडस व सुरेख दिसतो. याच्या लोकरीला काळी तकाकी असते; पण याच्या काही ग्रंथीतून एकप्रकारचा रस गळतो. त्याला अतिशय वाईट अशी घाण मारते आणि या घाणीचा दर्प एक एक फर्लांगापर्यंत

पसरतो. कधी कधी वाऱ्यावरोवर तो मेलभरसुद्धा पसरतो. ” माधवराव म्हणाले.

“ असेच का सोंग हे ? ” रमाबाई नाकास पदर लावून म्हणाल्या.

“ आता नको काही नाकाला पदर लावावयाला. ” माधवराव हसून म्हणाले. त्यासरशी वसंत व शरद हीही हसली.

“ हे दुसरे दोन-तीन प्राणी पहा. माधवराव म्हणाले. “ यांना वीव्हर म्हणतात. ”

वीव्हर

“ अरे, हे घुशीसारखे दिसतात. ” शरद म्हणाली.

“ अगदी वरोवर, हा प्राणी घुशीप्रमाणेच आहे. वृस ज्याप्रमाणे घराखाली मोटमोठी विळे करते, त्याप्रमाणे हा प्राणी ओढ्या-नाल्यांच्या काठी आणि बेटावर विळात विळे, विळात विळे, करून राहतो. मधले वीळ म्हणजे त्याचा मुख्य दिवाणखाना. ते फारच सुंदर असते. हा

मोठमोठाली झाडे आपल्या नखांनी कुरतुडून व दातांनी कंगोरे पाडून त्यांचे ओंडके बरोबर ओढ्यावर आडवे पडतील असे करतो. ”

“ ते कशाला ? त्याला काय पूलवील बांधावयाचा असतो वाटते ? ” वसंत अधीरतेने म्हणाला.

“ अगदी पूलच नाही काही. त्याला तेथे धरण घालावयाचे असते. लाकूड आडवे पडले म्हणजे त्याच्या दोन्ही बाजूंना माती घालून हा सुंदर बांध घालतो; आणि अशा तऱ्हेने पाणी तुंबून राहिले म्हणजे त्या पाण्यात काही प्रकारच्या वनस्पती (विशेषतः कमळाची वेल) उगतात, त्यावर तो आपला उदरनिर्वाह करितो. याला झाडाच्या साली फारच आवडतात. ”

“ बराच शहाणा प्राणी आहे म्हणावयाचा हा. ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ हा पोहण्यात मोठा वस्ताद आहे. दोन-दोन, तीन-तीन मिनिटेसुद्धा पाण्याखाली बुडी मारून हा राहू शकतो. ”

पाणमांजर

“ अरे, या प्राण्याने तर तोंडात भासाच धरलेला आहे. कोणता हो

प्राणी हा अण्णा ? ” वसंत खालच्या चित्राकडे बोट करून म्हणाला.

“ अं ! हा ना ? याचे नाव ओत्तर. हाही प्राणी पाण्याच्या आजू-बाजूलाच राहतो म्हणून याला पाणसांजर म्हणतात. ते पाहा त्याचे कल्ले, दाढी व मिशा. ” माधवराव म्हणाले. याला मासे खाण्याची फारच हौस. तेच त्याचे अन्न म्हणाना. सॅमन नावाची एक माशाची जात आहे. तो मासा त्याला फारच प्रिय. ओत्तरच्या पायाला बदकांच्या पायाप्रमाणे षडदे असतात. ”

“ हं, मी समजलो का ते. ” वसंत म्हणाला.

“ का रे का दादा ? ” शरद म्हणाली.

“ सांगू ? अग, त्याला पाण्यात मासे पकडण्याला पोहत जाण्याचे असते म्हणून. ”

“ अगदी बरोबर. ” माधवराव दुसरे चित्र पुढे धरून म्हणाले.

“ अहो अण्णा, हे एक चित्र मधे सोडलेत पण. ” शरद म्हणाली.

“ होय, अग ते लांडग्याचे आहे. हे पहा त्यात काही विशेष नाही म्हणून ते सोडले हो. ”

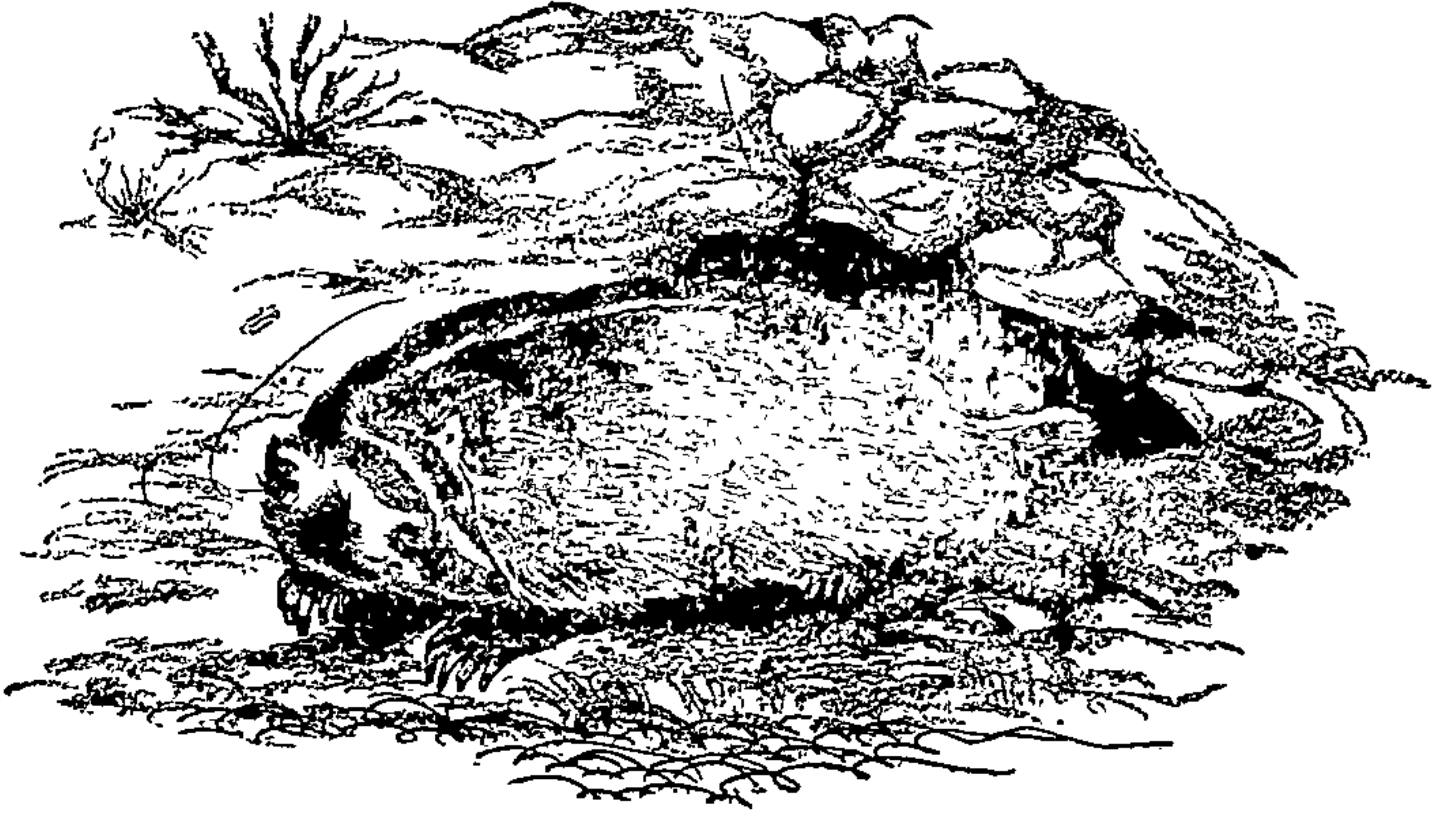
“ वा ! शरद, तू अगदी फारच चौकस झाली आहेस म्हणावयाचे ! ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ हो, मुलांनी असे चौकसच व्हावे, म्हणजेच त्यांचे ज्ञान वाढते. नाही तर आपण— ” माधवराव म्हणाले.

“ असू दे हो, मुलांसमोर ही थडा बरी दिसत नाही. ” रमाबाई किंचित् तुसड्या स्वराने म्हणाल्या.

“ हे पहा बँजरचे चित्र, याच्या डोक्यावर एक पांढरे चिन्ह म्हणजे बँज असते म्हणून यास हे नाव पडले. हा जमिनीमध्ये बिले करून राहतो. त्यात खूपच वाटा असतात. हा वाटेल तो पदार्थ खातो. मध तो आणि गांधील माश्यांची अंडीसुद्धा खातो. याच्या शेपटीच्या खाली

एक पिशवी असते. तिच्यात एक घाणेरडा पदार्थ असतो. त्या वासामुळे नर व मादी ही एकमेकांना हुडकू शकतात. असो. येथील सर्व प्राण्यांच्या अंगावर चांगली लोकर असते. यांची शिकार करावयाला फासेपारधी मात्र मोठे हुशार लागतात. कारण हे प्राणी चपळ तर आहेतच; शिवाय त्यांची नखे व दात फारच तीक्ष्ण असतात, त्यामुळे जमीन उकरणे किंवा

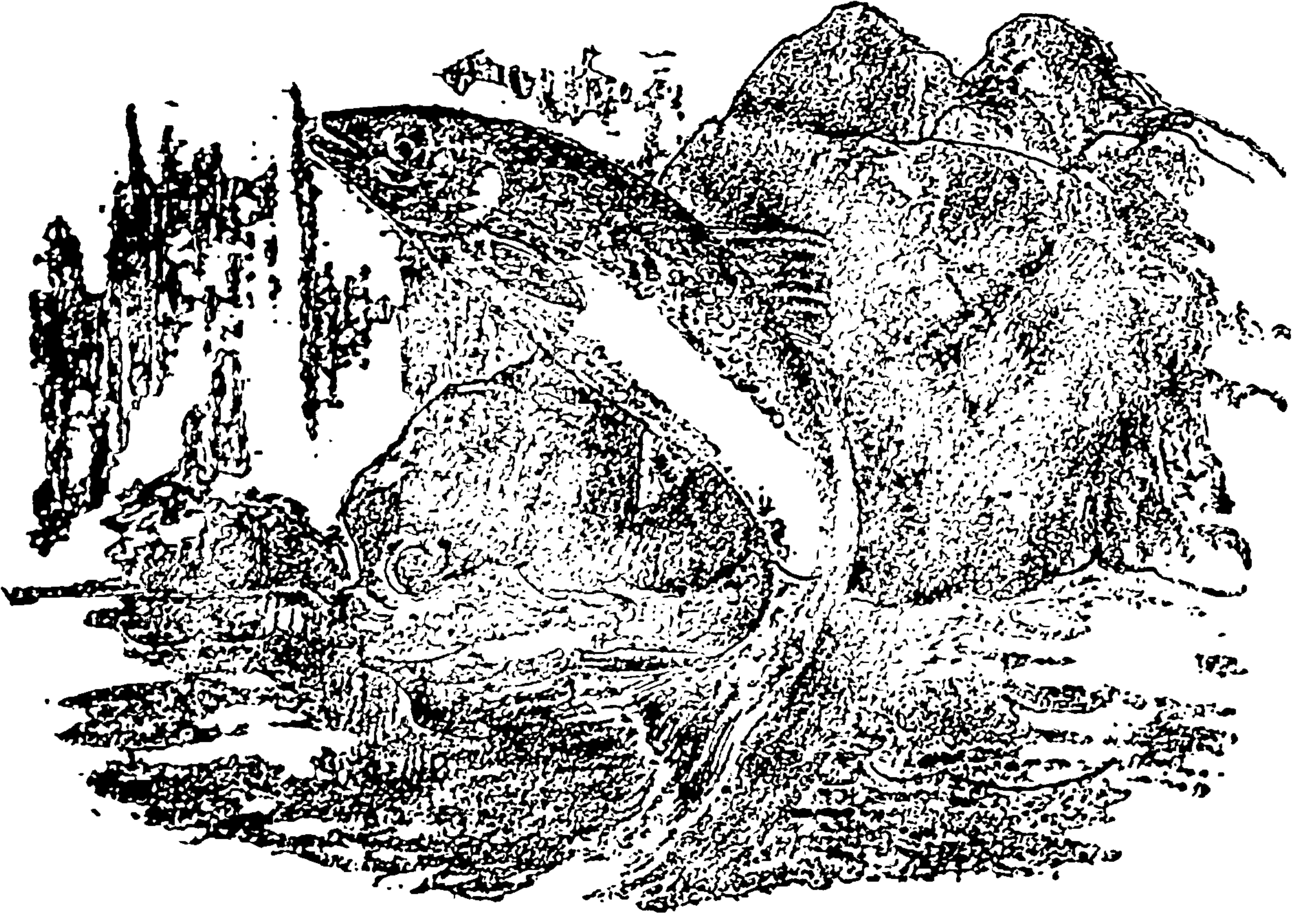

बँजर

दातांनी काही कुरतडणे म्हणजे त्यांना काही वाटतच नाही. यामुळे पारध्यांना या प्राण्यांची सर्व प्रकारची माहिती असावी लागते. त्यांना अरण्यात व ओसाड प्रदेशात दोन्ही ठिकाणी राहण्याची संवय पाहिजे. या प्राण्यांच्या अंगी असलेले शहाणपण व चपळाई या गुणांची केवळ वरोवरीच नव्हे, तर ते गुण जास्त प्रमाणात पारध्यांच्या अंगी असावे लागतात, तेव्हा कुठे शिकार साधते. पण त्यांच्या श्रमाचा मोबदलाही त्यांना तसाच लाभतो. कारण, यांच्या केसांना व लोकरीला भारीच किंमत येते.”

“पण कायहो अण्णा, सँमन माशाचे सांगावयाचे राहिलेच की !”

“ हो, वरी आठवण केलीस. हा पहा सॅमन् मासा. या नकाशात पाहा ह्या दोन-तीन नद्या आहेत, एकीचे नाव नेल्सन्, ही दुसरी फ्रेजर आणि ही तिसरी कोलंबिया. ”

खडक चढून जाणारा सॅमन्

“ ही सगळीच नावे साहेब लोकांची दिसताहेत. ” रमाबाई किंचित नाक मुरडून म्हणाल्या.

“ हो, मग कुणाची असणार ? त्या लोकांनी आपला स्वतःचा देश सोडून, धाडस करून, अनेक अडचणी सोसून, वेळी जिवावर उदार होऊन, हे प्रांत शोधून काढले, म्हणून त्यांची नावे या पृथ्वीवर अमर होऊन राहिली आहेत. आमच्या हिंदू लोकांसारखे समुद्र ओलांडून जावयाचे नाही, असे म्हणत बसले नाहीत ते. ”

“ ते समजले हो. ” रमाबाई गुळमुळीतपणे म्हणाल्या.

“ या नद्यांतून सॅमन् मासे लाखोगणती जंत-घेत असतात. या माशांची मादी आपली अंडी समुद्राच्या म्हणजे खाऱ्या पाण्यात घालीत नाही, तर नद्यांच्या गोड्या पाण्यात जाऊन घालते. या माशांचा अंडी घालण्याचा एक ठरलेला काळ असतो. प्रत्येक मादी एका वेळी बरीच अंडी घालते. त्यामुळे या हंगामात नद्यांचे पाणी माशांनी भरून जाते. हे पाहा चित्र. पुष्कळ वेळा नदी जर खडकावरून उड्या घेत खाली येत असली, तर हे मासे उड्या मारीत प्रवाहाच्या उलट दिशेने उगमाकडे खडकावरून चढत जातात. ”

“ हो हो ! काय हे ! वाटाण्याच्या शेंगांचे ढीगच्या ढीगच दिसताहेत की ? ” वसंत उभा राहून म्हणाला.

“ अरे, त्या वाटाण्याच्या शेंगा नव्हेत. पाण-शेंगा आहेत त्या ! ”

“ इश मेळं ! ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ ते सॅमन् माशांचे थवे होत हो. हे मासे पकडण्यासाठी कोळी लोक जाळी नाही टाकीत काही. ”

“ मग कसे पकडतात ते ? ” शरद माधवरावांकडे पाहात म्हणाली.

“ त्या पाहा बोटी आणि हे पहा त्या बोटीवरील रहाट. या रहाटावरून ही मोट सोडली आहेना ? त्या मोटेत हे मासे येतात. ”

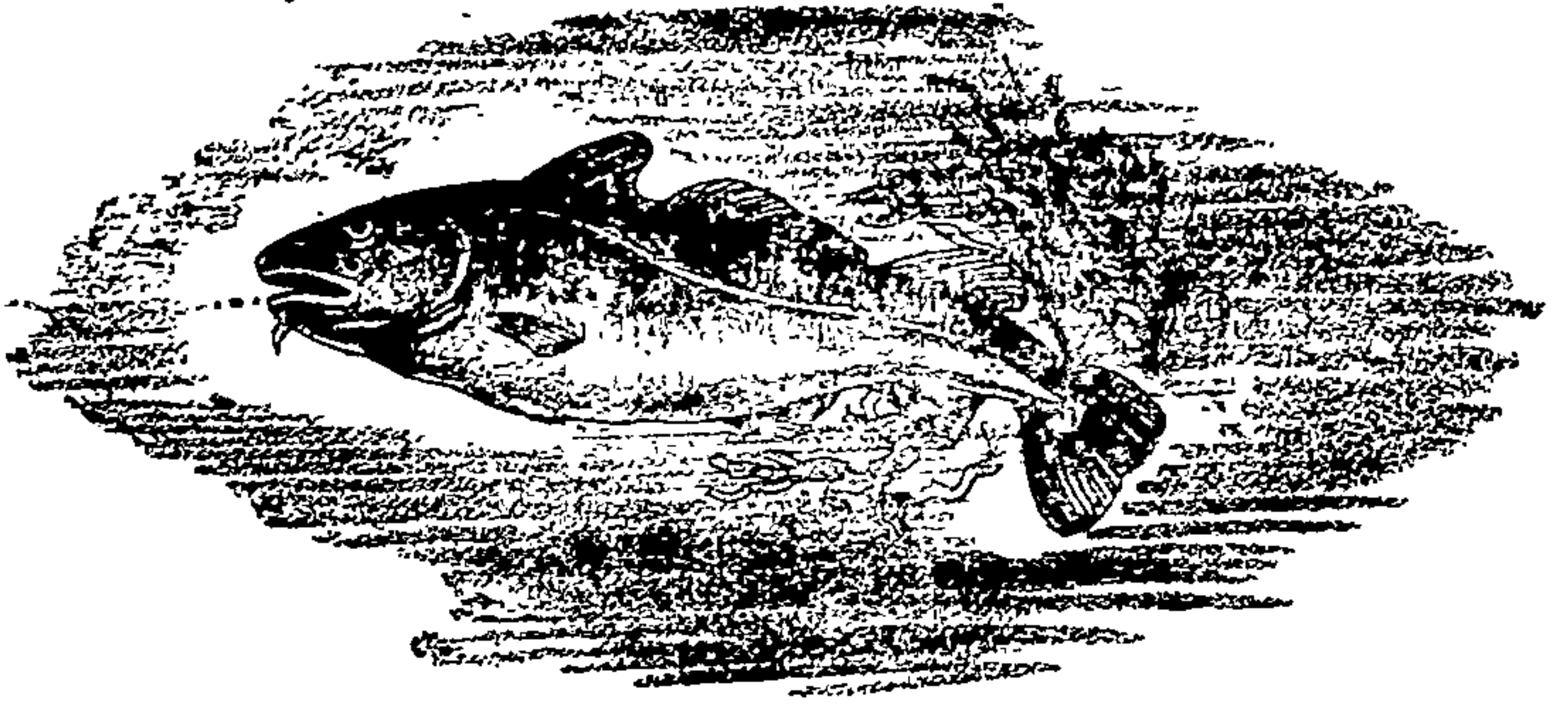
“ आणि मग ती वर ओढून घेतात. ” वसंत लगबगीने म्हणाला.

“ आणि हा दुसरा मासा कसला ? ” शरद दुसऱ्या माशाच्या चित्राकडे बोट दाखवून म्हणाली.

“ हाच तो कौंड मासा. ” माधवराव म्हणाले.

“ ज्याचे तेल तुला देत होते तो. ” वसंत म्हणाला.

“ हे मासे अटलांटिक महासागराच्या या भागात पुष्कळ सापडतात. ” असे म्हणून माधवरावांनी न्यूफॉउंडलंड व नॉर्वे या दोन देशांजवळील भाग दाखविले.

काँड

“यांचे का तेल काढतात ते ?” रमाबाई शिसारी देऊन म्हणाल्या.

“होय, पण या तेलाने किती तरी जणांचे जीव वाचविले आहेत म्हटले. आपली शरद वाचली असती का ?” माधवराव शरदच्या पाठीवरून हात फिरवीत व तिचा एक पापा घेऊन म्हणाले.

“तेही खरेच.” रमाबाई उसासा टाकून म्हणाल्या.

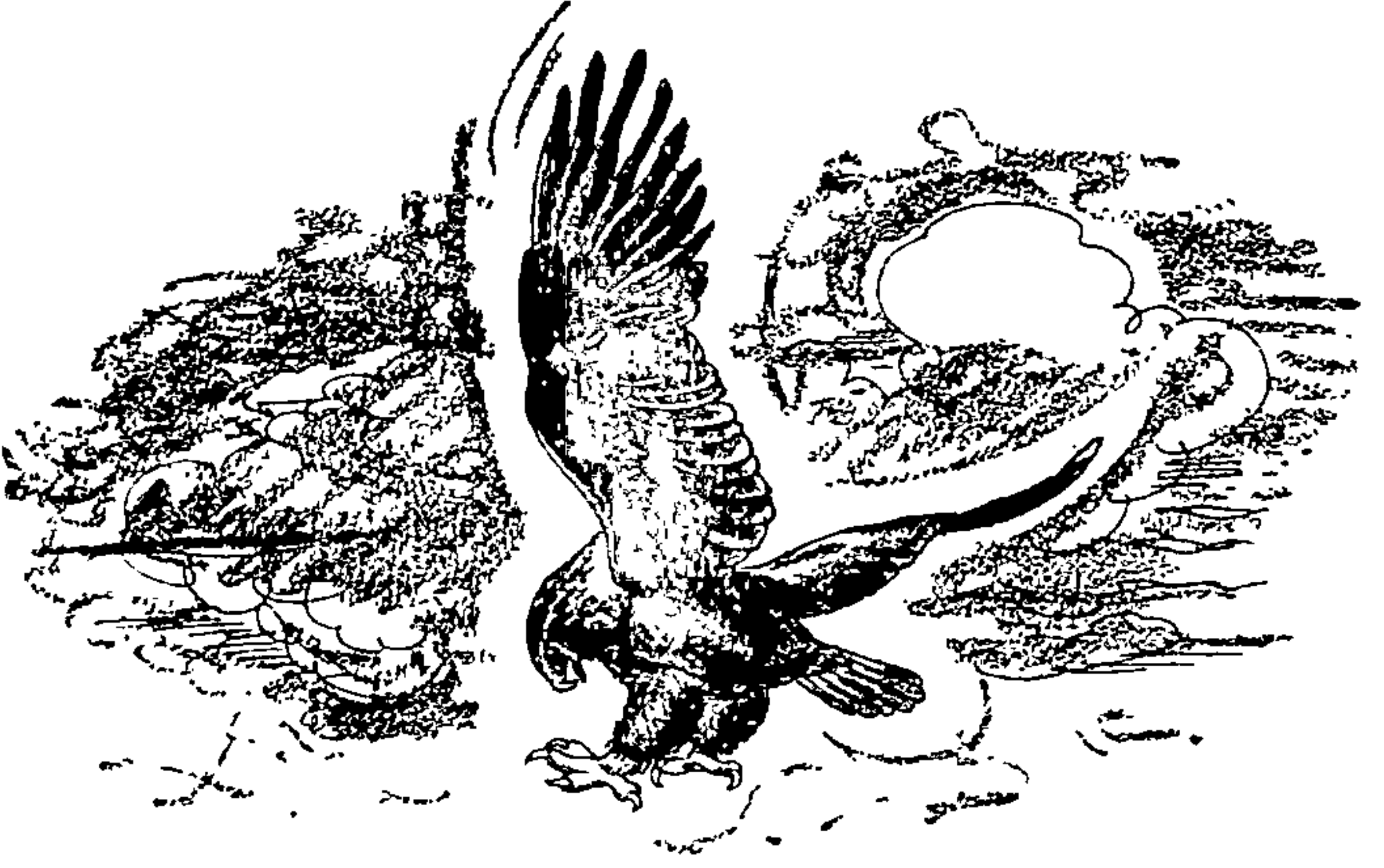
“या समुद्रात एका प्रकारची वनस्पति उगवते. ती हा मासा खातो व तिचा अंश याच्या तेलात उतरतो. तो औषधी आहे. शिवाय हे तेल पौष्टिकही आहे. म्हणून या माशांचा व्यापार फारच मोठ्या प्रमाणावर चालतो.”

“अरे हा तर गरुड ! केवढाले याचे हे पंख !” वसंत म्हणाला.

“याची नखेही किती अणकुचीदार दिसतात ? अगदी त्याच्या चोचीसारखी.” शरद म्हणाली.

“पुराणात सांगितलेल्या गरुडासारखाच दिसतो आहे हा.” रमाबाई म्हणाल्या.

“ हा पक्षी उत्तर-महासागराजवळच्या प्रदेशात राहतो व तेथील मासे व इतर प्राणी यांच्यावर उपजीविका करतो. याचाही रंग थंडीच्या

गरुड

दिवसात पांढरा शुभ्र असतो. याची भरारी फारच मोठी असते. मोरोपंतांनी वर्णिल्याप्रमाणे :—

“ गरुड जसा गगनांतुनि वेगें उतरोनि पन्नगा झडपी ”

अगदी तशी याची झडप असते. असो. या प्रदेशातले सर्व प्राणी आज पाहून झाले. तेव्हा आता तुम्हांलाही कंटाळा आला असेल नाही ? पुढील चित्रे आणखी केव्हा तरी पाहू. ”

“असे काय अण्णा ? चित्रे रोज दाखवीन म्हणून तुम्ही काल म्हणालात ते विसरलात वाटते ? ” वसंत हातवारे करून म्हणाला.

“ हो हो ! विसरलात वाटते ? ” शरद माधवरावांच्या हाताला झोंबून म्हणाली.

“ बरं बाबांनो, उद्या दाखवीन हो. मला वाटलं की, तुम्हांला आता काही ही चित्रे इतकी आवडत नाहीत असं. ”

“ मला समजलं कोणाला उद्देशून हे बोलावयाचे ते. ” रमाबाई माधवरावांकडे पहात म्हणाल्या, “ मलाही आवडतात हो. ”

“ ठीक आहे. मग उद्या पाहूच. ” असे म्हणत माधवरावांनी नकाशे वगैरे सर्व सामान आवरले; व मग सगळीच मंडळी उठली.

सूचिपर्णी जंगलाच्या दक्षिणेकडील अरण्यातील आणि गवताळ प्रदेशातील प्राणी

मुलांना प्राण्यांची चित्रे पाहण्याचा नादच लागला होता. त्यांची जेवणे आज लवकर आटोपल्यामुळे वसंत आणि शरद ही दोघेच चित्रांचे पुस्तक घेऊन दिवाणखान्यात बसली होती. आज चांदणेही नसल्यामुळे बागेत बसण्याचा त्यांचा विचार नव्हताच. माधवराव व रमाबाई यांच्या जेवणाला वेळ लागला; कारण माधवरावांना आज एका स्नेह्यांकडे जाऊन यात्र्याचे होते. पतिपत्नी जेवण आटोपून येईपर्यंत मुलांनी चित्रांचे पुस्तक पुन्हा पहिल्यापासून नीट चाळले. वसंत व शरद एकमेकांना प्राण्यांसंबंधी माहिती पुरवीत होते व त्यांना नकळत त्यांचीही उजळणी होत होती. कित्येक वेळा त्यांचे भिन्न मत पडे. त्यांनी वडिलाना विचारण्याकरिता अशा मतभेदांच्या किती तरी गोष्टी आज काढून ठेविल्या होत्या. माधवराव व रमाबाई दिवाणखान्यात आल्यावर मुलांनी आपले खरे की दुसऱ्याचे खरे, याचा निकाल लावून घेण्याकरिता या प्राण्याबद्दल, त्या प्राण्याबद्दल विचारण्यास सुरुवात केली. माधवरावांना खरोखर मनातून आनंद झाला होता. मुले भांडत होती म्हणून नव्हे, तर अशा प्रश्नोत्तरपद्धतीने बऱ्याच खोट्या कल्पना दूर होतात व शंका मुलांकडूनच आल्यामुळे त्या निवारण केल्या असता मुलांच्या मनावर

खरे काय असेल ते चांगले ठसते, हे त्यांना माहित होते. त्याचप्रमाणे त्यांच्यात एक प्रकारची हितकर स्पर्धा असल्यामुळे त्यांच्या ज्ञानात त्यामुळे भरच पडत होती. माधवरावांच्या अपीलकोर्टात काही वेळा वसंताचे म्हणणे खरे ठरे, तर काही वेळा शरदचे खरे ठरे. यामुळे दोघेही हिरमुसली झाली नाहीत. शंका निवारण झाल्यावर माधवराव म्हणाले, “मुलांनो, आज आपणांस दुसऱ्याच एका प्रदेशातील प्राणी पहावयाचे आहेत. हा प्रदेश काल जे अरण्य पाहिले त्याच्या जवळच आहे. हा पाहा तो प्रदेश.” असे म्हणून त्यांनी तो प्रदेश दाखविला.

“अरे, हा प्रदेश काल दाखविलेल्या अरण्याच्या थेट दक्षिणभागी पसरलेला आहे.” वसंत नकाशाकडे न्याहाळून म्हणाला.

“हो, पण त्या अरण्याच्या उत्तरेकडे जसजसे जाऊ तसतसे ज्याप्रमाणे झाडे लहान व विस्कळित होत होत अगदी अखेर ओसाड प्रदेश लागतो. त्याचप्रमाणे दक्षिणेकडे जाऊ लागलो म्हणजे—”

“मी सांगू ?” वसंत लगबगीने म्हणाला, “जो जो दक्षिणेकडे जाऊ तो तो झाडे लहान लहान होत अगदी नाहीशी होतात.”

“तुझे म्हणणे बरेचसे बरोबर आहे. पण या शंक्वाकार वृक्षांच्या अरण्याच्या उत्तरेकडे आणि दक्षिणेकडे असणाऱ्या या दोन अर्धवट ओसाड प्रदेशात थोडा फरक आहे. हे पहा, हे जे या दक्षिणेकडील पट्ट्यात पूर्वभाग व पश्चिमभाग आहेत, (दोन्ही गोलाघात) ते प्रदेश ओसाड नाहीत; तर मध्यभागच तेवढा ओसाड आहे. पूर्व आणि पश्चिम-किनाऱ्यावर अरण्ये आहेत. मात्र या अरण्यातील झाडे सुरूसारखी निमुळती नाहीत, तर ती रुंद पानांची व रुंद छत्रीच्या आकाराची आहेत. आणि या झाडांची पाने हिवाळ्यात एकूण एक गळून पडत असल्यामुळे प्रत्येक झाडाचा त्या ऋतूत नुसता खराटा होतो. मात्र ज्या वेळी ही झाडे बुंध्यापासून शेंड्यापर्यंत बर्फाने मढविली जातात, तेव्हा ती स्फटिकाच्या झुंवराप्रमाणे शोभतात.

ते प्रदेश आपण मग पाहू. पण हा बराच मोठा जो भाग आहेना त्या भागात पाऊस पुष्कळच कमी पडतो आणि त्यामुळे तेथे झाडे वाढत नाहीत, पण गवत मात्र बरेच वाढते. कारण गवताला पाणी फारसे लागत नाही. ”

“ होय, अगदी खरं रे दादा, वाई म्हणत होत्या की एवढंसं कुठं पाणी पडलं की गवत आपलं उगवतंच. ” शरद आपल्याला त्याचे कारण समजले आहे असा आव आणून म्हणाली.

“ अग, तुझ्या वाईनी कशाला सांगावयाला पाहिजे हे ? आपल्या बागेत जिथं फारसं पाणी पडत नाही आणि जिथं आपण पाणीही घालीत नाही तिथं नाही का गवत उगवत ? ” वसंत ऐटीत म्हणाला.

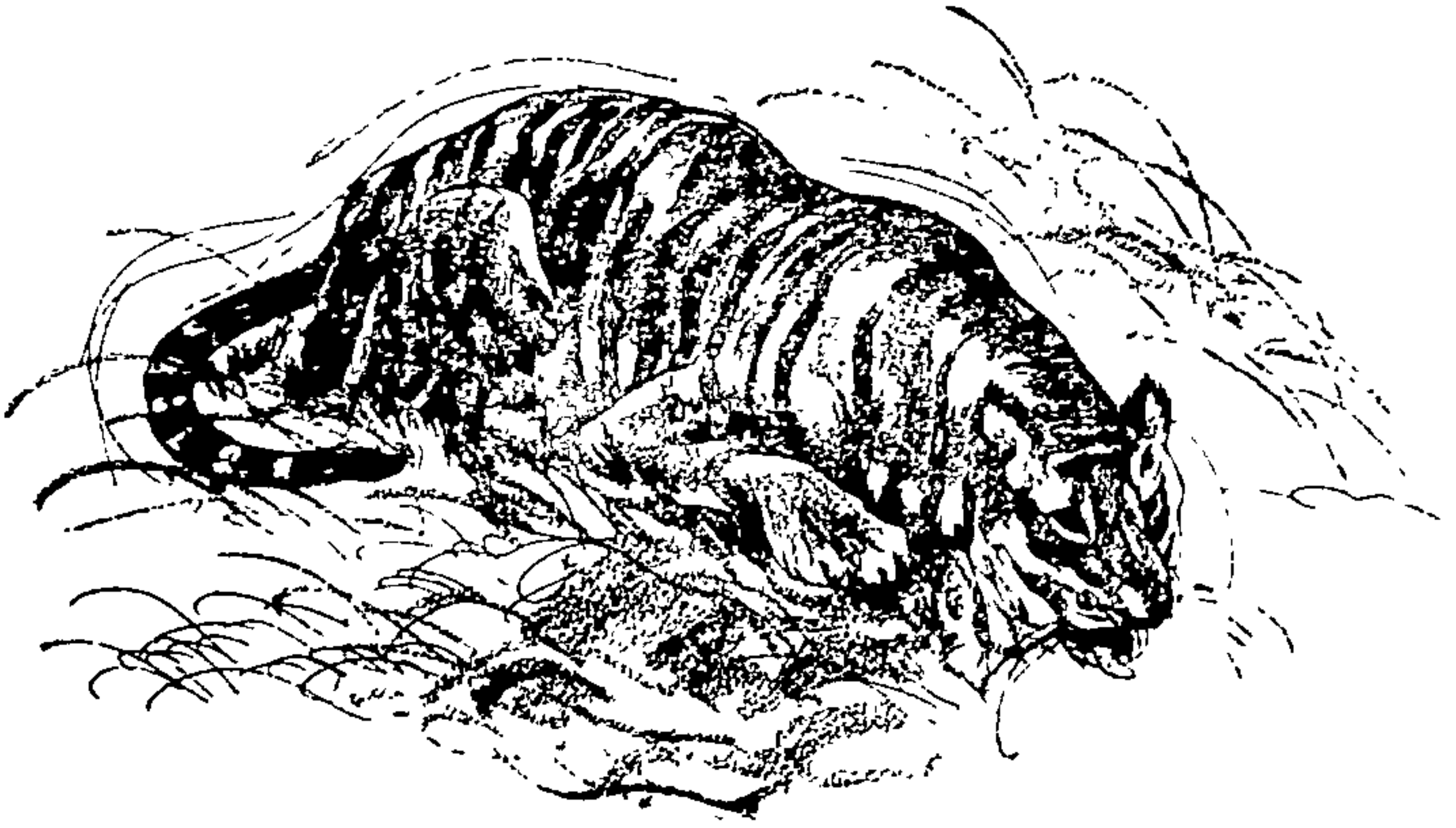
“ अरे, आपण ज्या टेकडीवर सकाळी फिरावयाला जातो तेथे नाही का नुसतं गवतच उगवलेलं. त्या टेकडीवर पाणी सांचतंय कुठं ? पण ते गवताला पुरतं. ” रमावाई आपणालाही हे शास्त्र कळते हे दाखविण्यासाठी माधवरावांकडे पहात म्हणाल्या.

“ तुमचं सर्वांचं म्हणणं अगदी बरोबर आहे. म्हणूनच या प्रदेशाला गवताळ प्रदेश असं म्हणतात. हे पहा या नव्या जगात याला प्रेअरी असं नाव दिलं आहे आणि जुन्या जगात अशाच गवताळ भागास स्टेप हे नाव देण्यात आलं आहे. ”

“ म्हणजे जुन्या जगात या पड्यात पश्चिमेस अरण्य, मध्ये स्टेप किंवा गवताळ प्रदेश आणि पुन्हा पूर्वेस अरण्य आणि त्याचप्रमाणे नव्या जगात; असंच की नाही अण्णा ? ” वसंत म्हणाला.

“ होय, अगदी बरोबर वसंत, आता हे जगावरील वनस्पतींचे पड्डे तुला नीट समजू लागले आहेत असं म्हणण्यास हरकत नाही. ” माधवराव म्हणाले. “ या शंक्राकार वृक्षाच्या अरण्याच्या या अगदी उत्तरे-कडील सीमेपासून तो थेट या दक्षिणेकडील गवताळ प्रदेशापर्यंत येणाऱ्या सर्व टापूत हा एक केसाळ प्राणी आढळतो. याला लिंक्स म्हणतात. ”

“ हा तर थेट चित्यासारखाच दिसतो. ” वसंत न्याहाळून पाहात म्हणाला.

लिंगस

“ होय, तो चित्यासारखाच दिसतो. पण चित्याहून हा बराच लहान असतो; आणि रानमांजरापेक्षा बराच मोठा असतो. ” माधवराव म्हणाले. “ त्याची दृष्टी मात्र अतिशय तीक्ष्ण आणि भेदक असते, इतकी तीक्ष्ण आणि भेदक की, त्याला अपारदर्शक पदार्थातून सुद्धा पलीकडचे दिसते असा काही लोकांचा समज होता; आणि म्हणून अति तीक्ष्ण आणि भेदक नजरेच्या माणसाला ‘ लिंगस् डोळ्याचा ’ म्हणण्याचा अद्याप तिकडे परिपाठ आहे. ”

“ आपण जसे ‘ घान्या डोळ्याचा ’ म्हणतो तसेच असेल. ” शरद म्हणाली.

“ होय. याची लोकर लांब असून मऊ असते आणि रंग फिकट पिंगट असतो आणि अंगावर काळे ठिपके असतात. ” माधवराव म्हणाले “ यामुळे त्याचे शरीर सुंदर दिसते. ”

“ मांजराप्रमाणे हा झाडावर चढत असेल का ? ” वसंत अर्थपूर्ण दृष्टीने म्हणाला.

“ हा वराच वेळ झाडावर फांद्यांच्या आड बसून असतो; आणि कधी पक्षी तर कधी शेळ्या-मेंढ्या यांच्यावर झडप घालून आपली उपजीविका करतो. कोंबड्यांचा तर हा फत्ता उडवितो. ” माधवराव म्हणाले.

“ आपल्या लाल्या मांजरासारखाच हा करतो म्हणावयाचा मग ? ” शरद म्हणाली, “ तो असाच चिमण्या, सालुंक्या, यांवर झडप घालतो. ”

“ याच्या कातड्याला फारच किंमत येते. ” नंतर माधवराव पुढील चित्र दाखवीत म्हणाले.

“ आता हे पहा सुतार पक्ष्याचे चित्र. हा पक्षी काल जो

सुतार पक्षी

शंक्राकार अरण्याचा पट्टा मी दाखविला त्यात आणि आजच्या या पट्ट्यातील पूर्व व पश्चिम भागातील अरण्यात आढळतो. याच्या पुष्कळ

जाती आहेत. आपल्याकडेही याच्या काही जाती आहेत; पण एका बाबतीत या सर्वांचे साम्य आहे. हा पाहा झाडाच्या बुंध्यावर कसा बसला आहे तो ! हा पक्षी झाडावर असा बसून आपल्या चोर्चाने झाडावर घाव घालीत असतो. सगळीकडे शांत असते अशा वेळी या पक्ष्यांच्या चोर्चाने घाव दूरवर ऐकू येतात. या घावांनी झाडांच्या बुंध्यात केवढाल्या तरी ढोल्या तो पाडू शकतो. ”

“ शरद, याची चोच पाहिलीस कशी लांब आणि अणकुर्चीदार आहे ती ! ” वसंत म्हणाला. “ अण्णा, ती बरीच तीक्ष्ण आणि टणक असली पाहिजे नाही ? ”

“ होय, ती तशी तीक्ष्ण, टणक आणि अणकुर्चीदार असतेच. ” माधवराव म्हणाले. “ हे पक्षी बहुरंगी असतात. कित्येकांच्यावर ठिपके तर कित्येकांच्यावर पट्टे असतात. कित्येक वेळा हे एकरंगी सुद्धा असतात. हा पक्षी स्कूच्या खिळ्याप्रमाणे किंवा मळसूत्राप्रमाणे झाडाच्या बुंध्या-भोवती गरगर फिरत फिरत झाडावर चढतो. काही जातीचे सुतारपक्षी देवदारवृक्षाच्या बुंध्यावरून किल्ल्याच्या दारावर ज्याप्रमाणे खिलेच खिले बसविलेले असतात, त्याप्रमाणे ओकवृक्षांची फळे किंवा गोटे यांच्या रांगा बसवितात. ”

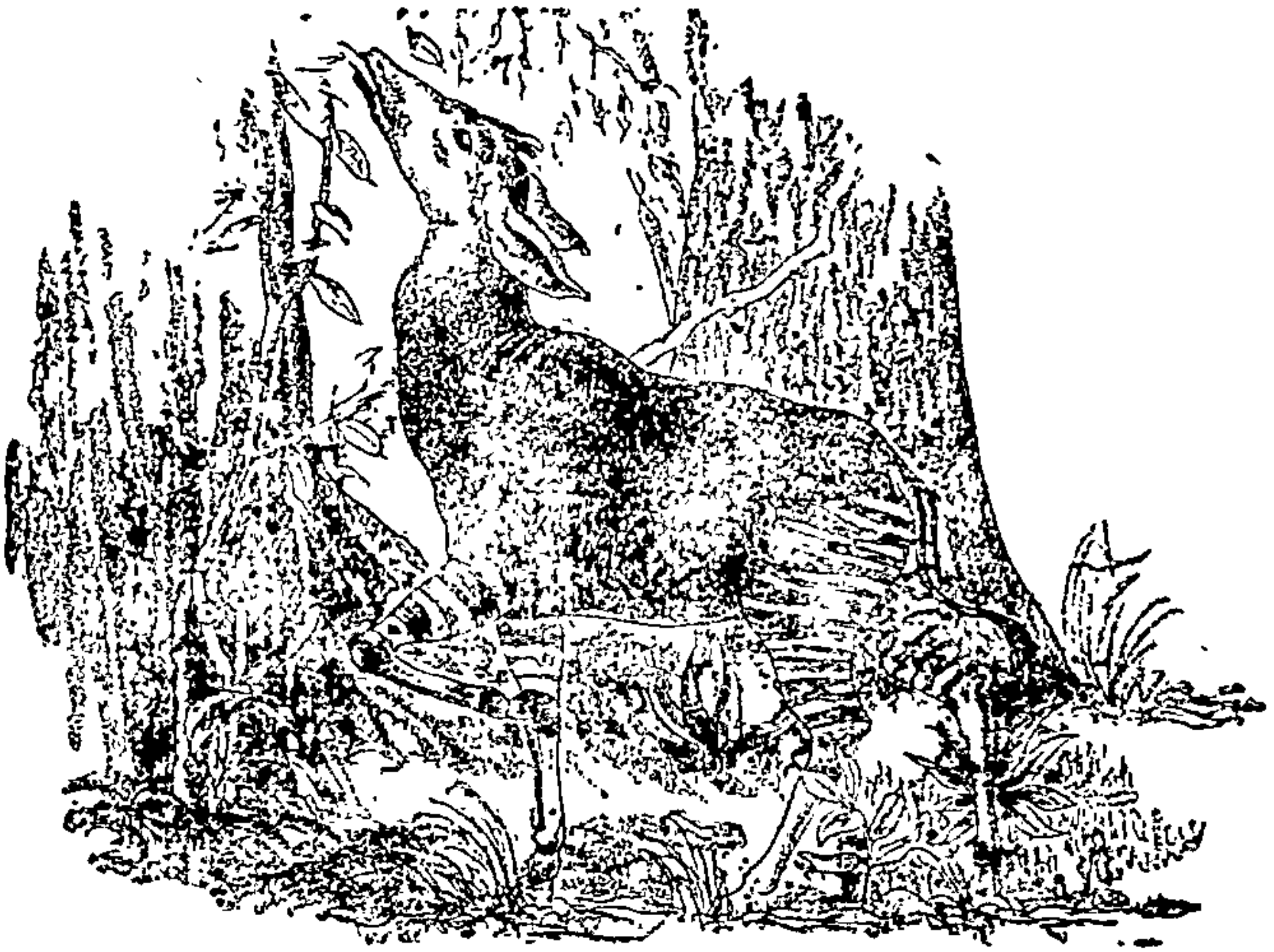
“ आपल्या येथील शनिवारवाड्याच्या दिल्लीदरवाज्यावर जसे खिले बसविलेले आहेत तसे ? ” शरद म्हणाली.

“ नवलच बाई हे एक ! याला दुसरे काही काम नसतं वाटतं ? ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ या शंकाकार अरण्याच्या (त्यालाच सूचिपर्णी म्हणतात) दक्षिणभागी आणखी किती तरी प्राणी आहेत. हा पाहा कस्तुरी-मृग. मात्र या भागात हा क्वचित सापडतो. याचे खरे स्थान हिमालयाचा उंच प्रदेश होय. ”

“काय ? या हरिणाला सुळे असतात !” वसंत उद्गारला.

“ आणि त्याचे खूर पहा कसे निमूळते होत गेले आहेत ? ” शरद म्हणाली.

कस्तुरी-मृग

“ मात्र त्याच्या अंगावरील केस राठ दिसतात नाही ? ” रमाबाई म्हणाल्या.

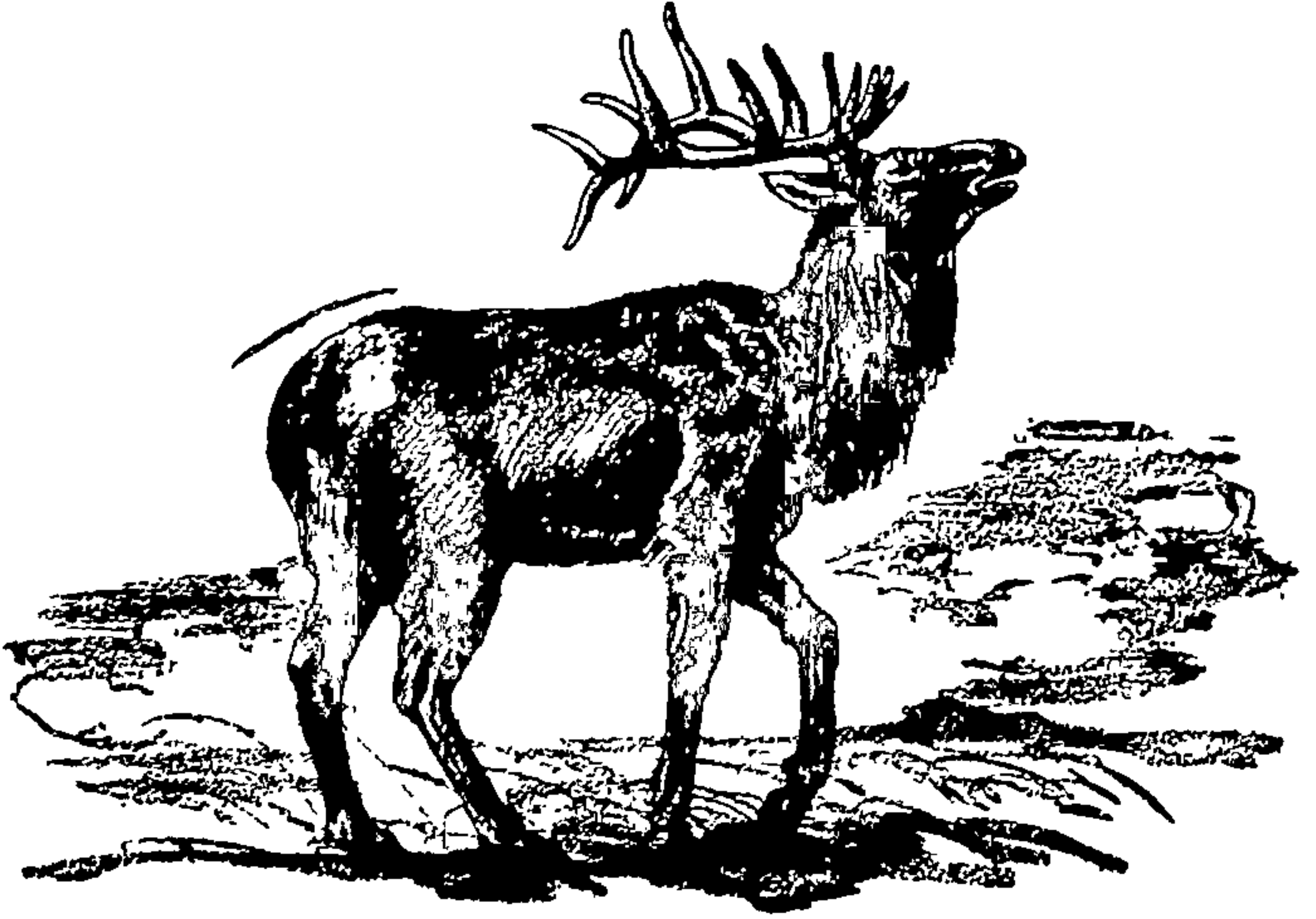
“ होय, या कस्तुरी-मृगास या सगळ्यांचा फार उपयोग होतो. याच खुरांमुळे डोंगराळ प्रदेशावरून पाय घसरत नाहीत. मात्र जे कस्तुरी-मृग शंकाकार अरण्यात किंवा गवताळ प्रदेशात सापडतात, त्यांचे खूर इतके अणकुचीदार नसतात. त्यांचे केस राठ पण लांब असतात. सुळ्यांचा उपयोग त्यांना स्वतःच्या रक्षणार्थ होतो. ”

“ कुस्तुरी याच हरिणाच्या बेंबीतून बाहेर पडते असं मी ऐकलं आहे. खरं का ? ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ होय, कस्तुरीकरिता या मृगाची पुष्कळ शिकार केली जाते व ती डोंगराळ प्रदेशातून करणे कठीण आहे. ”

“ मग मस्क-वैल मागे सांगितलात त्याची ? ” वसंत म्हणाला.

“ त्याच्या अंगाला नुसता तसा वास येतो. ज्याच्या अंगाला कस्तुरी-सारखा वास येतो असे आणखी पुष्कळ प्राणी आहेत. पण त्यांपासून कस्तुरी मिळत नाही. ” असे माधवरावांनी सांगितले. ते पुढे म्हणाले, “ हे

सांबराची एक जात (वॅपिटि)

बघ या पानावरील चित्र (वॅपिटि) सांबराचे आहे. या हरिणांच्या व सांबरांच्या पुष्कळ जाती आहेत. त्यांपैकी काही अरण्याच्या मध्यभागी राहतात तर काही अरण्याच्या सीमेवर राहतात. आणि काही तर डोंगराळ प्रदेशावरूनच भटकत असतात. मात्र निरनिराळ्या प्रदेशात त्यांना निर-निराळी नावे आहेत. ही पहा असल्याच जातीच्या प्राण्यांची दुसरी दोन चित्रे. एकास मूस किंवा एल्क म्हणतात व दुसऱ्यास कॅरिबु म्हणतात. कॅरिबु हा रेनडिअरचाच एक प्रकार आहे. सांबर किंवा मूस किंवा

एल्क, रेनडिअर किंवा कॅरिवु सर्वांच्या डोक्यावर शिंगांची झाडे असतात. ”

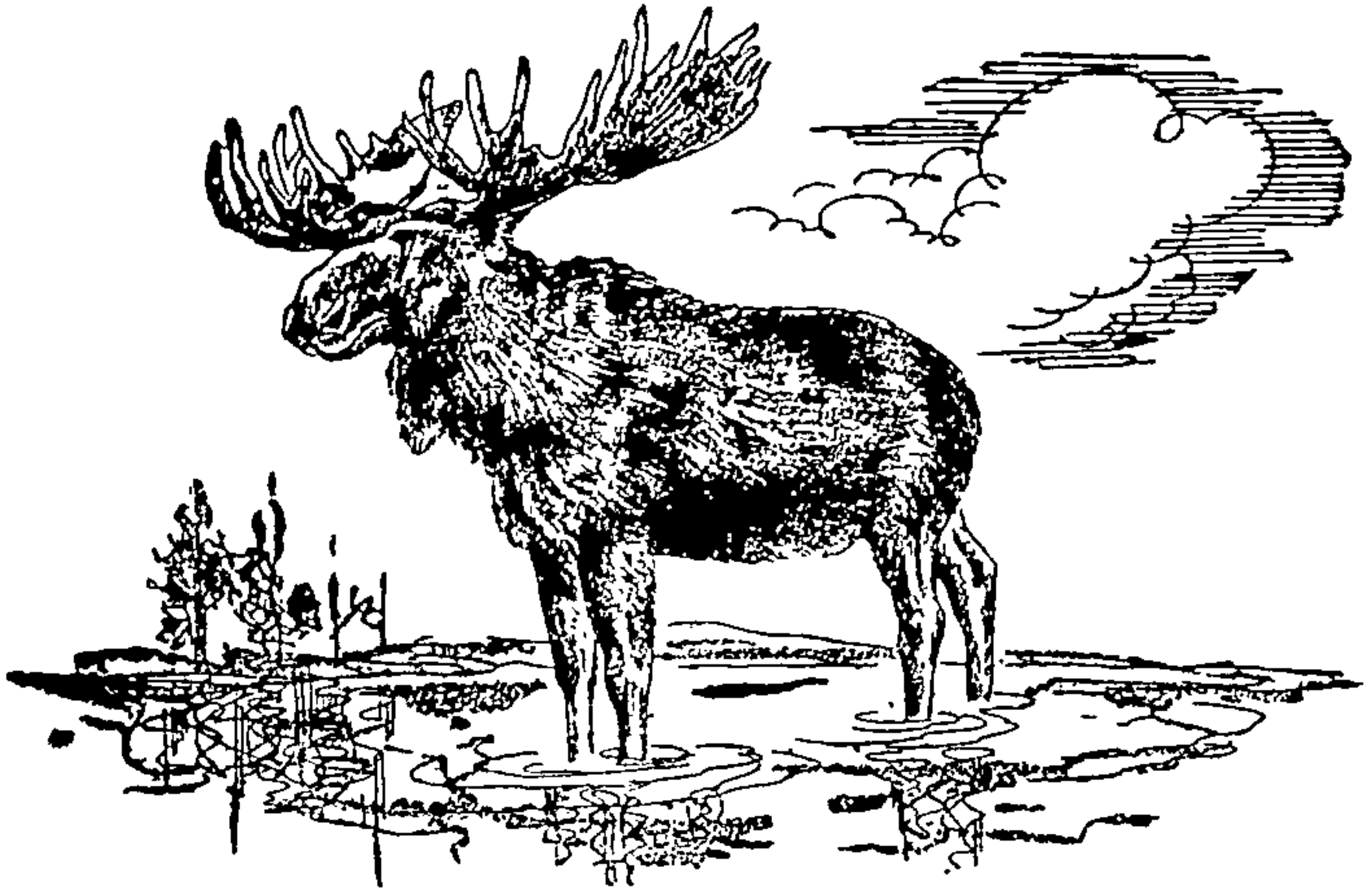
“ आणि हा मूस की काय ? याच्या डोक्यावर फड्या निडुंगा-सारखेच झाड उगवलेले दिसते ! ” वसंत म्हणाला.

“ आणि सांबरांना तर आपल्या शिंगांचा मोठा डौल असतो नाही अण्णा ? मला कुठला एक धडा गेला आहे. ” शरद म्हणाली.

“ अग, त्या धड्यात त्याची शिंगे नाही का अडकली ? ” वसंत आठवून म्हणाला.

“ अरे, धड्यात का शिंगे अडकली की झाडांत ? ” रमाबाई हसून म्हणाल्या. वसंत थोडा विरमला.

“ असू दे ग, थोडासा तो घसरला म्हणून त्याची काय एवढी थड्या करावयाला हवी ? हा मूस आहे ना, याला अरण्यातच राहावे लागते.

मूस

कारण याची मान जाड असल्याकारणाने त्याला वाकून गवत खाता येत नाही त्याला झाड-पालाच खावा लागतो. ” माधवराव म्हणाले.

“आणि हा कोण जाड मानेचा दुसरा प्राणी ? हा धड वैलासारखा दिसत नाही. धड मेंढ्यासारखा दिसत नाही. आणि त्याच्या मानेवर तर सिंहाच्या आयाळीप्रमाणे खूप लांब केस आहेत.” शरद म्हणाली.

“अण्णा, हा वन-वैल काय हो ?” वसंत तर्क लढवून म्हणाला.

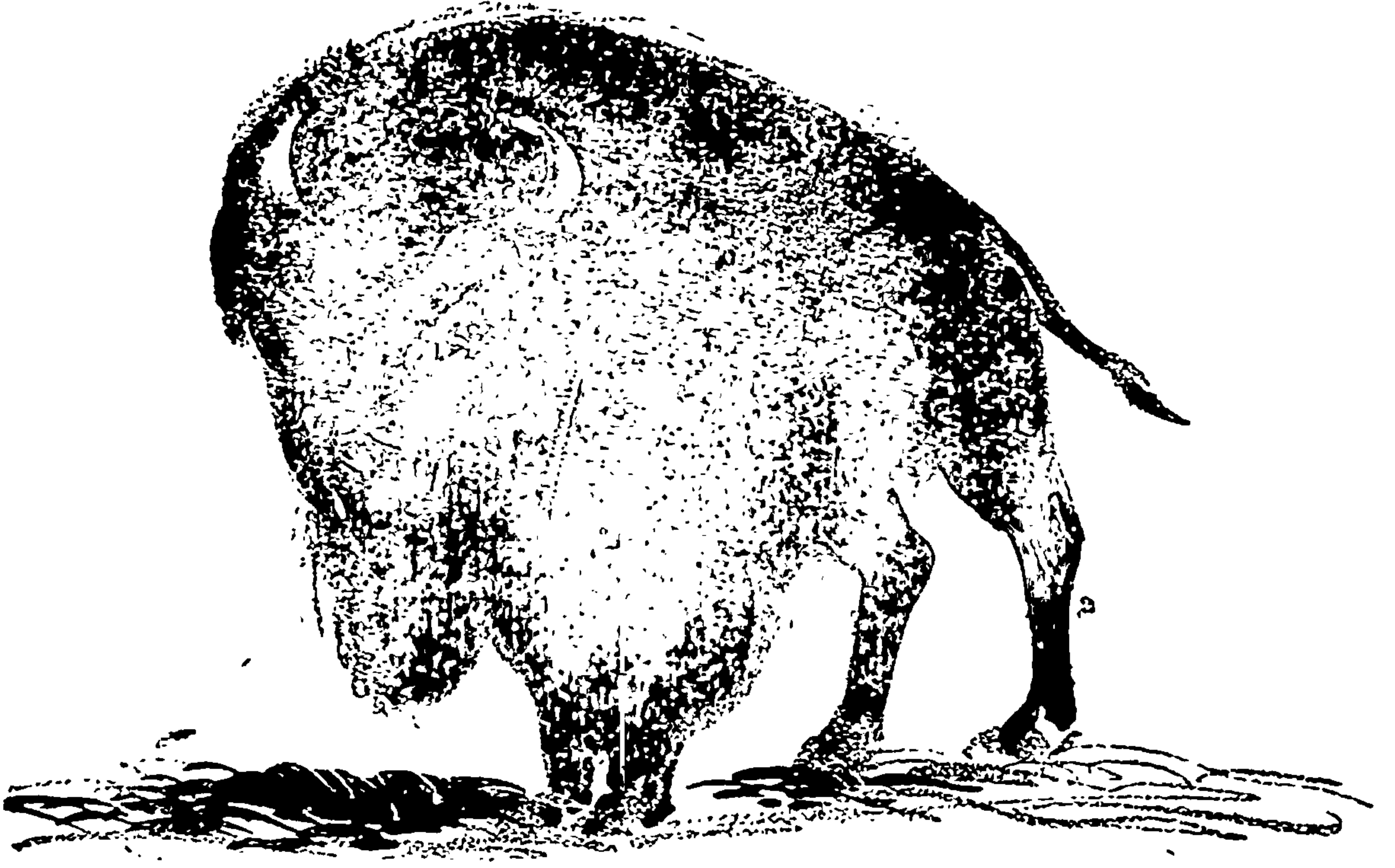
वन-वैल

“होय, तो वन-वैलच. अगदी बरोबर ओळखलंस तू. हे पाहा आता कसे त्याने अगदी बरोबर ओळखले ते ?” आपल्या पत्नीकडे पाहून माधवराव म्हणाले, “याला बायसन असे म्हणतात. वन-वैलाप्रमाणेच रानरेडाही असतो. त्याचप्रमाणे वन-गाई युरोपखंडात पूर्वी पुष्कळ होत्या. पण त्यांची संख्या आता पुष्कळच कमी झाली आहे. या अमेरिकेतील रॉकी पर्वतात वन-वैल अद्याप पुष्कळ आहेत.

“अण्णा, वन-गाय सिंहाबरोबर सुद्धा झुंजते, खरे का हो ?” वसंताने त्याला माहित असताही प्रश्न केला.

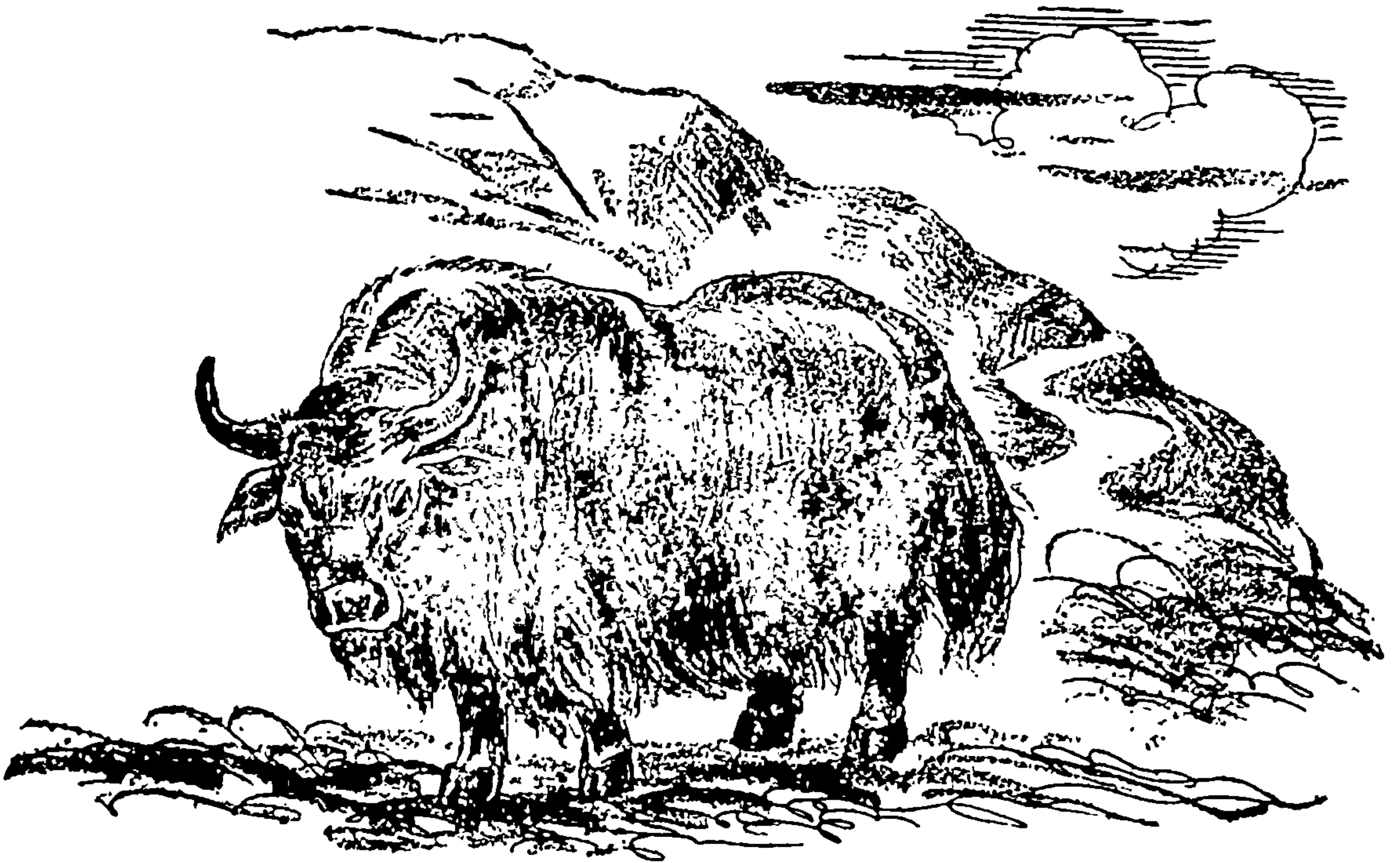
“होय. मात्र त्यांचा कळप असतो आणि अशा कळपाच्या तडाख्यात का सिंह सापडला, म्हणजे त्याचे चंढनच त्या करतात.”

“ म्हैसुरातल्या खिल्लारी गाई अशाच वाघाला मारतात ना
अण्णा ? ” शरद म्हणाली.

रानरेडा

“ हो, मारतात हो. ” वसंत किंचित चिडविण्याच्या स्वराने म्हणाला.

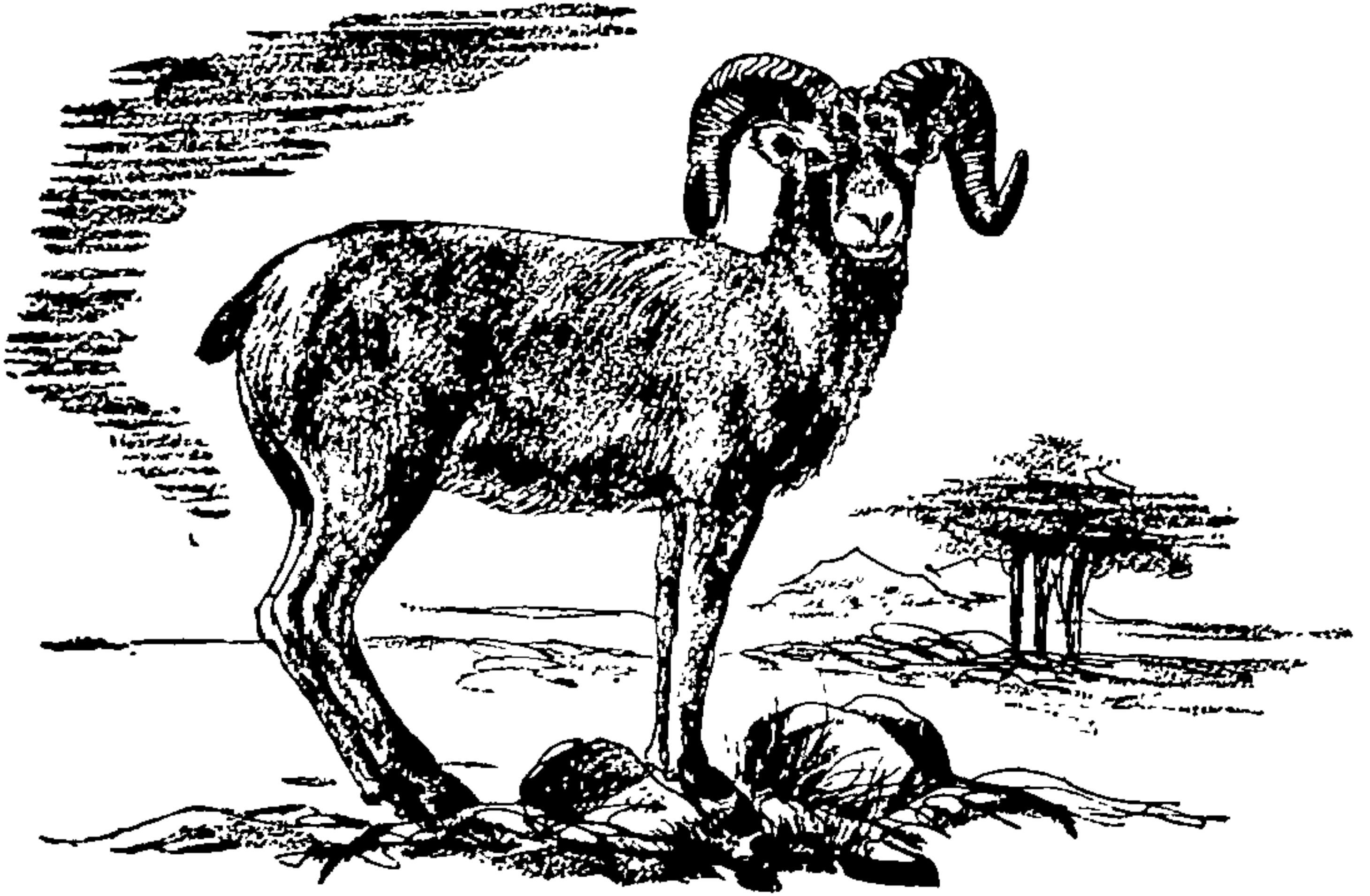
यॅक

“ बाई सांगत होत्या. मग खोटे का हो आण्णा ? ” शरद जोराने उसळून म्हणाली.

“ खोटं नाही हो तुझं, अगदी खरं आहे. ” माधवराव म्हणाले.

“ गंगावने वन-गाईच्या केसांचीच केलेली असतात ना ? ” रमाबाई आठवून म्हणाल्या.

“ होय, यांच्या केसांची गंगावने चांगली होतात. यॅक नावाचा एक तिबेटी ओवडधोवड पण अत्यंत बळकट असा बैल आहे. तो तिबेटा-सारख्या डोंगराळ प्रदेशात ओझे वाहण्यास फारच उपयोगी पडतो. त्याच्याही केसांची गंगावने होतात. ” माधवराव म्हणाले.

एडकां मेंढा

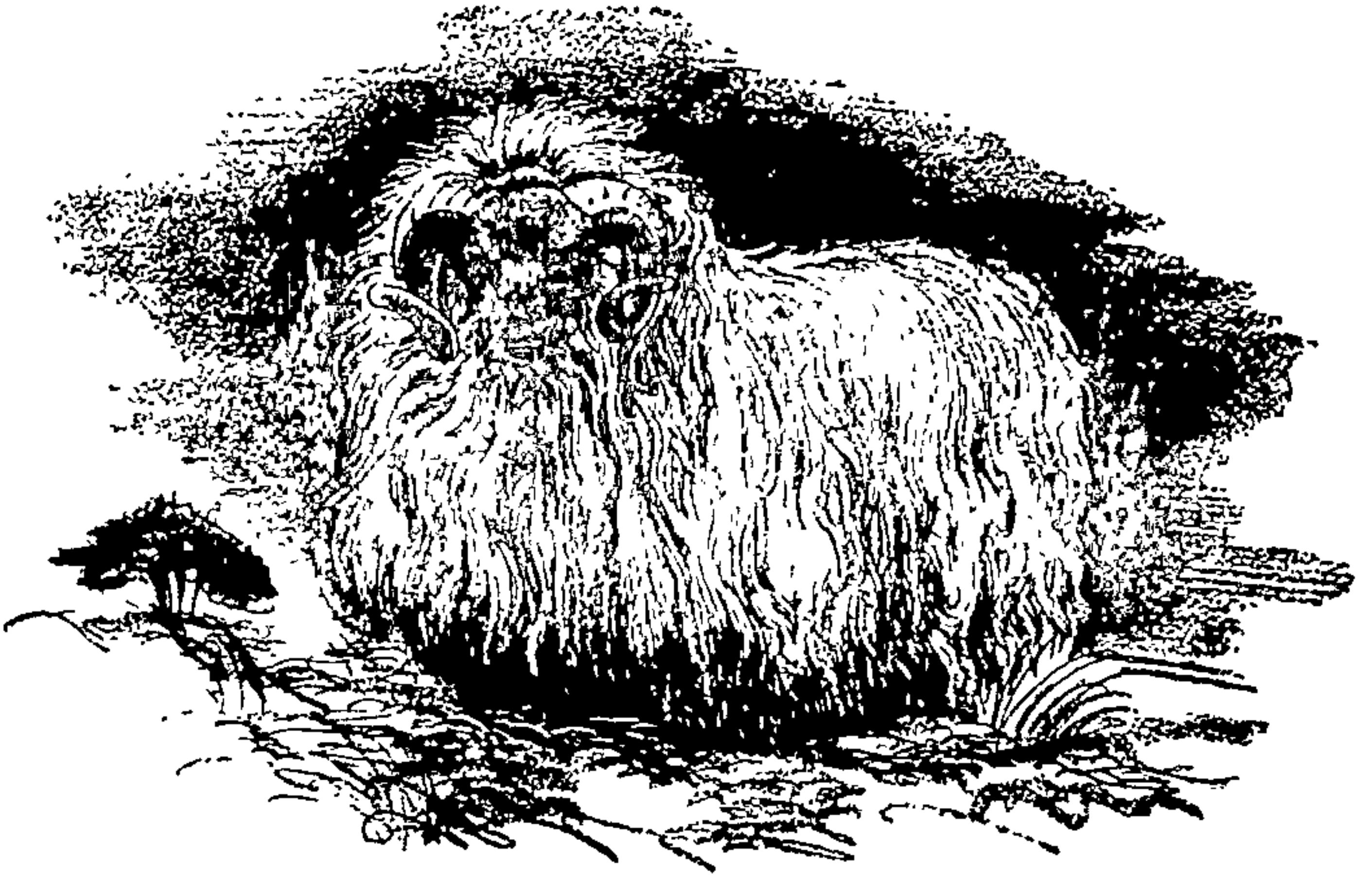
“ आई, पण गंगावन म्हणजे काय ग ? ” शरद म्हणाली.

“ अग, गंगावन म्हणजे की नाही, पूर्वीच्या वायका केस कमी असले म्हणजे या गाईच्या केसांच्या बटा आपल्या केसांत घालीत, या गाईच्या केसांची एकत्र केलेली पेड असते तिला गंगावन म्हणतात हो. ”

“अग, शेजारच्या सावित्रीबाई घालतात गंगावन. ते नाही का पाहिलेस तू?” वसंत म्हणाला.

“होय, पाहिले आहे खरे. आणि हा तर ऐटबाज मेंढाच दिसतो आहे. आणि उभा कसा राहिला आहे पहा, जणू काही झिलच करणार आहे.” शरद म्हणाली.

“ही पाहा, राँकी-पर्वताची ओळ. या राँकीपर्वताच्या कड्यावरून, तो विन्दिकत चालत असतो. शिंगे आहेत म्हणून, नाहीतर हिंस्र पशूप्रमाणे भयंकर आणि उग्र तो दिसतो नाही?” माधवराव म्हणाले. “या मेंढ्यांची लोकर लांब लुकलुकीत असते. हा दुसरा मेंढा गवताळ प्रदेशात राहतो. याची शिंगे मोठी आणि धनुष्यासारखी वाकली आहेत. म्हणून याला प्रचंड श्रृंगी (अफाट-शिंगी) म्हणतात.”

प्रचंड श्रृंगी

“अहो अण्णा, या मेंढ्याच्या अंगावर केसांचं जंगलच वाढलं आहे की!” वसंत म्हणाला, “केवळ त्याचा काळा मुखवटा तेवढा मोकळा

दिसतो आहे. वाकी सर्वच शरीर (म्हणजे डोके, मान, गळा, पाठ, पोटा, मांड्या, पाय, तंगड्या, खूरसुद्धा) लांबच लांब केसांनी मढविलेले आहे. काय हे केसांचं ऐश्वर्य ! ”

“ यांचा धनी किंवा धनगर म्हणा, या मेंढ्यावर फारच श्रीमंत होत असेल मग ? ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ श्रीमंत ! हे मेंढपाळ आपल्या मेंढवाड्याच्या उत्पन्नावर टोलेजंग सुवर्णमंदिर बांधू शकतील एवढे धनाढ्य होतात. ” माधवराव म्हणाले.

“ या पुढच्या प्राण्यांना कसली सरकस शिकविली आहे ? असे मागच्या पायावर का वसले आहेत हे ? ” शरद म्हणाली “ आणि हे वसले आहेत तरी कशावर ? आणि हा तर विळानून वाहेर पडतो आहे वाटते. ”

“ तोंड उंदरासारखे दिसते आहे आणि अंगावर खूप केस आहेत यांच्या. ” वसंत म्हणाला “ हे मातीचे ढांग यांनीच रचले आहेत का ?

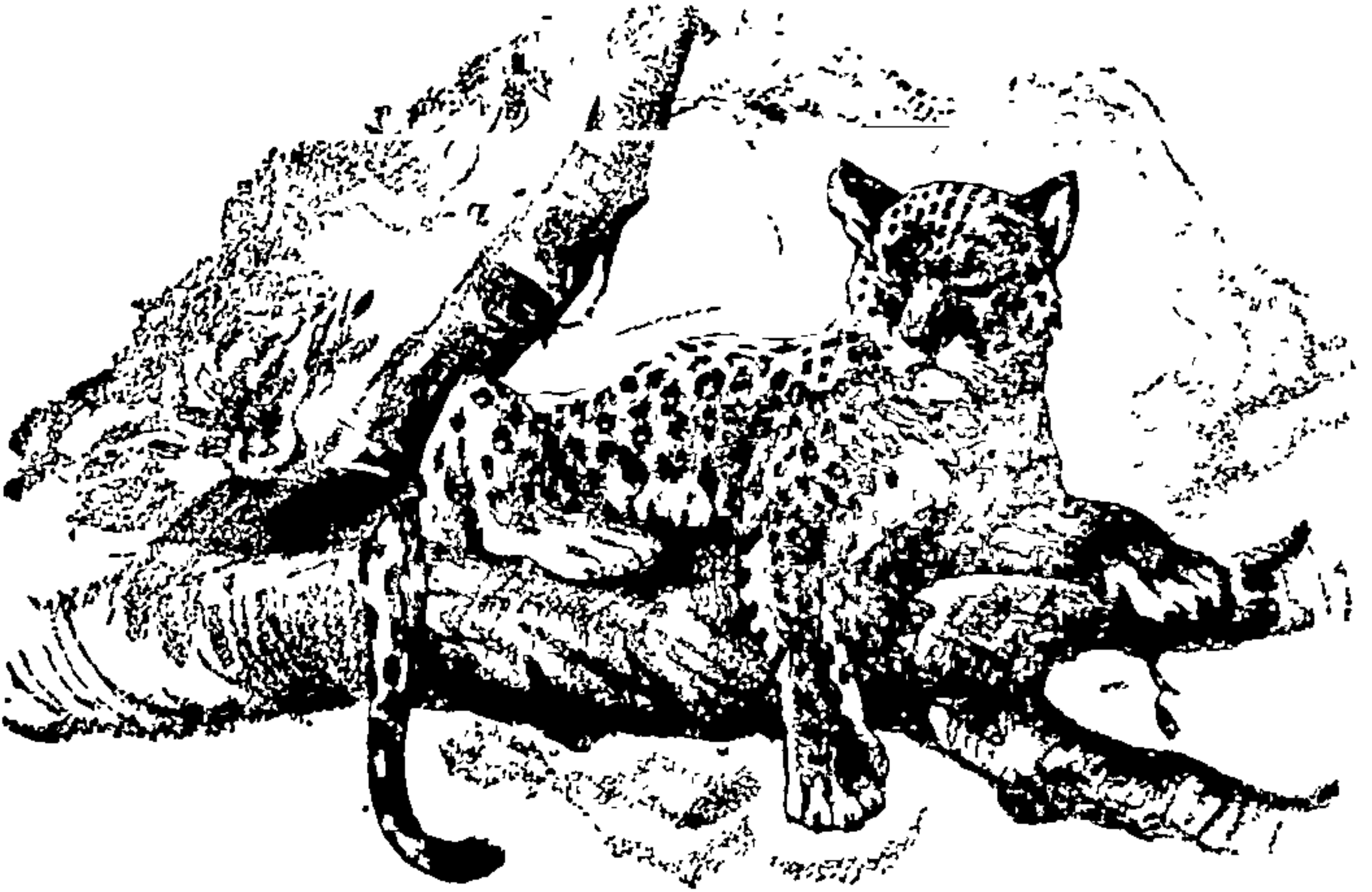
प्रेअरी कुत्रे

अबव ! किती तरी ढीग हे ! सर्व प्रदेशातून सगळीकडेच पसरले आहेत की हे ? ”

“ हे या गवताळ प्रदेशातले चिमुकले कुत्रे होत. हे या अमेरिकेतल्या प्रेअरी प्रदेशात सर्वत्र सापडतात म्हणून यांना प्रेअरी-कुत्रे म्हणतात. मातीच्या ढिगाखातून यांची विले आहेत. यात ते खूप धान्य साठवून ठेवतात. ” माधवराव म्हणाले.

“ न्हणजे ही यांची धान्याची कोठारे आहेत वाटतं ? ” वसंत म्हणाला.

“ हा पहा प्यूमा किंवा अमेरिकन चित्ता. ” माधवराव म्हणाले. “ आतापर्यंत आपणाला या मार्जार-वर्गातील प्राणी फारसे कुठे आढळले नव्हते. ध्रुव-शीत-प्रदेशात या वर्गातले प्राणी फारसे रहातच नाहीत. त्यांना फार थंड हवा मानवत नाही. तथापि, हिममय प्रदेशात हिमन्यात्र म्हणून एक जात आहे. तो प्राणी मात्र अठराहजार फूट उंचीच्या

प्यूमा

प्रान्तात सुद्धा क्वचित आढळतो आणि दिसावयासही तो उमदा आणि डौलदार असतो असे म्हणतात; कारण त्याच्या अंगावर लांब शुभ्र केस

असतात. प्यूमा हा आपली उपजीविका अफाट-शिंगी मारून त्यावर करतो. ”

“ हा करडा अस्वल; होय ना अण्णा ? हा मला माहीत आहे ” वसंत म्हणाला.

“ होय. अस्वलांच्या पुष्कळच जाती आहेत. करडा, काळा, पिंगट, इत्यादी त्यांच्या केसांच्या रंगावरून त्यांना नावे पडली आहेत. ”

“ पांढरे अस्वल तुम्ही दाखविलेच आहे की अण्णा, ” शरद म्हणाली “ त्याचप्रमाणे हे निरनिराळ्या रंगाचे ना ? ”

“ हा असा अवजड दिसतो ना, तरी तो झाडावर चढू शकतो. ” माधवराव म्हणाले.

“ आणि तो मागच्या पायाने चढतो; होय ना अण्णा ? ” वसंत म्हणाला.

“ काही तरीच याचे ! ” रमाबाई हसत म्हणाल्या.

“ अगदी खरं आहे त्याचं. हा झाडपाला, कंद-मुळे, तर खातोच. शिवाय किडे, मुंग्या सुद्धा खातो आणि मधही—”

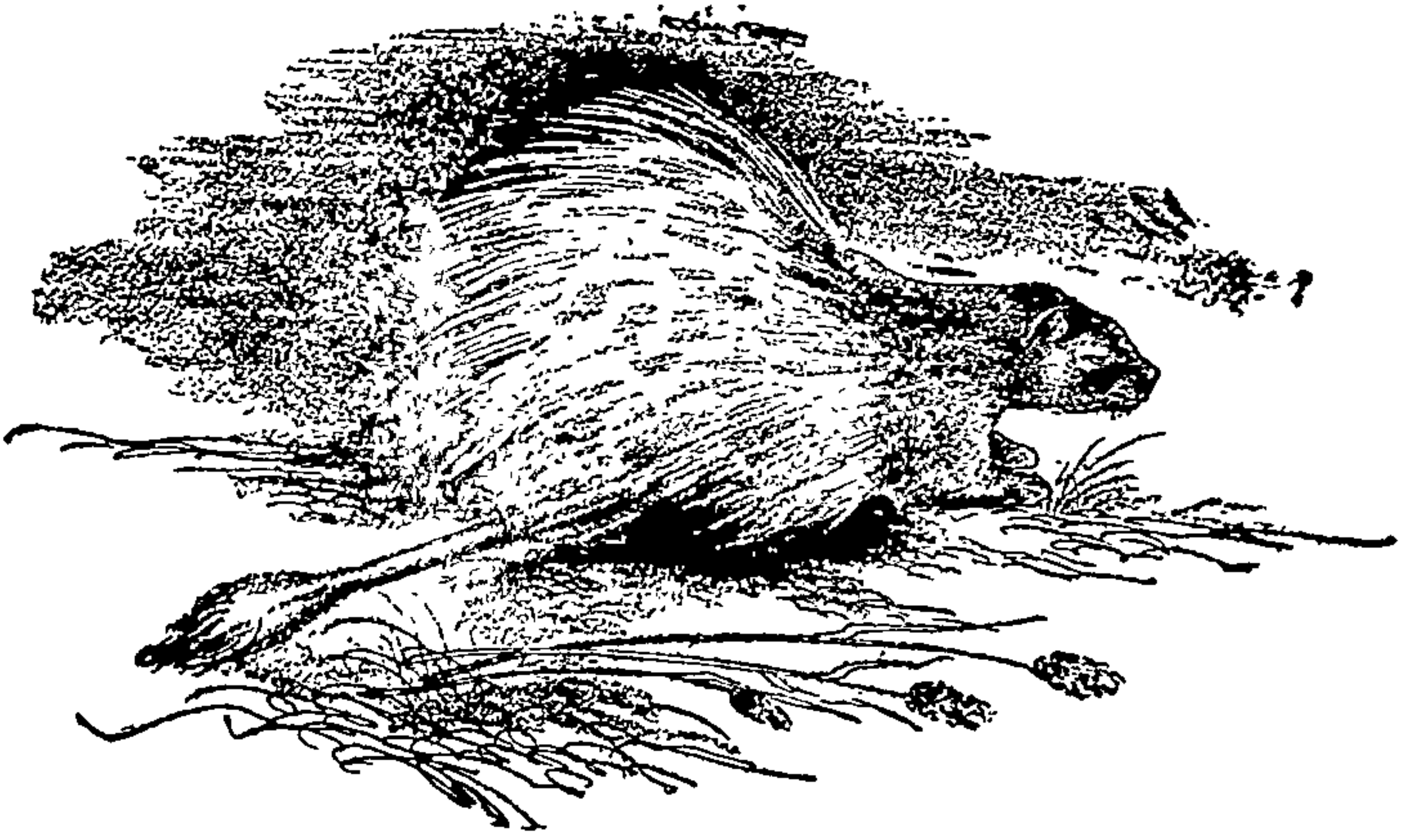
“ बराच आहे की ! ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ हा करडा अस्वल भयंकर शक्तिमान् आणि प्रचंड प्राणी आहे. हा या अमेरिकेतील रॉकी-पर्वतात आढळतो. हिमालयातही पुष्कळ अस्वल आहेत. रॉकी-पर्वतातील अस्वल गवताळ प्रदेशातही पुष्कळ वेळा येतात. ”

“ ही तर साळू दिसते. ” रमाबाई आपणही एक प्राणी ओळखला अशा तऱ्हेने ऐटीत म्हणाल्या.

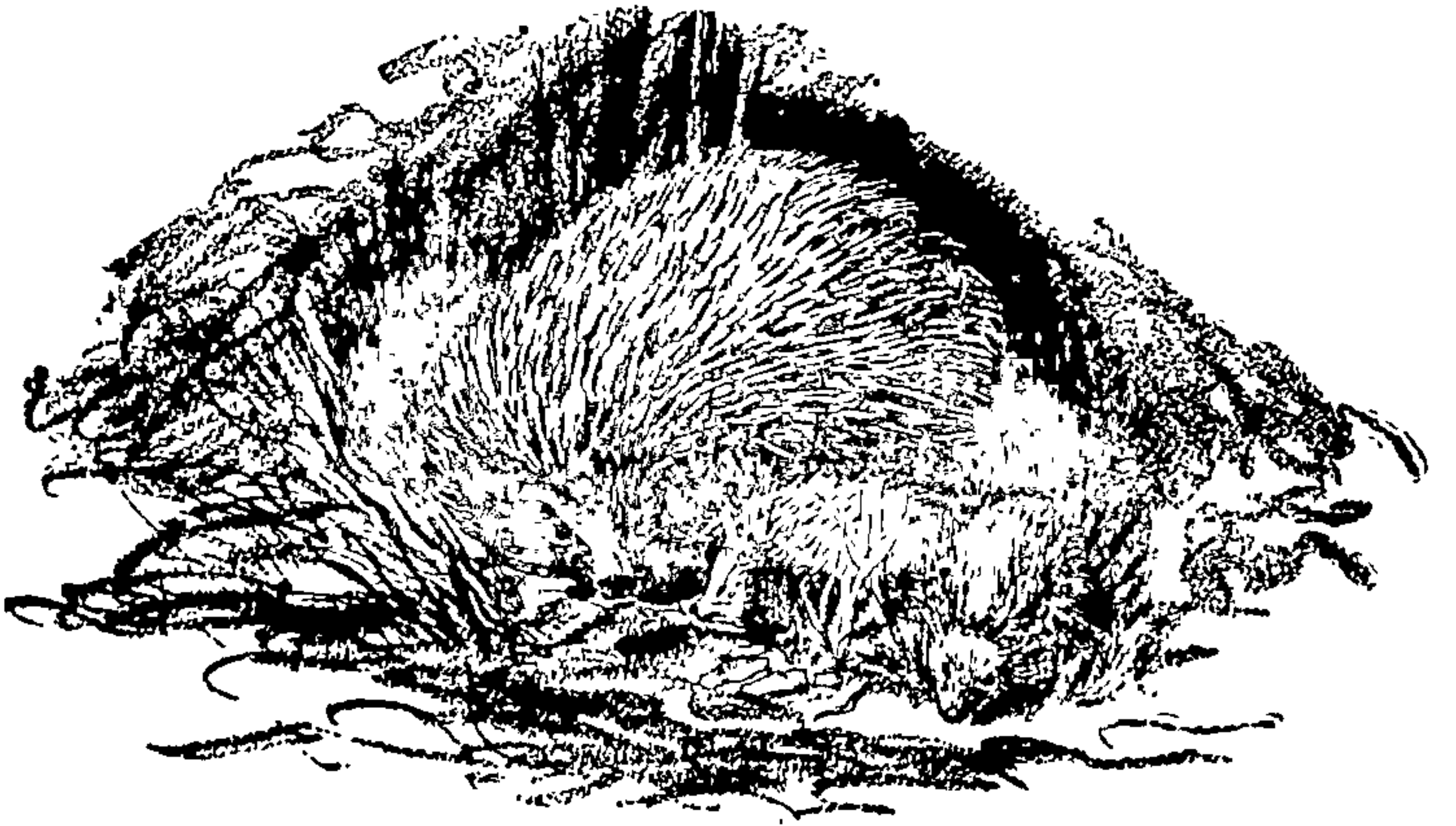
“ ओळखलं बुवा खरंच. हा प्राणी शंकाकार अरण्यापासून तो रुंद पानांच्या झाडांचे अरण्य, गवताळ प्रदेश आणि इतरत्रही पुष्कळ ठिकाणी आढळतो. हा दिवसातून आपला बराच वेळ झाडावर बसून काढतो;

पण हा आपली राहावयाची जागा जमिनीवर दगडाच्या खवदाडीत तयार करतो. याच्या अंगावर हे पहा कसे बाणासारखे तीक्ष्ण दर्भा-

साळू

इतके जाड केस आहेत ते. कोणी शत्रू जवळ आला की हा आपले

हेज् हाँग् (वुई डुक्कर)

आंग फुगवून फडफडावितो. त्यासरशी हे केस वाणासारखे बाहेर पडतात. हे दाभणासारखे केस जर का अंगात शिरले, तर त्यापामून बरीच इजा होते. ज्या झाडावर हे जाऊन बसतात, त्या झाडावर पाला, की डाहाळ्या की साल, काही म्हणजे काही ठेवीत नाहीत; सगळे खाऊन फस्त करितात. शेतांना सुद्धा यांचा फार उपद्रव होतो. साळूप्रमाणेच दिसणारा हा दुसरा प्राणी पाहा. हा चेंडूप्रमाणे गोळा होऊन बसतो. याचे नाव बुई-डुक्कर. कारण तो कुंपणाच्या आसऱ्याला राहतो आणि नेहमी कुंपणाच्या आसपास असतो. ”

“ मागच्या पायांवर उभा राहणारा हा उंदरासारखा कोणता प्राणी ? ” रमाबाई पुन्हा अभिमानपूर्वक म्हणाल्या.

“ हा उंदीरच आहे. मात्र हा खूप उड्या मारीत जातो. कारण याचे पुढचे पाय फारच आखूड असतात, त्यामुळे याला नीट चालता येत

गवताळ प्रदेशातील उंदीर

नाही. आणि अन्न खाण्याच्या वेळी जमिनीवर आडवा पडून पुढील पायांनी कुरतडून हा आपले अन्न खातो. ज्याप्रमाणे आपल्याकडील उंदरांमुळे प्लेगाची साथ चोहोकडे पसरते, त्याप्रमाणेच या प्राण्यामुळेही प्लेग

पसरतो. रशियाच्या दक्षिणभागी स्ट्रेप् नावाच्या गवताळ प्रदेशात यांची संख्या पुष्कळ आहे. यांचा रंग व रज्या वाळूप्रमाणे असतो. ”

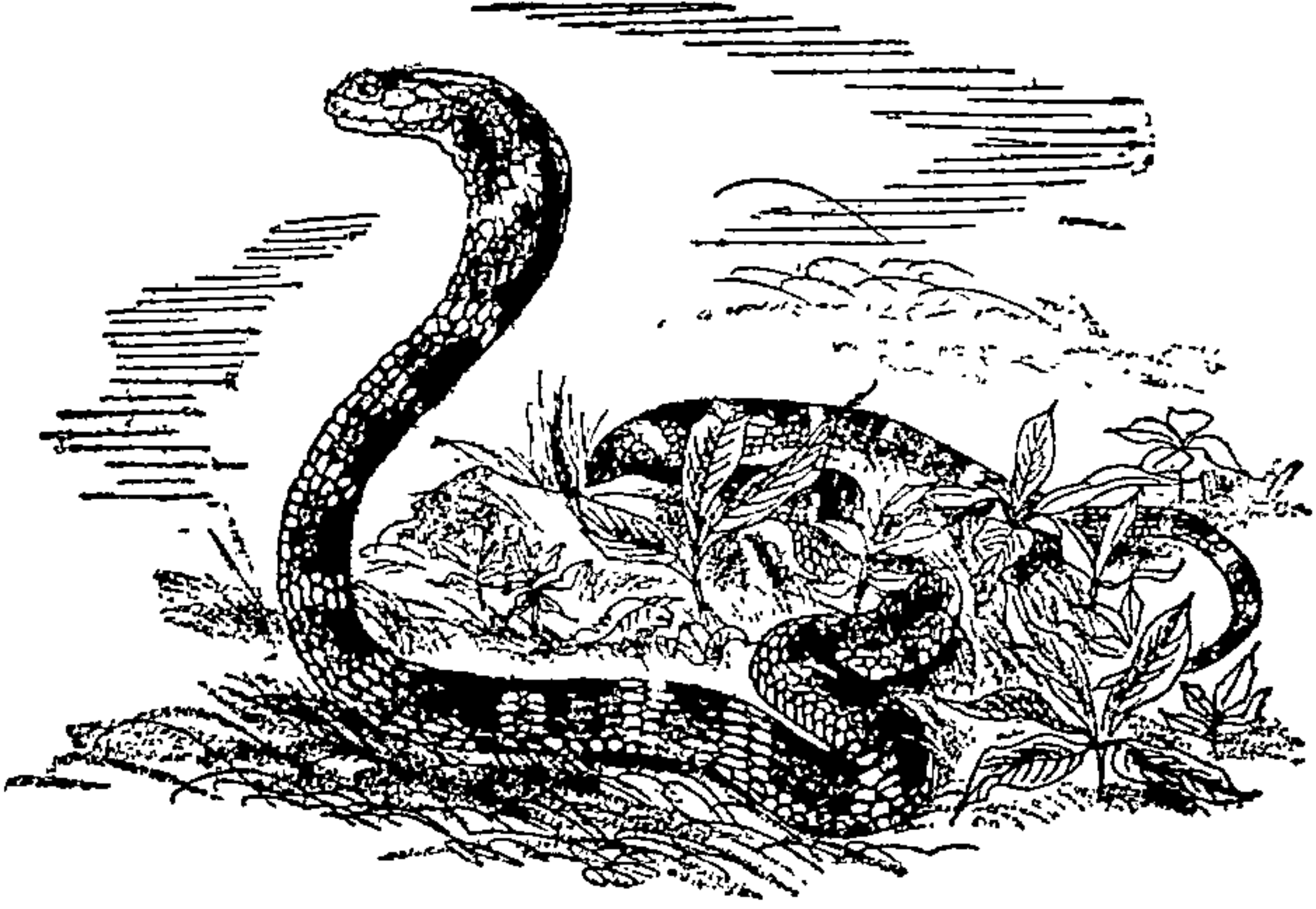
“ हं, समजलं का ते, हा प्रदेश याच रंगाचा असेल म्हणून ना? ” वसंत उत्तर-सूचक प्रश्न करून म्हणाला.

“ होय. हा प्रदेश अर्धवट वालुकामय, अर्धवट पिंगट-गवताळ, असा असल्यामुळे येथील प्राण्यांचे रंगही या प्रदेशाला जुळतील असेच असतात. ”

“ याचे डोळे दिसतच नाहीत हे कसे ? ” शरद म्हणाली.

“ होय. त्याचे डोळे मोठे व बटवटीत असूनही ते दिसत नाहीत हे खरे. कारण ते त्याने मिटले आहेत. त्याला डोळे नाहीत असे नाही. ”

“ याचे पुढील पाय फारच तुटके दिसतात खरे. पण त्यांना तीक्ष्ण नखे आहेत. ” रमाबाई म्हणाल्या.

खुळखुळ्या साप

“ नखं आणि दात ही तर या प्राण्यांची आयुधे. ” माधवराव म्हणाले.
“ पण दुसऱ्या प्राण्याला मारण्याकरिता नव्हेत हो स्वतःचे अन्न मिळविण्या-

करिता आणि विळे करून राहण्याकरिताच ते त्यांचा उपयोग करितात. ”

“ आई, केवढा साप हा ! ” वसंत एकदम ओरडला.

“ अगवाई, कुठे आहे तो ? ऊठ ऊठ शरद, बाजूला व्हा ना ? ”
रमाबाई माधवरावांकडे पाहात आणि झटपट खुर्चीवरून उठत किंचाळल्या.

“ आई, या चित्रातला हो. आपल्या इथे नाही काही साप आलेला. ”
शरद हसत हसत म्हणाली.

“ खरंच का ? खरोखरच मी घाबरले होते हो ! ” रमाबाई हसतच पण
उसासा टाकीत म्हणाल्या.

“ बसा आता खुर्चीवर, झाली ना त्रेधा ! ” माधवराव किंचित हसरा
चेहरा करून म्हणाले. “ हा साप या उत्तर-अमेरिकेतील प्रेअरीच्या
प्रदेशातच सापडतो. जगात हा दुसरीकडे आढळत नाहीच. याच्या
शेपटीकडे पाहा. तेथे मूठ बसविल्याप्रमाणे आणि आंगठी घातल्याप्रमाणे
अशा वळी दिसताहेत ती. ”

“ खरंच की. ” शरद म्हणाली “ मळसूत्राप्रमाणेच दिसते ते ? ”

“ अण्णा काय आहे हो हे ? ” वसंत निरखून म्हणाला.

“ तो त्याचा खुळखुळा आहे, म्हणून त्याला खुळखुळ्या साप
म्हणतात. जन्मल्यापासून दर वर्षी एक एक वळे, कधी कधी दोन दोन
वळी सुद्धा वाढत जातात. आणि वळ्यावरून तो किती वयाचा आहे,
याचा अंदाज बांधता येतो. ही वळी बारा ते अठरापर्यंत सुद्धा वाढतात. ”

“ या खुळखुळ्याचा त्याला काय उपयोग ? ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ उपयोग आहे तर. पण त्याच्या स्वतःच्यापेक्षा दुसऱ्या प्राण्यांना
त्याचा चांगला उपयोग होतो. कारण हा सरपटत जाऊ लागला म्हणजे
याच्या खुळखुळ्याचा आवाज होतो. ही इतर प्राण्यांना सूचनाच मिळते
म्हणाना; कारण हा अतिशय विषारी आहे. ”

“ हा दिसावयासही सुंदर दिसतो नाही ? याच्या अंगावर चिटाप्रमाणे कसे सुंदर नक्षीदार ठिपके आहेत पाहा. ” वसंत म्हणाला.

“ सुंदर आहे खरा. पण काही झाले तरी तो विषारीच ना ? ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ पण तो होऊन कुणास चावावयास जात नाही; उलट आपण येत असल्याची सूचना तो देतो, हा त्याचा गुण काय कमी समजावयाचा ? तो जात्या दुष्ट नाही. शिवाय तो अति मंदही आहे. चावल्याशिवाय आता आपली सुटका नाहीच, अशी जेव्हा त्याची स्थिती होते तेव्हाच तो चावतो. प्रथम तो फूटकारतो. (त्याचा फूटकारही भयंकरच असतो.) नंतर आंग फुगवून ताठ होतो; आणि आपला खुळखुळा जोरजोराने वाजवू लागतो. एवढ्यानेही जर त्याची सुटका झाली नाही, तर मात्र मग तो चावतो. ” माधवराव त्या सापाची वाजू घेऊन म्हणाले.

“ मग खरोखरच साप असूनही गुणाचा म्हणावयाचा हा. ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ या सापाचा शत्रू गरुड किंवा मुंगूस नसून डुक्कर आहे ! ” माधवराव आश्चर्यपूर्वक म्हणाले.

“ अगवाई ! डुक्कर याला खातो ? ” शरद जास्त अचंबा करीत म्हणाली.

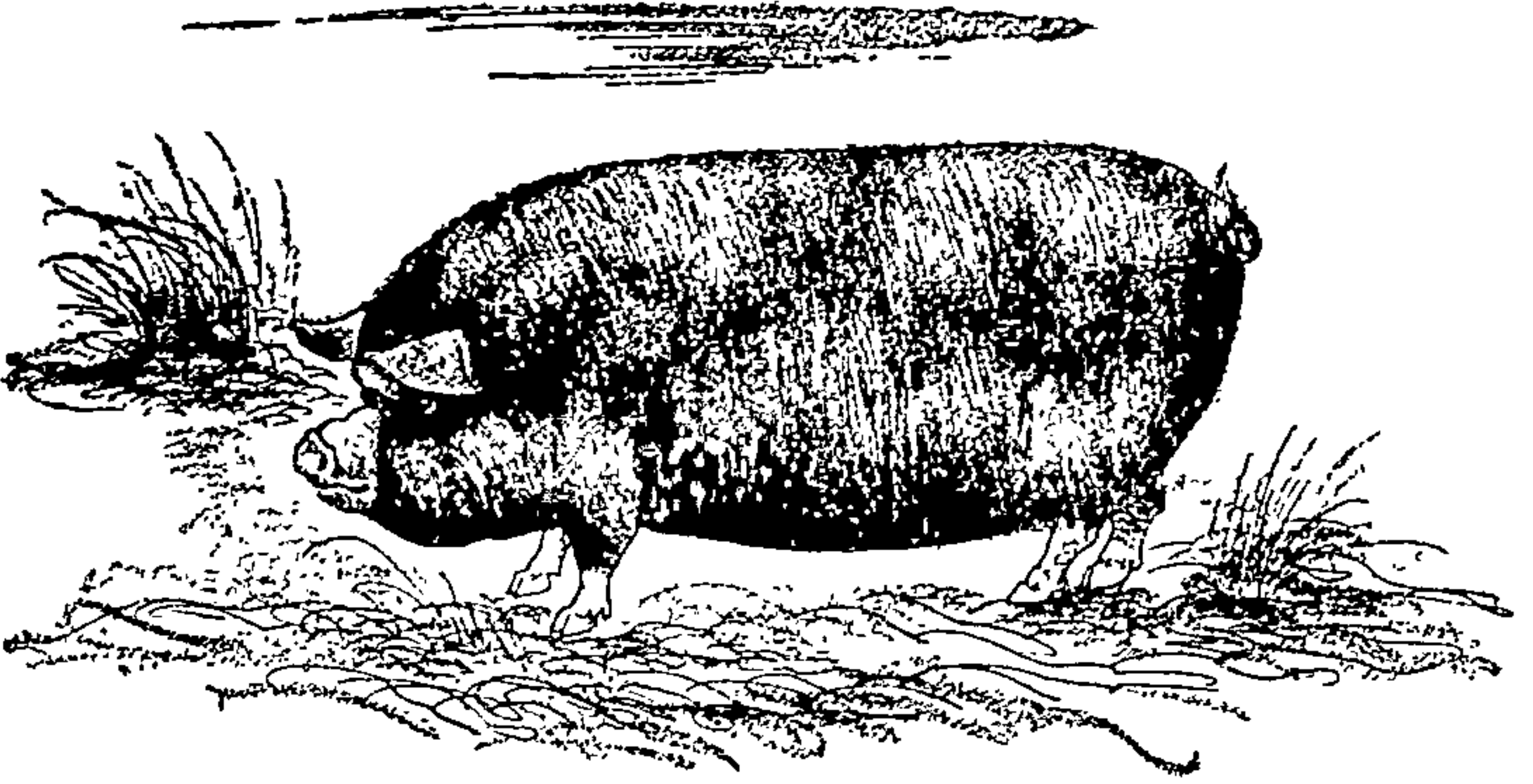
“ ते कसे हो ? अण्णा, डुकराला हा साप चावत नाही ? वसंत म्हणाला.

“ काय असेल ते असो. या सापाला डुक्कर खुशाल खातात. हा साप त्यांना चावतो खरा. पण याचे विष त्यांना बाधतच नाही. तिकडील डुक्करही अगदी गुटगुटीत असतात. हे पहा एका डुकराचे चित्र. ” माधवराव म्हणाले.

“ अरेच्या हा आमच्या फुटबॉलाप्रमाणे दिसतो. केवळ त्याला पाय आणि तोंड आहेत एवढेच काय ते. ” वसंत म्हणाला.

“ खरोखरच काय फुगलेला आहे हा. अगदी गल्लेळ, जसे काही

भट्ट जेउनी तडू फूगले—” शरद मनःपूर्वक हसत म्हणाली तेव्हा सर्वचजण पोट धरधरून हसली.

डुक्कर

“ असो, या गवताळ प्रदेशाच्या आणि रुंद पानाच्या झाडांच्या अरण्याच्या दक्षिणेस बरेच मोठमोठाले वालुकामय प्रदेश आहेत. हे पाहा ते प्रदेश. जगात सर्वांत मोठा असा साहरा वाळवंटाचा प्रदेश तो हा. तेथे हजारो मैल नुसती वाळू. टेकड्या वाळूच्याच. पण त्या आज इथे असतात तर उद्या तिथे जातात. ”

“ म्हणजे ! त्या चालत जातात की काय ! काय तरी मेल सांगायचं झालं ! ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ ते कसं काय ? अण्णा, ” दोन्ही मुले म्हणाली.

“ ही नुसती वाळू असल्यामुळे जेव्हा एकसारखा वारा त्यावरून वाहू लागतो, तेव्हा वाळूचे ढीग एका जाग्यावरून दुसरीकडे जाऊन पडतात. उन्हाळ्यात रस्त्यावरची धूळ आपल्या घरात नाही का येऊन साचत ? ” माधवराव म्हणाले.

“ आणि आई म्हणतेच की घरात धुळीचा कोण ढीग झाला आहे म्हणून ! ” आईकडे पाहात शरद म्हणाली.

“ राजपुताना व सिंध यांच्यामध्येही अशा प्रकारचा एक वालुका-मय प्रदेश आहे म्हणून मास्तर सांगत होते खरेच; आणि उंटाशिवाय तेथे दुसरा प्राणी वाचूच शकत नाहीना अण्णा ? ” वसंत म्हणाला.

“ होय, उंटाबद्दल व वालुकाबद्दल तुझ्याच पुस्तकात एक सुरेख धडा आहे. पाहा तो वाचून; आणि यांनाही पण वाचून दाखीव. उद्या हे काम कर बरे, म्हणजे मला यावर वेळ घालवावयास नको. आज आपण येथेच पुरे करू. मात्र तुझे काम लक्षात राहिल ना वसंत. ” माधवरावांनी शेवटचे वाक्य उठत उठतच उच्चारिले.

“ हो, हो. ” म्हणतच वसंतही उठला. मग शरद, वसंत, रमाबाई व माधवराव सर्वच निजावयास गेली.

वाळवंटाच्या, तुरळक गवताच्या आणि काटेरी झुडुपांच्या प्रदेशातील प्राणी

दुसऱ्या दिवशी नेहमीप्रमाणे सर्व मंडळी दिवाणखान्यात जमल्यानंतर माधवराव वसंतास म्हणाले, “ वसंत, उंट आणि वाळवंटाचा प्रदेश याबद्दलची माहिती आपल्या आईला व शरदला वाचून दाखविलीस ना ? ”

“ हो, सर्व काही वाचून दाखविले. पण उंटाला वाळवंटातील जहाज का म्हणतात, हे आम्हांला नीट समजले नाही. ” वसंत थोडासा खजिलपणे म्हणाला.

“ एवढेच ना, मी सांगतो का ते ” माधवराव चव्हा पुशीत म्हणाले, “ हे पाहा, जहाजाचा उपयोग काय ? ”

“ समुद्रावरून इकडून तिकडे जाण्याकरिता जहाज असते. ” वसंत म्हणाला.

“ समुद्र केवढा असतो ? ” माधवरावांनी पुन्हा प्रश्न केला.

“ खूप खूप लांब आणि रुंदही तसाच. ” शरद म्हणाली.

“ होय. खूप लांब-रुंद म्हणजे समुद्रावरून केव्हा केव्हा दहा-दहा दिवस एकसारखा रात्रंदिवस प्रवास केला तरी जमीन, झाड, की घर काही म्हणजे काहीच दिसत नाही; इतका मोठा तो असतो. आणि एवढ्या

मोठ्या समुद्रावरून प्रवास करावयास काय बरे उपयोगी पडते ? ”

“ जहाज. ” शरद लगबगीने म्हणाली.

“ बरे. आता ज्याप्रमाणे समुद्र लांब व रुंद असतो, त्याचप्रमाणे वाळवंटही खूप लांब-रुंद असते. आणि वाळवंटातही घर नाही, की झाड नाही, की रस्ता नाही. सगळीकडे नुसती वाळू लांबवर पसरलेली असते आणि वरती आकाश, म्हणजे हा एक वाळवंटाचा समुद्रच नाही का झाला ? ”

“ हो हो, समुद्रात नुसते पाणी असते, येथे त्याच्याऐवजी वाळू. ” वसंत आपणास आता नीट सर्व काही समजले आहे या आविर्भावाने म्हणाला.

“ अगदी बरोबर. ” माधवराव म्हणाले, “ आता समुद्रावरून प्रवास करावयाला काय उपयोगी पडते ? ”

“ जहाज. ” शरद म्हणाली.

“ तसेच या वाळवंटाच्या समुद्रातून प्रवास करावयाला काय उपयोगी पडते ? ”

“ उंट ! ” वसंत म्हणाला.

“ मग उंटाला काय म्हणता येईल ? ” माधवराव म्हणाले.

“ वाळवंटातील जहाज. ” वसंत व शरद एकदम म्हणाली.

“ हे मला माहित होते. पण समजावून कसे द्यावयाचे तेच समजत नव्हते. ” रमाबाई आपल्याकडे कमीपणा घेऊन म्हणाल्या.

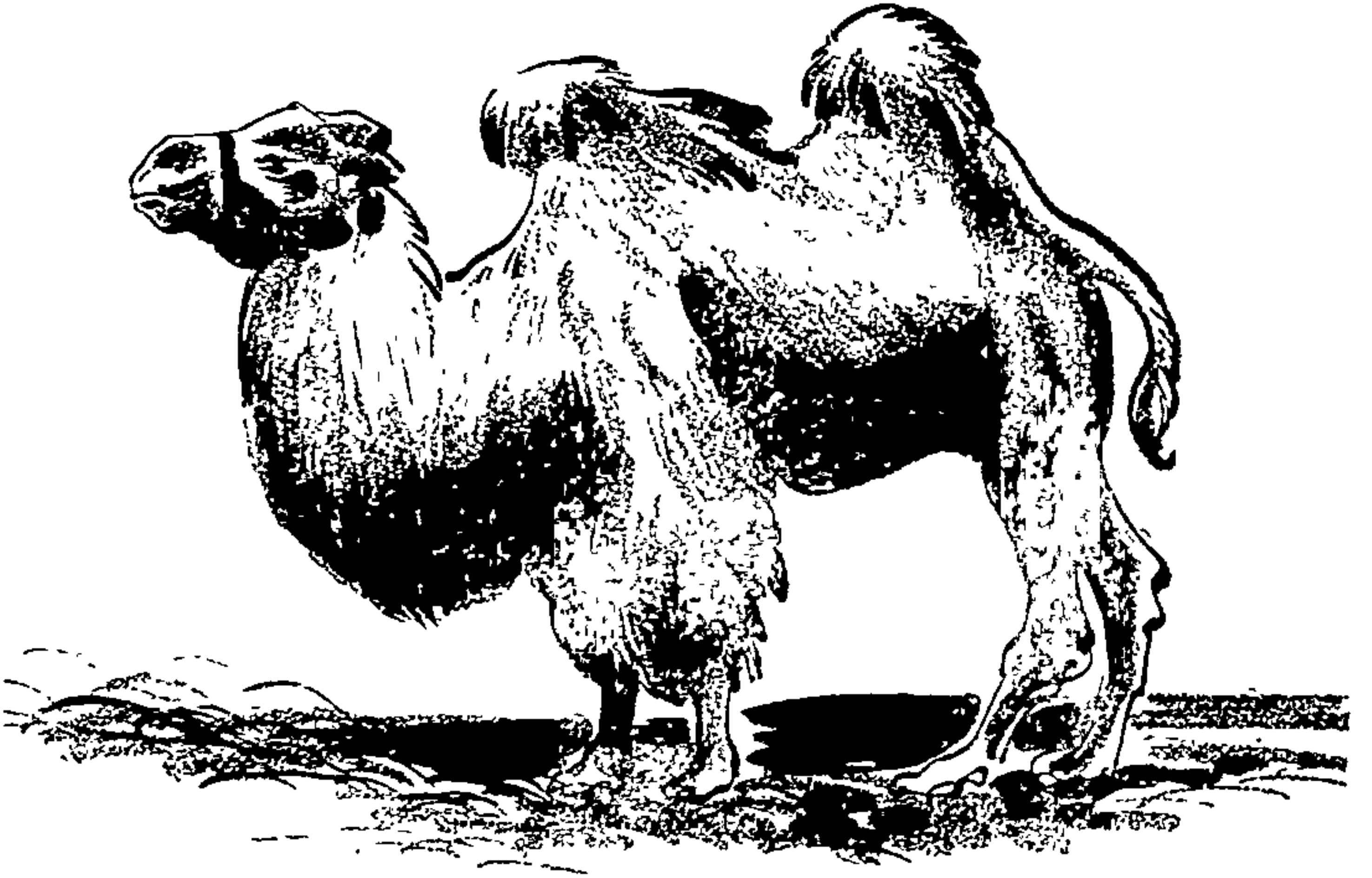
“ असो, या वाळवंटाच्या प्रदेशात आणि साधारण गवताळ प्रदेशात उंट व घोडा हे दोनच प्राणी मुख्यत्वे आढळतात; व या दोन्ही प्राण्यांचा उपयोग मनुष्याला त्या प्रदेशात फारच होतो. उंट व घोडा हे दोन प्राणी या अरबस्तानातील लोकांना फारच प्यार आहेत. ”

“ आपल्या हिंदू लोकांना जशी गोमाता प्रिय वाटते तसेच ना ? ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ आपल्या हिंदू लोकांना गाय जशी प्रिय तशी ती पवित्रही वाटते. नव्हे गोमातेच्या पोटात सर्वच देव वास्तव्य करितान अशीही आपली समजूत आहे. इतकी थोर आपण गाईला मानतो. अरबी लोकांचे या प्राण्यावर आपल्या प्राणाप्रमाणे प्रेम असते एवढे मात्र खरे. ” माधवराव प्रेम व पवित्रता या दोहोतील फरक दाखविण्याकरिता म्हणाले.

“ खरंच, ‘ एक अरब आणि त्याचा घोडा ’ ही गोष्ट मी वाचली आहे. त्या गोष्टीत त्या अरबाचे आपल्या घोड्यावर असलेले निस्सीम प्रेमच दाखविले आहे. ” वसंत म्हणाला.

“ असो, तुम्ही एक मदार असलेला उंट पाहिलेला आहे पण हा दोन मदारींचा उंट पहा. ” माधवराव चित्र दाखवीतच म्हणाले.

दोन मदारींचा उंट

“ त्याचे हे डोके आणि ह्या दोन मदारी अगदी एका उंचीत दिसतात की ? ” वसंत म्हणाला, “ एक मदार असलेल्या उंटापेक्षा हाच जास्त सुंदर दिसतो नाही ? ”

“सुंदर तर आहेच. शिवाय दोन मदारींच्या मध्यभागी खोगीर घालून अंबारीत बसल्याप्रमाणे मनुष्याला मोठ्या सुखाने तेथे बसता येते. त्याचप्रमाणे दोहो मदारींच्या दोन्ही बाजूंवर बरेच सामानही लटकविता येते. ”

“खरोखरच हे एक वाळवंटातून चालणारे घरच होत असेल नाही याचे !” रमाबाई म्हणाल्या.

“या उंटाच्या अंगावरून दोपरापर्यंत लांब व तुळतुळीत असे बरेच केसही दिसताहेत. ” शरद म्हणाली.

“या केसांचे सुंदर सुंदर गालीचे व पांघरुणेही करितात. आपल्या दिवाणखान्यातला गालीचा उंटाच्या केसांचाच आहे. ” माधवराव म्हणाले.

“आणि याच्या कातड्याचा उपयोग तंबू व राहुट्या करण्याकडे हे लोक करितात असे आमचे शिक्षक परवा अरबस्तानासंबंधी पाठ देताना म्हणाले खरे. ” वसंत म्हणाला.

“घोड्याचा उपयोग वाळवंटापेक्षा गवताळ प्रदेशातच फार होतो. कारण—” माधवराव सांगणार तोच—

“त्याचे खूर वाळूत रुततात. म्हणूनच ना ? ” शरद म्हणाली.

“शिवाय घोड्याला आठ आठ दिवस पाण्याशिवाय राहता येत नाही हेही एक मुख्य कारण असू शकेल. ” वसंत म्हणाला.

“ही दोन्ही कारणे अगदी खरीच आहेत. त्याचप्रमाणे घोड्याला गवत लागते. त्याला झाडपाला चालत नाही. पण घोड्यावर स्वार होऊन या अरबी आणि मध्यआशियातल्या लोकांनी मोठा धुमाकूळ घातलेला आहे. टोळधाडीप्रमाणे आजूबाजूच्या सर्व सुपीक प्रदेशावर धाड घालून त्यांनी कैक वेळा ते देश फस्त केले आहेत. हा चीन, हा हिंदुस्थान, हे देश तर राहोच, पण या युरोपखंडातील दक्षिणेकडेचे

हे सर्व एकूण एक देश आणि त्याचप्रमाणे या आफ्रिका खंडातील नार्डल नदीकाठचा हा सुपीक प्रांत आणि सर्व उत्तरकिनारा त्यांनी एका काळी पादाक्रांत केलेला होता. नव्हे त्यांनी ठिकठिकाणी राज्ये व साम्राज्येही स्थापन केलेली होती. ”

“ बरेच धाडसी लोक आहेत की मग हे ! ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ आपले शिवाजी, संताजी, धनाजी, बाजीराव, राघोभरारी या सर्व शूर योद्ध्यांनी नाही का या घोड्यावरूनच कैंक स्वाऱ्या मारिल्या ? राघोवाने आपला घोडा अटकेपार नेला होता ना ? ” वसंत अभिमानपूर्वक म्हणाला. “ ‘ मुलांच्या महाराष्ट्रात ’ या सर्व गोष्टी दिल्या आहेत. ”

“ आपला इतिहास आता राहू दे. आपण पुढची चित्रेच पाहू. ” माधवराव हसत हसत व मुलांचे कौतुक करीत म्हणाले.

बबून (मॅन्ड्रिल)

“ हे कसले सोंग इथे बसले आहे हे ! ” शरद पुढील चित्राकडे पहात म्हणाली. “ ते भले मोठे लांब रंद आणि काळे पांढरे नाक वाटते त्याचे ? ”

“ त्याच्या नाकपुड्या आणि तोंड ही सारखीच दिसत आहेत की ? आणि डोळे किती वारीक ! कपाळ किती चिंचोळे ! सर्वच काही विलक्षण आणि विद्रूप ! त्याला ठेवण अशी काही नाहीच. ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ होय, हा प्राणी खरोखरच विचित्र दिसतो. बबून नावाच्या माकडांच्या जातीपैकी **मॅनड्रिल** नावाचे हे माकड आहे. याचे रंगही विलक्षण असतात. हा निळा, किरमिजी, शेंदरी अशा चित्रविचित्र रंगांचा असतो. ” माधवराव म्हणाले.

“ पण एकंदरीत अगदी बेडौलच आहे हा. नाही अण्णा ? ” वसंत म्हणाला, “ कपाळावर पांढरी पट्टी काय ? कान कुठे ? कशाला काही मेळच नाही. ”

“ हा जितका कुरूप आणि विद्रूप आहे तितकाच तो क्रूरही आहे. पण काय असेल ते असो ! इजिप्त देशात यांना पवित्र मानून यांच्या मूर्ती करून त्यांची पूजा करण्याची चाल एकदा पडली होती. ” माधवराव म्हणाले.

“ आपल्याकडे आपण मारुतीची पूजा करित नाही का ? ” रमाबाई म्हणाल्या, “ मारुती जसा रामाचा एकनिष्ठ सेवक तसाच हा कोणा तरी देवाचा सेवक असेल तिथे ? ”

“ हा अति खादाडखाऊ आहे. फळबागांतून का एकदा यांची टोळी शिरली, की एका रात्रीत ती फळबाग फस्त झालीच. ते झाडावर चढण्यात अतिशय पटाईत आणि चपळ असतात. त्यांचा कळप असतो. कळपात त्यांचा एक राजा ते निवडतात. त्याचे सर्वांनी ऐकावयाचे असे ठरलेले असते. एखाद्या बागेत शिरल्यावर किंवा रात्री झोपी गेल्यावर टेहळणी करण्याकरिता म्हणून पहारेकरी नेमलेले असतात. ”

“ म्हणजे त्यांचे हे ‘ चिमुकले स्वराज्यच ’ म्हणावयाचे ! ” वसंत ‘ स्वराज्य ’ शब्दावर जोर देऊन म्हणाला.

“ होय, ‘ स्वराज्य ’ तर खरेच. कारण आपआपल्या कळपात ते सुखाने राहतात. मात्र पुष्कळ वेळा कळपाकळपात अतिशय मारामाऱ्या आणि भांडणे होतात. नव्हे ती भांडणे म्हणजे त्यांच्या त्या लढाया होत. आणि या लढाया पिढ्यान्पिढ्या चालतात. ” माधवराव म्हणाले.

“ मग त्यांच्यात तहबिह होत नाहीत वाटते कधी ? ” वसंत हसत म्हणाला.

सर्वांच्याच चेहऱ्यावर थोडीशी हास्याची छटा उमटली.

“ बरे, ते असो. ” माधवराव म्हणाले, “ या माकडांना दारू फार आवडते. यांना पकडावयाचे झाल्यास प्रथम दारू पिण्यास देतात. आणि दारू पिऊन हे झिंगले म्हणजे मग यांना सहज पकडता येते. ”

“ पण यांना पकडावयाचे तरी कशाला ? ” शरद म्हणाली.

“ कशाला म्हणजे ? पुष्कळ इजिप्शियन लोक या माकडांना मांजर, पोपट, कुत्री, या प्राण्यांप्रमाणे पाळतात. यांना माणसांची सवय झाली म्हणजे मग मात्र ही माकडे घरातील मुलांबाळांशी मोठ्या प्रेमाने वागतात. ” माधवराव म्हणाले.

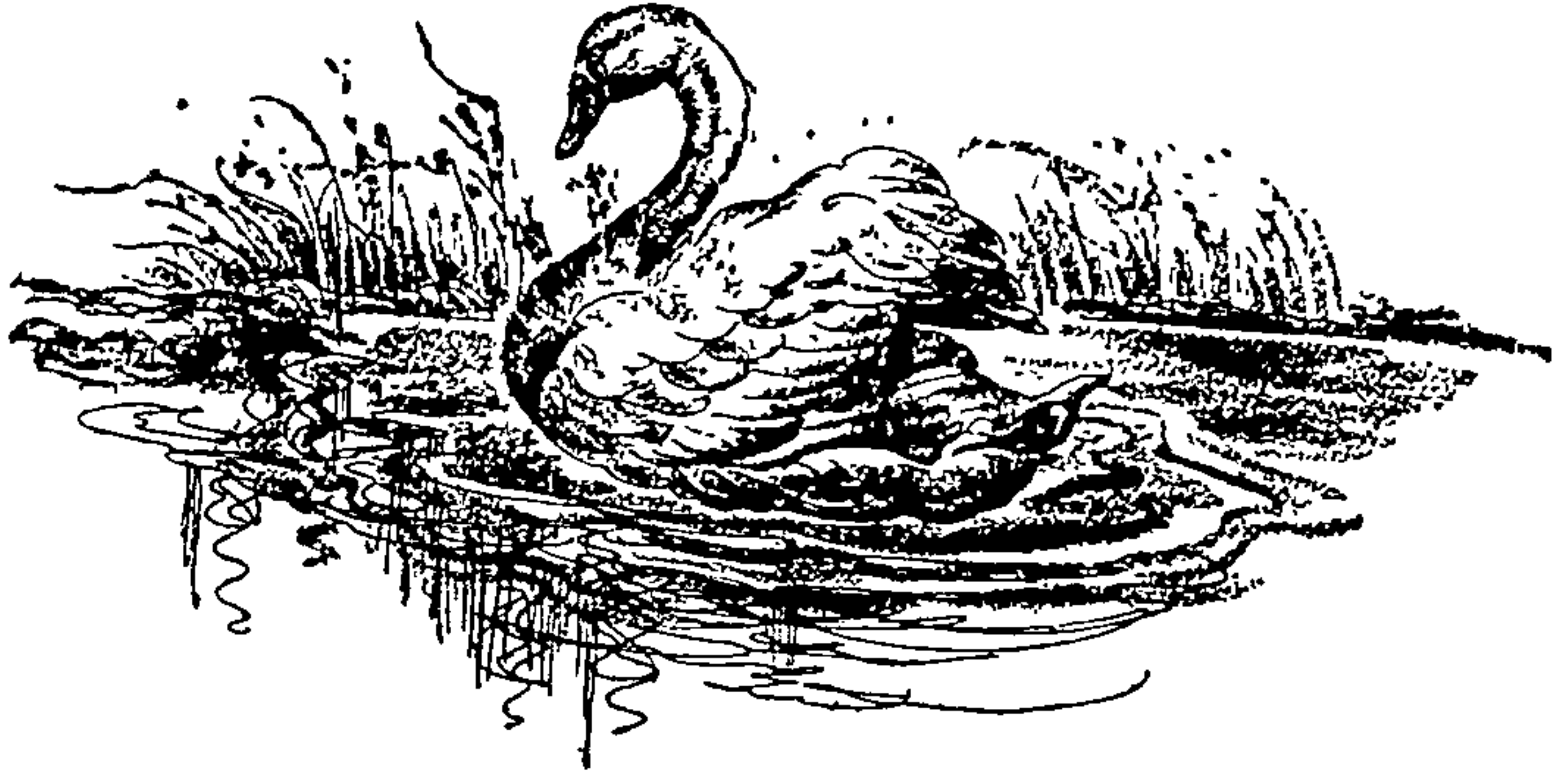
“ ओहो ! दुधासारखा पांढरा पांढरा शुभ्र आणि सुंदर तरी किती हे पक्षी हो, अण्णा ? ” शरद म्हणाली. “ त्याचा डौल तरी किती आहे ? ”

“ अग, हाच तो हंस हो, हे हंस मानससरोवरात असतात ना अण्णा ? ” आपल्याला या पक्ष्यांसंबंधी बरीच माहिती आहे हे दाखविण्याकरिता ऐटीने वसंत म्हणाला.

“ होय, हंसपक्षी ज्याला म्हणतात तो हाच होय. याला आपले लोक ब्रह्मदेवाचे वाहन समजतात. ” माधवराव म्हणाले, “ गरुडाला ज्याप्रमाणे श्रीविष्णूचे वाहन समजतात किंवा मोराला ज्याप्रमाणे—” माधवरावांना हे वाक्य पुरे करून देण्यापूर्वीच शरद म्हणाली, “ सरस्वतीचे वाहन

मानतात, त्याचप्रमाणे हंसाला ब्रह्मदेवाचे वाहन समजतात असेच की नाही ! ”

“ यांच्या पायांना बद्काच्या पायांप्रमाणेच पडदे असतात. चोचही रुंद असते; पण ती बद्काच्या चोचीपेक्षा डौलदार असते. ती तांबूस रंगाची असते. मानेची ठेवण पाहा किती गोंडस आणि ऐटीत आहे ती ! ” माधवराव म्हणाले.

श्वेत हंस

“ हा पक्षी केवळ कमळांची फुलेच तेवढी खातोना ? आणि नलदमयंती आख्यानामध्ये सोन्याचा हंस सांगितलेला आहे तो कोणता ? तो तर नुसती मोत्येच खात असे असे सांगतात. ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ या दोन्ही गोष्टींना काहीच आधार नाही. केवळ त्या कवींनी करून दिलेल्या सुंदर समजुती होत. ” माधवराव म्हणाले, “ हा पक्षी पाण्यात नेहमी पोहत असतो. आणि पाण्यात उगवणाऱ्या निरनिराळ्या वनस्पती त्याचप्रमाणे मासेही तो खातो. कमळांचीही पानेफुले तो खातो. नाही असे नाही. ”

“ तो सदा पाण्यात असतो म्हणूनच आकाशगंगेतल्या काही तारकापुंजाला हंस हे नाव दिले आहे वाटते ? ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ ते एका अर्थी खरेच आहे. हंस आपले पंख अर्धवट पसरून व आत वारा घेऊन शांत अशा जलसंचयात पोहू लागला म्हणजे जे त्याचे सौंदर्य खुलून दिसते ते खरोखरच अवरुणनीय आहे. ” माधवराव म्हणाले. “ आकाशगंगेतला हंस असाच सुंदर दिसतो. ”

“ मानससरोवरातच हे हंस पहावयाला मिळतात असे जे म्हणतात ते खरे का? ” रमाबाई आपल्या मनातील शंकेचे निरसन करून घेण्याकरता म्हणाल्या.

“ या आपल्या भारताच्या उत्तरेस असलेल्या हिमालय, हिंदुकुश, काराकोरम या पर्वतप्रदेशात हा आढळतोच. त्याचप्रमाणे तो या आशिया खंडातील पूर्वेकडील मंगोलिया प्रांतापासून युरोपखंडाच्या पश्चिम भागापर्यंत ठिकठिकाणी आढळून येतो. युरोपखंडातल्या पाश्चात्य राष्ट्रांतल्या बऱ्याच राजांनी व श्रीमंत लोकांनी आपआपल्या उपवनातून सुंदर जलाशये मुद्दाम बांधून, त्यात या पक्ष्यांना पाळलेले आहे. इंग्लंडमध्ये तर हा सुंदरपक्षी राजघराण्यातल्या लोकांशिवाय कोणीही पाळू नये असाही एके वेळी कायदा होता. ”

“ म्हणजे, एखादा पक्षी सुंदर असला तर राजघराण्यातील पुरुषांचीच दौलत वाटते ती? ” वसंत ‘दौलत’ या शब्दावर जोर देऊन म्हणाला.

“ पूर्वी तसे होते खरे, आता मात्र तसे काही नाही. हा पक्षी दिसावयाला सुंदर असला, तरी भांडणाचा प्रसंग आला असता तो आपल्या पंखांनी जोरजोराने ठोसे देऊ शकतो. आणि चोचीवाटे फूत्कारही सोडतो. याचा आवाज तुतारीसारखा असतो. कित्येक हंस सुंदर शील घालतात. ” माधवराव म्हणाले.

“ शरद, ही पाहा वाघ-सिंहांची जोडी. ” वसंत म्हणाला.

‘ खरंच की, आपण सरकशीत पाहिले होते त्यापेक्षा किती तरी मोठे आणि गल्लेळू दिसताहेत हे ! ’ शरद म्हणाली.

“ अग वेडे, सरकशीतल्या वाघ-सिंहांपेक्षा चित्रातले वाघ-सिंह कसे मोठे असतील ग ? ” वसंत हसत हसत म्हणाला.

वाघ

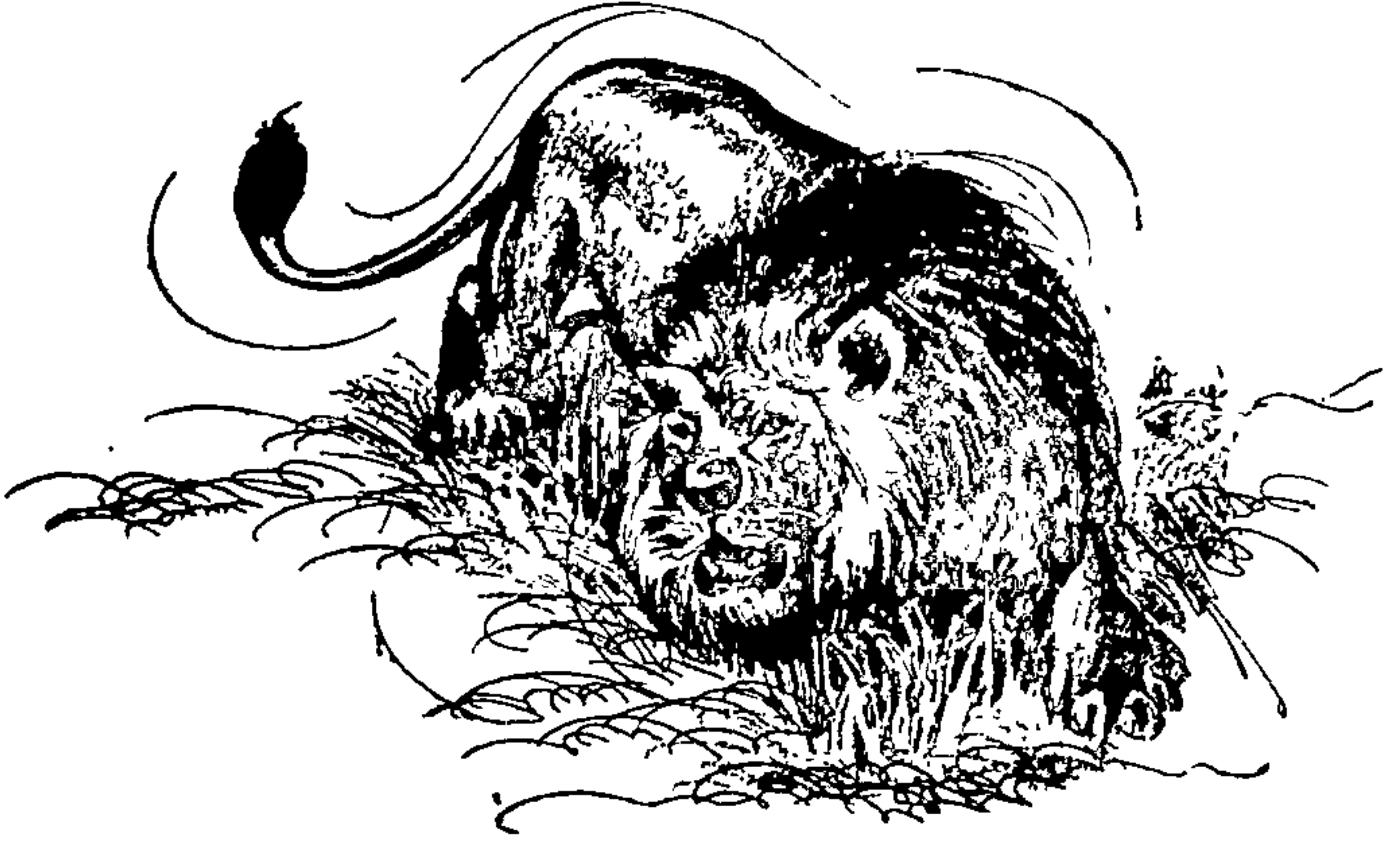
“ आपले शहाणपण पुरे हो, दिसावयाला हे अंगाने जास्त भरदार नाहीत का हो अण्णा ? ” आपल्या वडिलांचे मत आपल्यास अनुकूल करून घेण्याकरता त्यांचा हात आपल्या हातात लडियाळपणे घेऊन शरद म्हणाली.

“ खरंच आहेत हो. ” शरदच्या पाठीवरून हात फिरवीत माधवराव म्हणाले, “ हे वनात स्वतंत्रपणे संचार करणारे वाघ-सिंह पिंजऱ्यात चोवीस तास कोंडून ठेवण्यात आलेल्या आणि चाबकाच्या माराखाली दीन झालेल्या वाघ-सिंहांपेक्षा किती तरी पटींनी सशक्त, बलवान् गुटगुटीत आणि प्रसन्न मुद्रा धारण करणारे असतात. जंगलाचे राजेच ते. त्यांना ‘ वनराज ’ ही संज्ञा, हे नाव खरंच शोभतं. ”

“ पण काय हो अण्णा; सिंह हा खरा राजा, की वाघ हा खरा राजा ? ”
वसंत म्हणाला.

“ अरे, सिंह हा राजा आणि वाघ हा प्रधान असेल. ” शरद म्हणाली.
त्यासरशी मोठा हशा पिकला.

“ वाघ हा शक्तीने काही कमी नाही. तो सिंहाची बरोबरीसुद्धा करू
शकतो. पण दिसण्यात सिंह हा अति भव्य असूनही सुंदर दिसतो. त्याचे

सिंह

ते मानेवर लोंबणारे लांब लांब केस त्याच्या त्या उग्र मुद्रेस अपरिमित
शोभा आणतात. शिवाय हा महा बलवान् असून सुद्धा त्याचा बांधा
फारच गोंडस दिसतो. त्याच्या भव्य चेहऱ्यात, त्याच्या क्रमानदार
आयाळीत, त्याच्या बारीक कमरेत, त्याच्या पीळदार पायात, त्याच्या
झुपकेदार शेपटीत, प्रत्येक भागात सौंदर्य साठवलेले आहे. सिंहाकडे
पाहण्यात खरोखर मन रमते. वाघ मात्र फारच भयंकर, क्रूर आणि उग्र
दिसतो. त्याच्या शरीरावरील पट्टे त्याच्या उग्र स्वरूपात जास्त भरच
घालतात. शरीरही अति बोजड असते. या दोन्ही चित्रांकडे तुम्ही निरखून

पाहा, म्हणजे मी म्हणतो ते तुमच्या लक्षात सहज येईल. ” असे म्हणून माधवराव काही वेळ स्तब्ध बसले.

मुलांनी व रमाबाईंनी चित्रांचे काही वेळ निरीक्षण केल्यावर त्यांना खरोखरच हा फरक कळून आला. तेव्हा माधवराव पुढे म्हणाले “ या दोघांचीहि गर्जना भयंकर असते. यांच्या गर्जनेने आजूबाजूचा सर्व प्रदेश सर्व अरण्य, सर्व दऱ्या खोरी दुमदुमून जातात. सिंहाची शक्ती इतकी प्रचंड असते की, तो रेडा किंवा खोंड याचे डोके तोंडात धरून व शरीर पाठीवर अलगत टाकून सहज लीलेने धावत जातो. वाघाच्या उडीपेक्षे सिंहाची उडी लांब तर जातेच, पण ती जास्त सफाईदार व अचूक जाते जर कदाचित् त्याची उडी फसली तर त्याची त्याला लाज वाटते, आणि मग तो निमूटपणे आपल्या जालीत जातो. एखादे वेळी तो संतापला म्हणजे आपल्या शेपटीने स्वतःलाच तो तडाखे लगावून घेतो. शेपटीच्या शेवटी जो सुंदर झुबका असतो, त्याच्या टोकाला काट्यासारखे केस असतात. वाघ-सिंहांना विस्तव, दिवा, पेटलेली चूड यांची मात्र फार भीती वाटते. ”

“ हे प्राणी आपल्या भारतातच सापडतात की आणखीही कुठे सापडतात ? ” वसंत म्हणाला.

“ वाघ हा आशियाखंडातच सापडतो. सिंह मात्र आशिया आणि आफ्रिका या दोन्ही खंडात सापडतो. मात्र या दोघांहि प्राण्यांची संख्या पुष्कळ कमी झाली आहे. वाघापेक्षा सिंह जास्त चपळ आहे. आपल्या भक्ष्याची शिकार करण्याची पद्धत जरी दोघांची सारखी असली तरी सिंह जास्त वेळ पाठलाग करू शकतो पुष्कळ वेळा हे दोन्ही प्राणी जंगलात पाण्याच्या ठिकाणी दबा धरून बसतात. पाणी पिण्याकरिता हरीण, शेळ्या, मेंढ्या, रेडे, बैल यांसारखे प्राणी आल्यास, हे एकाएकी प्रचंड गर्जना करितात. त्यासरशी त्या प्राण्यांची भीतीने गाळण उडाली की एकदम त्यांच्यावर हे झडप घालतात. ”

“ शिकारी लोक यांची शिकार करितात, तेव्हा यांची भीती वाटत नाही का त्यांना ? ” रमाबाई किंचित भययुक्त स्वराने म्हणाल्या.

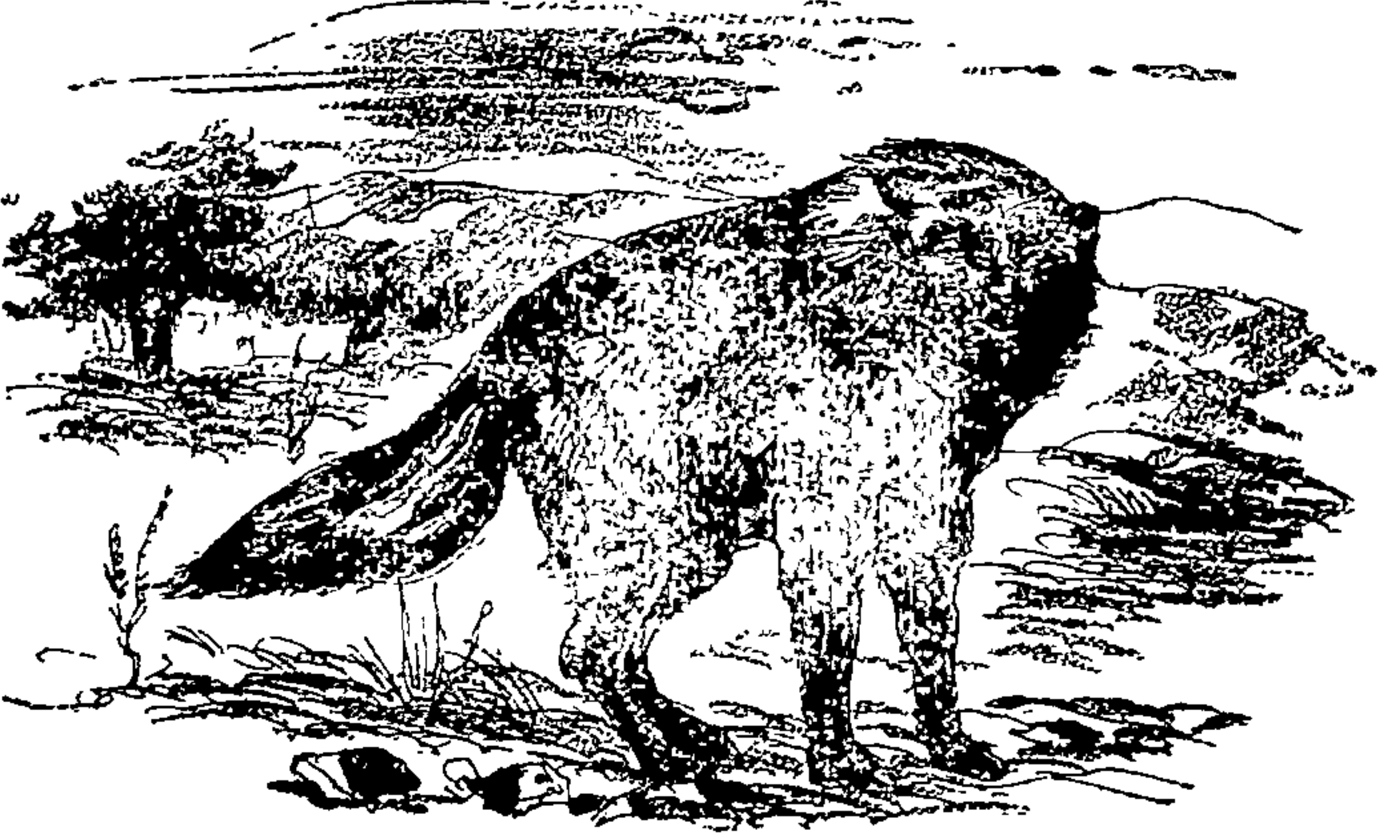
“ वाघाची व सिंहाची शिकार करावयास अंगी विलक्षण शौर्य तर लागतेच, पण प्रसंगावधानही पाहिजे. हल्ली वंदुका, पिस्तुले इत्यादी दुरून गोळी मारण्याची हत्यारे मिळत असल्यामुळे झाडावर बसून यांची शिकार करता येते; म्हणून पूर्वाह्निके शिकार करण्यात हल्ली भय राहिले नाही हेही खरे. पण त्यात भय मुळीच नाही असे मात्र नाही. रात्री अपरात्री रानात झाडावर बसून या उग्र प्राण्यांची वाट पाहात राहण्यास काही कमी धैर्य लागत नाही. शिवाय निर्दावल्याखेरीज कित्येक नव्या शिकारी लोकांची झाडावर बसून सुद्धा यांची गर्जना ऐकूनच गाळण उडते; मग वंदूक किंवा पिस्तूल जे काही असेल ते त्यांच्या हातातून गळून सुद्धा पडते. ”

“ खरंच होत असेल बाई असं. ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ संभाजीमहाराजांनी वाघाशी कुस्ती खेळून त्याची रग जिरविली असे जे कुणी कुणी म्हणतात ते खरं का हो अण्णा ? ” वसंत म्हणाला,

“ संभाजीराजे अति सामर्थ्यवान् आणि शूरही होते यात तिळप्राय शंका नाही. पण प्रत्यक्ष कोणत्याही हत्याराशिवाय केवळ आपल्या बाहुबलावर त्यांनी वाघाशी कुस्ती केली की काय, याबद्दल तितकासा ऐतिहासिक पुरावा नाही. मात्र अशी आख्यायिका आहे. आणि ती खरीही असू शकेल. कारण अजूनसुद्धा या आपल्या सहाद्रीच्या पायथ्याशी असलेले शेतकरी लोक केवळ एखादी काठी घेऊन चित्यास किंवा वाघास झोडपून काढितात. एखादे वेळी हातात काही हत्यार नसताना सुद्धा वाटेत वाघाची गाठ पडल्यास मनुष्य त्याबरोबर झटापट करतो, असे आपण वर्तमानपत्रातून ऐकतोही. तेव्हा संभाजीसारखा वीर राजबिंडा वाघास सहज चीत करीत असेल, असे खरे मानण्यास विलकूल हरकत नसावी. ”

“ हा कोणता प्राणी अण्णा ? याचे पुढचे पाय ताठ असून मागचे पाय कसे आत वाकलेले दिसतात ते ! ” शरद म्हणाली, “ तोंड आपल्या वाघ्यासारखे दिसते पण शेंपूट पाहा किती केसांनी भरलेले आहे ते ! ”

तरस

हाच तो तरस, याचे मागचे पाय तू म्हणतेस त्याप्रमाणेच वाकलेले असल्यामुळे याला सरळ चालता येत नाही. तोंड कुठ्यासारखे आहे खरे, पण याच्या मानेवर लहानसर आयाळ असते. गळ्याखालीही थोडेबहुत लांब केस असतात. आंगभरही केस असतात. एका जातीच्या तरसाच्या अंगावर पुसकट पुसकट ठिपके असतात, त्यामुळे त्याला काहीशी शोभा येते. ”

“ तरसाला हलका पशु समजतात ते का बरं ? ” वसंत म्हणाला.

“ तरस काय, कोल्हे काय, किंवा लांडगे काय यांना कमी प्रतीचेच लोक समजतात. एक तर वाघ-सिंहापेक्षा यांचा आकार क्षुद्र असतो, दिसावयालाही हे वेढव असतात, आणि हे सर्व पशू मेलेल्या प्राण्यांचे

मांस खातात. वाघ-सिंहांचे विशेषतः सिंहाचे तसे नाही. त्यांनी स्वतः मारलेला प्राणीच ते खातात. आणि तरस, कोल्हे आणि लांडगे हे वाघ-सिंहांनी खाऊन उरलेल्या (तेथून वाघ-सिंह निघून गेल्यावर) त्या उष्ट्याभागावर उपजीविका करितात. तरस तर मढी उकरून खातात. ” माधवराव पुढे काही सांगणार तोच “ काय मेले घाणेरडे हे प्राणी ! ” असे रमाबाई सहजगत्या उद्गारल्या.

“ घाणेरडे तर खरेच, ” माधवराव म्हणाले, “ पण जगाचा एकंदरीत हे फायदाच करून देतात. गिधाड, घार, कावळे, लांडगे, कोल्हे, तरस यांसारख्या प्राण्यांनी जर प्राण्यांची मृत शरीरे खाछी नसती, तर ही शरीरे कुजून हवेवर त्या घाणीचा खात्रीने वाईट परिणाम झाला असता. तरसाला मात्र आणखीही एक दुष्ट सवय आहे. तो पुष्कळ वेळा मुलांना व अर्भकांना चोरून नेऊन त्यांना खातो. ”

“ तरसाबद्दल जी लोकांच्या मनात अढी आहे ती उगाच नाही मग ! ” वसंत म्हणाला.

“ तो घाणेरडाही तसाच आहे. बॅजर प्राण्याच्या शेपटीखाली ज्या प्रमाणे एका घाण पदार्थाची पिशवी असते तशी पिशवी याही प्राण्याच्या शेपटीखाली असते. आवाज तरी काय बाळाचा ! कोल्हाप्रमाणे कुई कुई तर करतोच तो. शिवाय तो पुष्कळ वेळा खदखदा हसतो. थेट एखाद्या मनुष्याच्या आचरट हसण्याप्रमाणे हसतो. ”

“ मग पुष्कळ लोक फसत असतील याच्या हसण्याला. ” शरद म्हणाली.

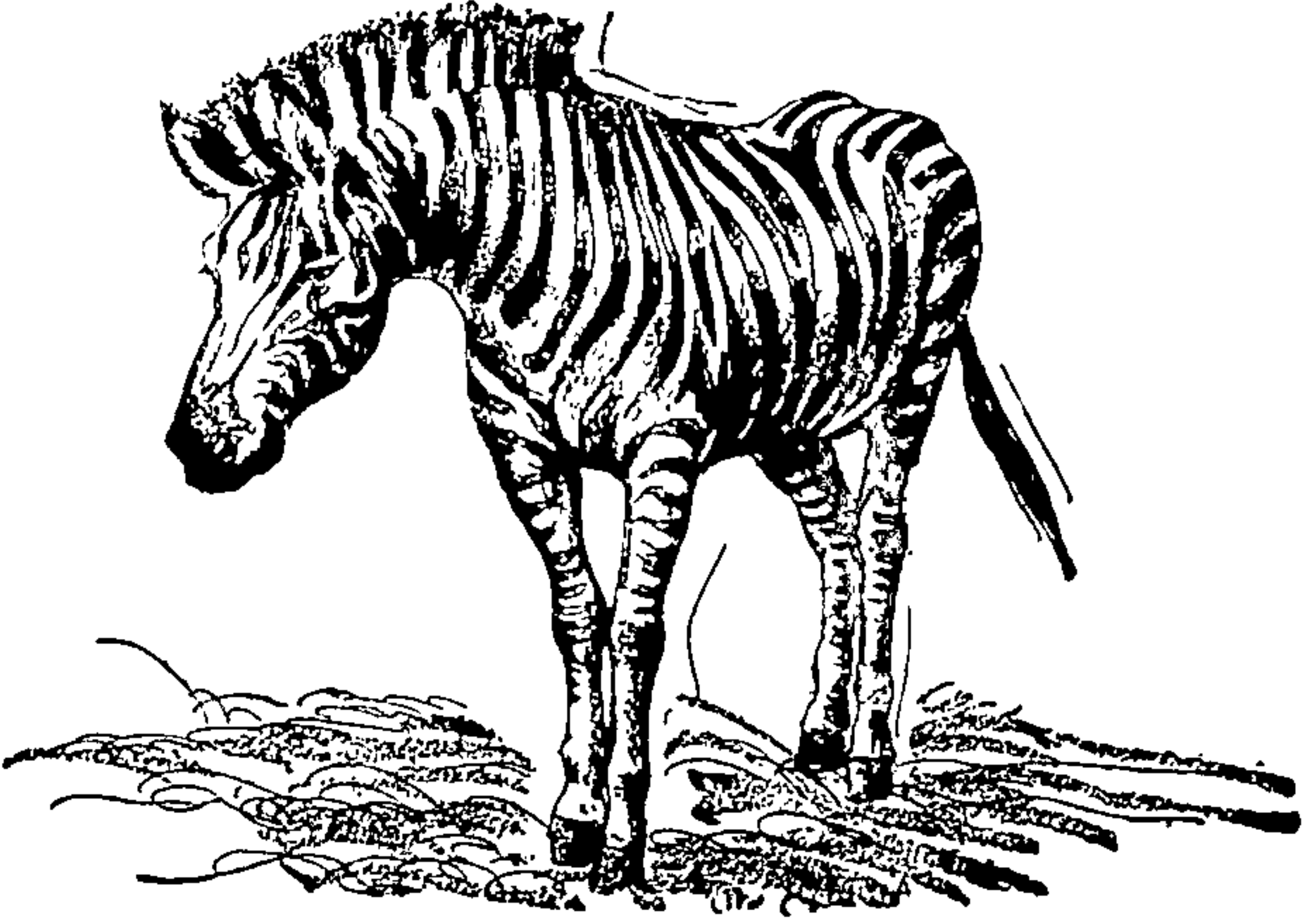
“ इतके असूनही माणसाळला म्हणजे विश्वासू कुठ्याप्रमाणे घरावर पाहरा करण्याच्या कामी हा फारच उपयोगी पडतो. ” माधवराव म्हणाले.

“ सारेच विलक्षण या प्राण्याचे ! ” रमाबाई म्हणाल्या.

दुसरी दोन चित्रे दाखवीत माधवराव म्हणाले, “ याच प्रदेशात आणखी एक दोन प्राणी आहेत. ते हे पाहा. हा झीब्रा आणि हा जिराफ हे गवताळ

प्रदेशात राहतात. किआंग आणि गॅझेली नावाचे प्राणी यांचेच भाऊबंद होत. ”

झीब्र्याच्या आंगभर पट्टे पट्टे आहेत आणि जिराफाच्या आंगभर मोठ-मोठाली ठिगळे आहेत. ” शरद म्हणाली.

झीब्रा

“ पण झीब्रा घोड्यासारखा दिसतो आणि जिराफ उंटसारखा दिसतो. ” वसंत म्हणाला.

“ तुमचं दोघांचं वर्णन बरोबर आहे. झीब्र्याच्या अंगावरचे पट्टे काय किंवा जिराफाच्या अंगावरचे डाग काय ज्या प्रदेशात हे प्राणी राहतात त्या प्रदेशाच्या एकंदर स्वरूपामुळेच ते त्यांच्या अंगावर आहेत. सावली व ऊन यांचे पट्टे आलटून पालटून ज्या प्रांतीविरळ झाडीमुळे जमिनीवर पडतात. तेथील पशूंच्या अंगावर ही तसेच पट्टे व डाग असतात. म्हणजे ज्याप्रमाणे ध्रुवप्रदेशातील प्राणी शुभ्र पांढरे आढळले, त्याप्रमाणे येथले प्राणी पट्ट्यापट्ट्यांचे किंवा ठिपक्याठिपक्यांचे आहेत. भोवतालच्या जागेचा

आणि झाडाझुडुपांचा परिणाम प्राण्यांच्या शरीरावर पुष्कळ वेळा बराच होतो. त्याचप्रमाणे हवेचाही परिणाम कातडीवर होतो. थंड प्रदेशातले लोक जास्त गोरे व अतिउष्ण प्रदेशातले लोक काळेकुड असतात. अति उष्ण नाही अति थंड नाही अशा प्रदेशातले लोक, निमगोरे, पिवळे किंवा तांबडे असे आढळतात. प्राण्यांतही तसाच प्रकार आहे. उष्ण प्रदेशातले आणि जंगलात राहणारे प्राणी चित्रविचित्र रंगांचे असतात. ओसाड वाळवंटातील प्राणी, भुज्या, करड्या रंगांचे असतात. गवताळ प्रदेशातले व विरळ जंगलातले प्राणी पट्ट्यांचे आणि ठिपक्यांचे असतात; उदाहरणार्थ, वाघ, सिंह, झीव्रा, जिराफ इत्यादी. असो, हे दोन्ही प्राणी अनुक्रमे झाड-पाला आणि गवत खाऊन आपआपली उपजीविका करितात. मात्र जिराफ हा काटेरी झाड-पालासुद्धा खातो. आणि झीव्रा खुरटे गवत

जिराफ

खाऊ शकतो. जिराफाला बऱ्याच उंचीच्या झाडावरचा पाला खाण्याचा असल्यास, आपले पुढचे दोन्ही पाय झाडावर ठेवून आपली मूळचीच लांब

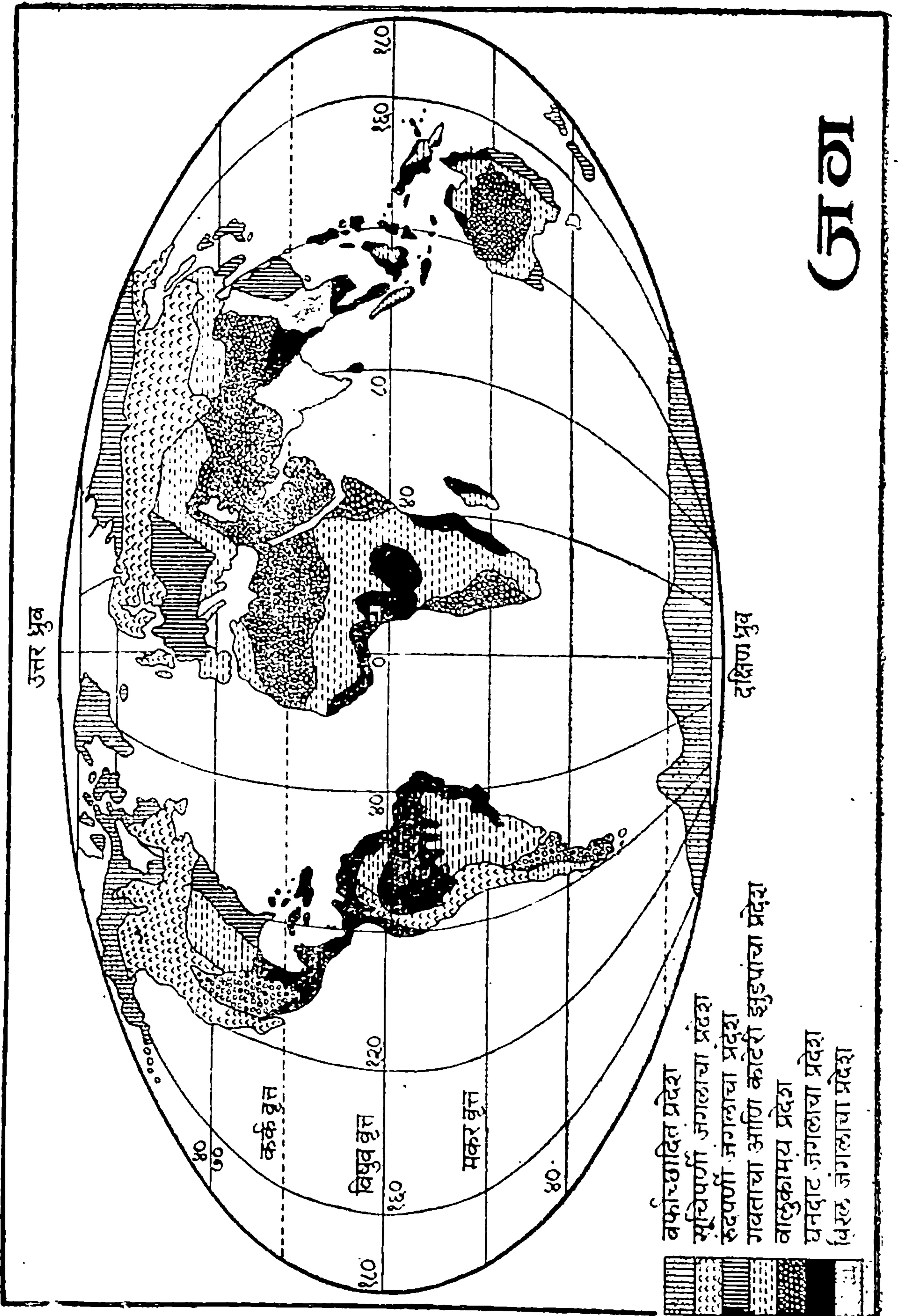
मान जास्त ताणून व नाकपुड्याने हुंगून पाने पुढे ओढून घेऊन, मग ती तो खातो. मात्र पाणी प्यावयाचे झाल्यास त्यास फार त्रास होतो. पाणी पिताना त्याला आपले पुढचे पाय रुंद करून त्यांच्यामधून लांब मान खूप खाली वाकवून मग त्याला पाणी प्यावे लागते. पण पुष्कळ वेळा तो किती तरी दिवस पाण्याशिवाय राहू शकतो. ”

“ खरोखर उंटाचा भाऊच म्हणावयाचा हा. ” रमाबाई म्हणाल्या,
“ हे दोन्ही प्राणी अति चपळ आहेत. जिराफ हा आपल्या मागल्या पायांनी हिंस्र पशूंना लाथा मारून त्यांना परतवू शकतो, आणि त्याच्या उंचीमुळे व लांब मानेमुळे तो खूप दूरचेही पाहू शकतो. आणि यामुळे त्याला शत्रूपासून आपला बचाव करता येतो. ओकापी हा जिराफ व झीब्रा यांच्या मधला प्राणी आहे. म्हणजे त्याच्या अंगावर झीब्रयासारखे पट्टे असतात तर तो जिराफासारखा उंच असतो. ” मुलांना आता झोपा येऊ लागल्यामुळे ती पेंगू लागली होती म्हणून संपविण्याच्या उद्देशाने माधवराव म्हणाले, “ उद्या आपणाला पृथ्वीवरील या सर्वांत फुगीर भागावर असलेल्या अति घनदाट अरण्यात शिरून तेथील निरनिराळे प्राणी पहावयाचे आहेत. या अरण्यात जगातील बरेच अजस्र प्राणी राहतात. कोणते ते उद्याच पाहू. ” असे म्हणून त्यांनी आटोपलेच. मुले उटली तशा रमाबाईही निजानीज करण्याकरिता निघाल्या.

उष्णकटिबंधातील घनदाट अरण्यात वावरणारे प्राणी

आदल्या दिग्शी सांगितल्याप्रमाणे विषुववृत्तावरील किर् झाडीमध्ये वावरणाऱ्या प्राण्यांची माहिती सांगण्यास सुरुवात करण्यापूर्वी माधवरावांनी या घनदाट जंगलांची नीट कल्पना येण्याकरिता आज पुन्हा एकदा पृथ्वीचा गोल व नकाशे यांच्या साहाय्याने पृथ्वीवरील त्यांचे स्थान, तेथेच इतकी दाट जंगले वाढण्याचे कारण व त्या जंगलाचे एकंदर स्वरूप इत्यादी गोष्टींची माहिती खुलासेवार सांगितली. वसंत, शरद, आणि रमाबाई नित्याप्रमाणे आपआपल्या ठिकाणी बसल्यावर माधवराव म्हणाले. “हे पहा, ज्या जंगलातील प्राण्यांची माहिती आज आपण मिळविणार आहोत, ती जंगले पृथ्वीवर या विषुववृत्ताच्या दोहो अंगांस पाच पाच अक्षांशापर्यंत म्हणजे उत्तरेस ३००-३५० मैल आणि दक्षिणेस ३००-३५० मैल पसरलेली आहेत. या टापूत बाराही महिने नित्य पाऊस पडत असतो. जसा पाऊस भरपूर पडत असतो तशीच येथील उष्णताही एकंदरीत पुष्कळच असते. पाऊस पुष्कळ आणि उष्णताही पुष्कळ यामुळे झाडांची वाढही झपाट्याने आणि दाट म्हणजे अगदी झाडाला झाड खेचून अशी होते. त्यामुळे जंगलातून शेकडो मैल जरी प्रवास केला तरी (आणि प्रवास करावयाचा म्हणजे पावलागणिक झाडेझुडपे आणि वेली यांचे जाळे

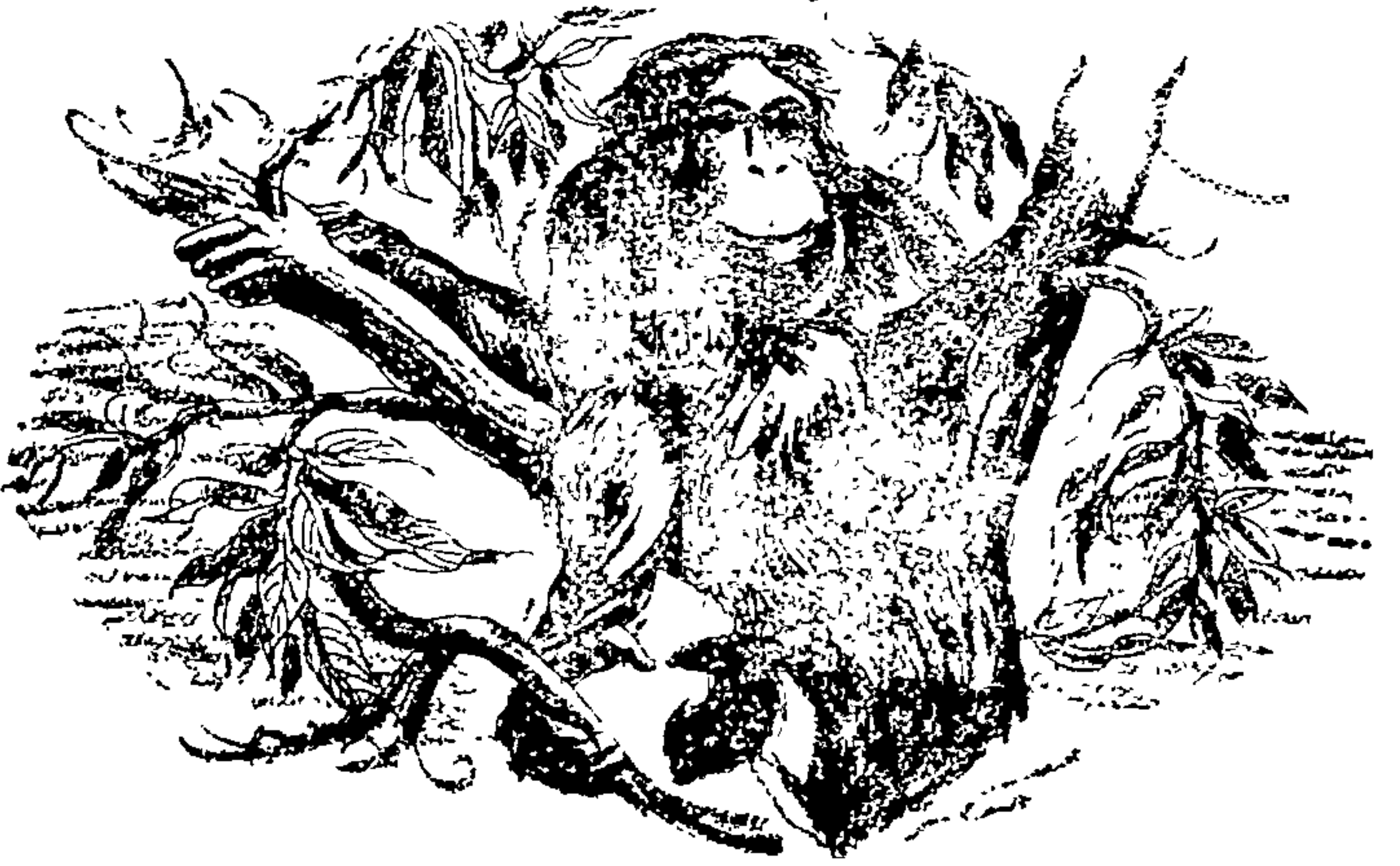

७१

तोडूनच वाट काढावी लागते) आत उजेड किंवा मोकळी हवा मिळू शकत नाही. वन्याच झाडांची उंची शंभर-दीडशे फुटांहून जास्त असते. मात्र झाडे एकमेकांना चिकटून वाढत असल्यामुळे झाडांचा विस्तार असा होतच नाही; इतकी निबिड अरण्ये दक्षिण अमेरिकेतील या अॅमझॉन नदीच्या काठी, आफ्रिका खंडातील काँगो नदीच्या काठी आणि विषुववृत्तावर असणाऱ्या या जावा, सुमात्रा, बोर्नो, ईस्ट इंडीज इत्यादी बेटांतून हजारो मैल पसरलेली आहेत. त्याचप्रमाणे ज्या ज्या देशांत मोसमी म्हणजे वर्षातून ठराविक वेळीच पण अतिशय पाऊस पडतो, त्या त्या देशांत अशाच प्रकारची अरण्ये वाढलेली आहेत. पाऊस जरी चार-पाच महिनेच पडला तरी तो इतका पडतो की, या पावसामुळे जमिनीत मुरलेला ओलावा वर्षभर पुरू शकतो. भारतातील आसाम प्रान्तातील चैरापुंजी येथे तर चार-पाच महिन्यांच्या अवधीतच ४५० ते ५०० इंच पाऊस पडतो. आपल्या पुण्यास संध्र वर्षामध्ये पंचवीस इंचापेक्षा क्वचितच जास्त पाऊस पडत असला, तरी महाबळेश्वर येथे तो ३० : ते ४०० इंचांपर्यंत पडतो. भारताप्रमाणेच ब्रह्मदेश, सयाम, इंडोचायना, चीन, जपान इत्यादी देशांतही मोसमी पाऊसच पडतो. आणि या सर्व देशातून थोडी फार, कमी जास्त जंगले वाढलेली आहेत.

या दाट जंगलाची तशी खरी कल्पना प्रत्यक्ष तसले जंगल पाहिल्याशिवाय होणे शक्यच नाही. मुंबईस जाताना घाटामध्ये आपणांस बरीच झाडी दिसते खरी. पण ती झाडी या जंगलांच्या मानाने काहीच नाही. मुंबईस जो आपण राजाबाई टॉवर पाहिला, तो काही १५० फुटांपेक्षा जास्त उंच खात्रीने नाही. १५ फूट उंचीचा एक मजला धरला तरी १५० फूट उंचीची झाडे म्हणजे ती १० मजली घराएवढी उंच झाली. आणि एखादे दुसरेच असले झाड नव्हे, तर हजारो लाखो झाडे एकमेकांस विलगून वाढलेली. अशा अगदी गर्द झाडीची कल्पना आपणास कशी

येणार ? पण अशा जंगलातूनही मधून मधून नद्यांच्या काठी राहणारे काही प्राणी आहेत; तेही या जंगलातील भयंकर देखाव्यास शोभतील असेच अजस्र आहेत. ”

ओरँग-ऊटँग

रमाबाई आणि मुले हे सर्व वर्णन अगदी एकचित्ताने ऐकत होती. प्रत्येक जण आपआपल्यापरी स्वतःच्या मनामध्ये त्या विस्तीर्ण, निविड आणि घनघोर अशा जंगलाची कल्पना करून राहिला होता. इतक्यात माधवरावांनी पुढील चित्र त्यांना दाखवून म्हटले, “ हा पाहा, ओरँग-ऊटँग. या ओरँगऊटँगसारख्या एका प्राण्यापासूनच आपली मनुष्याची जात उत्पन्न झाली बरं का ! ”

“ काही तरीच आपलं सांगणं ! हा तर एका धिप्पाड माकडासारखा दिसतो आहे. आणि माकडापासून कधी माणूस होईल का ? ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ आपण रागावलात म्हणजे एखादे वेळी ‘ काय दिसतं आहे सोंग माकडासारखं ’ असं वसंताला म्हणत नाही का ? ते काय मग उगाच ?

श्रीरामचंद्रांनी माकड, वानर यांचीच नाही का मदत घेतली ? मारुती आणि माणूस यांत काय फारसा फरक आहे ? ” माधवराव म्हणाले.

“ त्या काय पुराणातल्या गोष्टी; खऱ्या की खोट्या कोणास ठाऊक. ” रमाबाई हसत म्हणाल्या, “ बाकी वसंतास एखादेवेळी मी माकड म्हणते ते रागाने, ते काय खरं धरावयाचं ? ”

“ का, आता बाजू आपल्यावर घसरणार म्हणून पुराणातल्या गोष्टी खऱ्या की खोट्या अशी शंका घेण्यापर्यंत पाळी आली होय ? ” माधवराव उलट हसून म्हणाले.

“ आई, खरंच आता मात्र पुराणातल्या गोष्टी खोट्या नाही का ? ” वसंतही म्हणाला.

“ ते काही का असेना ? हल्लीच्या शास्त्रज्ञांनी वानरांपासून नर म्हणजे मनुष्य कसा निर्माण झाला याची जुळणी नीट लावण्याचा चांगलाच प्रयत्न केला आहे. त्यांना एक मधलाच तेवढा दुवा पाहिजे आहे, तेवढा दुवा त्यांना सापडला आणि तो केव्हाना केव्हा तरी सापडेल अशी त्यांना खरोखरची आशाही वाटत आहे; म्हणजे मग त्यांचा सिद्धान्त आपल्याला मान्य करावा लागेलच. ” माधवराव गंभीरपणे म्हणाले.

“ हं, हं. अद्याप हा दुवा सापडत नाही ना ? तेवढं एक बरं आहे मग. तोपर्यंत तरी ही भीती नाही म्हणावयाची. माकड कुठे आणि मनुष्य कुठे ! त्यांच्यात काहीसा, किंचित सारखेपणा असला, म्हणून काही वानरांपासून कधी नर उत्पन्न होणं शक्य आहे ? ” रमाबाई आनंदून म्हणाल्या.

“ किंचित का ? पुष्कळच साम्य आहे आपण उभं राहून ताठ चालू शकतो. त्याचप्रमाणे काही काही वानर—हे ओरँगउटँगच—आपल्या मागील पायावर चालू शकतात. आणि त्या वेळी त्यांचे

पुढचे पाय खरोखरच हातासारखे दिसतात. गॉरिला, माकड, वानर, ओरँग-ऊटँग इत्यादी या वर्गातले सर्व प्राणी मनुष्याप्रमाणे बसतात व आपल्या पुढच्या पायांनी म्हणजे हातांनी कारण त्यांना दंड, पुढचा हात तळहात, बोटे सर्व काही मनुष्याच्या हाताप्रमाणेच असतात.—वस्तु धरू शकतात. त्यांच्या डोक्याची आणि चेहऱ्याची एकंदरीत ठेवण मनुष्यप्राण्याच्या डोक्याप्रमाणे आणि चेहऱ्याप्रमाणेच असते. रंगात, आणि केसात मात्र फरक असतो, तेवढच काय ते. ” माधवराव साम्य बरेच स्पष्ट करून दाखविण्याच्या हेतूने म्हणाले.

“ पण मग त्यांना शेंपटी असते तशी आपल्याला कुठे आहे ? ” शरद फरक दाखविण्याच्या हेतूने म्हणाली.

गॉरिला

“ हो खरंच, शरद तू माझी बाजू आता छान सांभाळलीस. ” रमाबाई शरदच्या पाठीवरून हात फिरवीत म्हणाल्या. “ साम्य जास्त आहे की फरक जास्त आहे पाहा. ”

“ साम्य जास्त आहे की फरक जास्त आहे ते मग पाहू. पण वानरा-पासून नर कसा झाला असेल हे मात्र मला समजलं. मी सांगतो कसं ते. ” वसंत म्हणाला, “ हे पाहा, वानर शब्दातला ‘वा’ गाळला की नर हा शब्द राहतो. आणि नर म्हणजेच मनुष्य. म्हणजेच माकडाचा मनुष्य झाला की नाही? आणि वा अक्षर म्हणजेच हा मधला दुवा जो इतके दिवस सापडत नव्हत तो. ”

वसंताची ही कोटी ऐकून सर्वानाच हसू लोटले. आणि माधवरावांनी तर त्याला आपल्यापुढे घेऊन कुरवाळून म्हटले, “ शाबास! शाबास वसंत, आपण मोठेच शास्त्रज्ञ झालात. मुलीने जशी आपल्या आईची वाजू राखली तशी तू माझी वाजू छान राखलीस खरं. ”

“ पण शेपटीचं काय ? ” शरदला किंचित हेवा वाटल्यामुळे ती चिडून म्हणाली.

“ शेपटीच ना. अग, वा गळता क्षणीच शेपटी गळून पडली. ” वसंत कुर्च्यात पण विनोदपूर्वकच म्हणाला. तेव्हा जास्तच हसू पिकले.

“ हा पहा याच वर्गातला हा दुसरा प्राणी गॉरिला. ” माधवराव म्हणाले, “ त्याची पावले पहा कशी मनुष्याच्या पावलांसारखीच आहेत की नाहीत ते. त्याचं वसणं पाहा. त्याचे हात पाहा आणि त्याने आपले हात कसे ठेवले आहेत तेही पाहा. दिसतो आहे की नाही हा जवळ जवळ मनुष्याप्रमाणे ? ”

“ आई, आमच्या शाळेच्या वाटेवर एक म्हातारी भिकारीण बसते ती थेट अशीच दिसते. तिचे डोळे असेच, चेहराही असाच. वान मात्र एवढे मोठे नाहीत. ” शरद म्हणाली.

“ याचे ओठ शिदद्याच्या ओठाप्रमाणेच जाड दिसतात नाही ? ” वसंत म्हणाला.

“ होय. हा रंगानेही शिदद्याप्रमाणेच काळंकाळाकुडू असतो आणि यार्चा शक्तीही इतकी अचाट असते, की पाच-सहा माणसांना तो भारी

होतो. शरीरहि तसेच प्रचंड असते. मात्र हा प्राणी केवळ शाकाहारी म्हणजे नुसती कंदमुळे आणि अरण्यात होणारी सर्व प्रकारची फळे एवढीच खाऊन आपली उपजीविका करतो.” माधवराव म्हणाले. “केव्हा केव्हा मात्र मनुष्यांनी लाविलेल्या बागांतून शिरूनही हा लुगट्ट करितो.”

“केवळ शाकाहारी असूनही हा शरीराने धडाकूट आणि मजबूत असतो ना? केवळ कंदमुळे आणि फळफळावळ खाऊनच जर प्रचंड शक्ती कमाविता येते, तर डॉ. मुंजांनी सर्वांना मांसाहारी होण्याबद्दल उपदेश करण्याचा जो सपाटा चालविला होता तो का मग?” रमाबाई म्हणाल्या. “कारण डॉ. मुंजांचे शिवाजीमंदिरात झालेले एक व्याख्यान त्यांनी ऐकले होते.

“डॉ. रुईकर म्हणजेच स्वामी लवणानंद हे ज्याप्रमाणे ज्याला त्याला सपाटून मीठ खाण्याबद्दल सांगत, तशातलाच हा प्रकार आहे. पण त्यात अगदीच तथ्य नाही असे नाही.” माधवराव म्हणाले,

“कारण या गॉरिला प्राण्याला ज्याप्रमाणे सदा ताजी रसभरित फळफळावळ किंवा कंदमुळे मिळतात, त्याप्रमाणे आपल्याला कुठे मिळतात? शिवाय हा एक विश्वासाचा प्रश्न आहे.”

“हा रानटी मनुष्य पाहिलास कसा उकिडवा वसून झाडावरचे फळ तोडून खात वसला आहे तो! काय त्याच्या पोटाचा नगारा हा! आणि पाय किती बुटके त्याचे!” शरद म्हणाली.

“आणि त्याने डोक्याला वाय कानटोपी घातली आहे? की टोपडे घातले आहे ते! कपाळ तर काय दीड बोटच रुंद आहे त्याचे!” वसंत म्हणाला.

“अगदी मनुष्यासारखाच दिसतो आहे ना हा! पण त्याची पात्रले कशी विचित्र आहेत ती पाहा! त्याचा आंगठा चार बोटांना चिकटून

नाही काही. हाताच्या आंगठ्याप्रमाणे तो सुटा आणि वेगळा आहे. या प्राण्याला चिंपँझी म्हणतात. ही एक माकडाची जात आहे. याच्या डोक्यावरील केसांची ठेवण अगदी कानटोपीप्रमाणे आहे ना? रात्री निजताना काही लोक ज्याप्रमाणे कान व कपाळ झाकणारी टोपी डोक्याला घालतात तशीच ही दिसते. नव्हे याच्या केसासारखी कानटोपी दिसते; म्हणूनच तिला माकड-टोपी (मंकी कॅप) म्हणण्याची पद्धत पडली आहे. चिंपँझी हाही गॉरिलासारखा फळफळावळ व कंदमुळे तर खातोच; पण

चिंपँझी

हा काही काही प्राण्यांनाही मारून खातो. म्हणजे हा शाकाहारी असून मांसाहारीही आहे. गॉरिला आणि चिंपँझी हे दोघेही दाट जंगलात राहणारे प्राणी आहेत. आणि येथील जंगले इतकी दाट आणि विस्तीर्ण असतात की, या वानरांना सर्वत्र आयुष्यात सुद्धा जमिनीचा स्पर्श करण्याचे कारण पडत नाही. त्यांचा सर्व व्यवहार तर झाडावर होऊ शकतोच; शिवाय त्यांना हजारो मैलांचा प्रवासही झाडावरूनच करता

येतो. या झाडांवर या माकडांची वस्ती एवढी असते की, कित्येक वेळा सर्व जंगलच यांनी गजबजून गेलेले असते. ”

“ आपल्या पुण्यातील काही वडाच्या झाडांवर ज्याप्रमाणे वटवाघुळे दर पानागणिक खाली डोके वर पाय करून लोंबलेली असतात, त्याप्रमाणेच असेल ? ” वसंत म्हणाला.

“ अगदी छान उदाहरण घेतलेस तू. ” वसंतला शाबासकी देत माधवराव म्हणाले. “ वटवाघुळांचे घोळके ज्याप्रमाणे किलबिलाट करीत संध्याकाळचे झाडाभोवती घिरट्या घालू लागतात, त्याप्रमाणेच या वानरांच्या आणि माकडांच्या टोळ्या सकाळ होताच किलबिलाट करीत, या झाडावरून त्या झाडावर उड्या मारीत, फांद्यांना लोंबकळत, दात विचकीत अनेक प्रकारच्या चेष्टा-कुचेष्टा करू लागतात. त्यामुळे या अरण्यातून सर्वत्र माकडांचेच साम्राज्य असते, असे म्हटल्यास फारसे वावगे होणार नाही. ”

“ या इतक्या माकडांचा आणि वानरांचा मनुष्यांना कोणता उपयोग होत असेल ? ” वसंत विचार करीत म्हणाला.

“ अरे, श्रीरामचंद्रांना या वानरांनाच नाही का अप्रतिम साहाय्य केले ! सीतेचा शोध मारुतीने किती लवकर लाविला ! नाही तर रामलक्ष्मणांना वनांतून हिंडून सीतेचा शोध लावण्यासच कोण त्रास झाला असता ! ” रमाबाई पुराणातला दाखला देऊन या माकडांचा उपयोग किती होतो हे दाखविण्याच्या उद्देशाने म्हणाल्या.

“ आई, त्या पुराणातल्या गोष्टी झाल्या ग ! आज प्रत्यक्ष आपणास त्यांचा काय उपयोग होतो हे मला कळावयास हवे आहे. अण्णा, आहे का यांचा काही उपयोग ! की आपले झाडावरच आपले साम्राज्य अबाधितपणे त्यांनी चालविले आहे ? वसंत ” थोडासा मोठा आव आणूनच म्हणाला.

“ यांचा उपयोग नाही कसा ? मनुष्यप्राण्याला तर यांचा उपयोग एका दृष्टीने फार म्हणजे फारच झालेला आहे; आणि होणारही आहे. मी मघाशी सांगितलेचना, की माकड आणि मनुष्य यांच्या शरीररचनेत फारसा फरक नाही म्हणून. त्यामुळे ज्या ज्या वेळी एखाद्या रोगावर एखाद्या नवीन औषधाचा शोध लावून त्या औषधाची उपयुक्तता आणि गुण सिद्ध करावयाचे असतात आणि त्यांचे प्रमाणही ठरवावयाचे असते, त्या त्या वेळी नवे नवे शोध लावणारे डॉक्टर लोक आपल्या नवीन औषधाची खात्री करून घेण्याकरिता या माकडांवर आणि इतर अशाच प्राण्यांवर आपल्या रसशाळेत प्रथम त्याचा प्रयोग करून पाहतात. ज्या नाना प्रकारच्या लशी तयार होतात. त्यांचा मनुष्यप्राण्यावर सररास उपयोग करण्यापूर्वी माकडांच्या अंगात त्या लशी टोचून घालून, त्यापासून होणारा परिणाम लक्षात घेऊन त्यांची उपयुक्तता सिद्ध झाल्यावरच त्या लशी बाजारात इतर डॉक्टर लोकांच्या उपयोगाकरिता पाठविण्यात येतात. ”

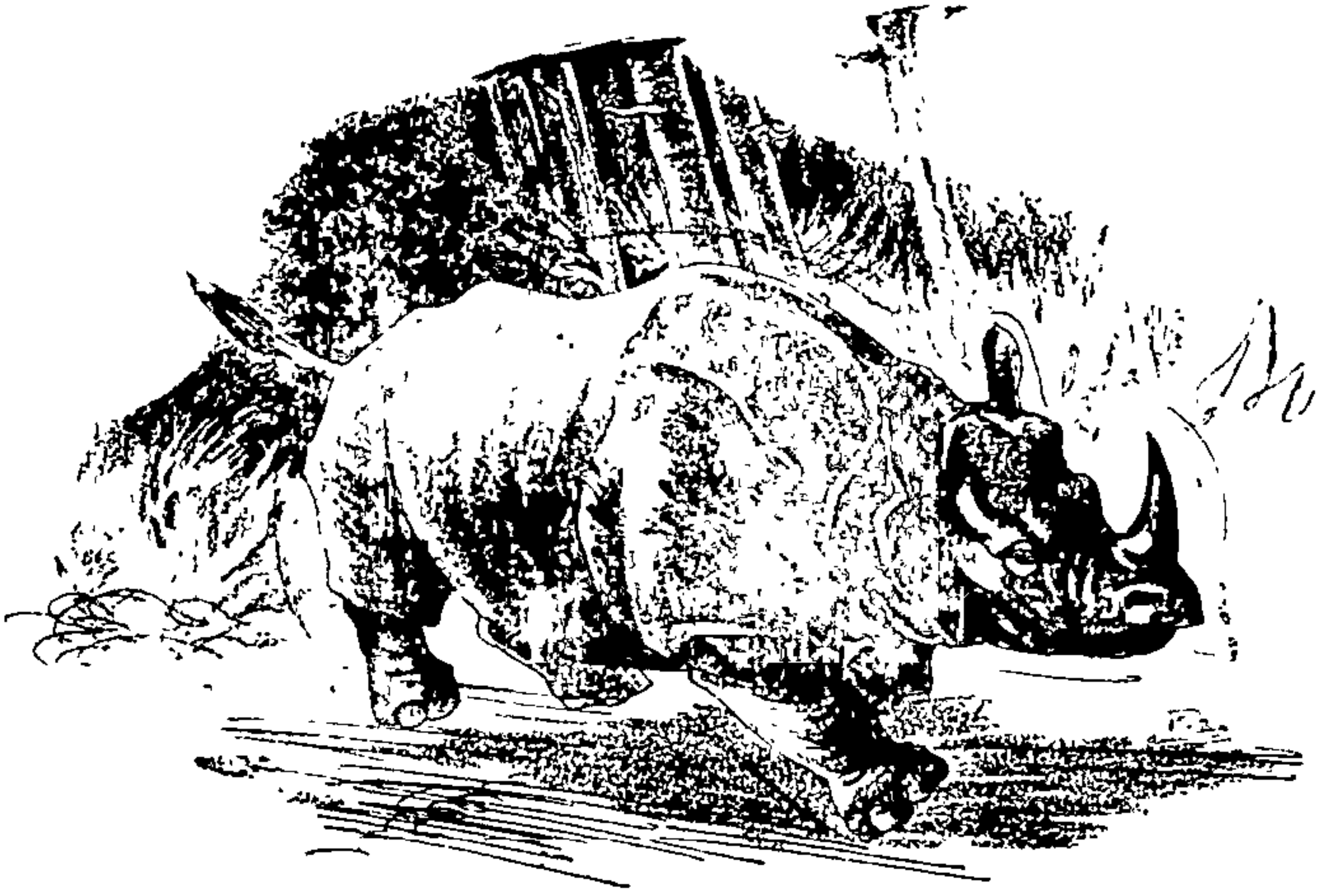
“ मनुष्यापार्या अशा प्राण्यांचा मग खूप संहारही होत असेल ? ” या प्राण्यांबद्दल वाटणारी दया दाखवीत रमाबाई म्हणाल्या.

“ मनुष्यप्राणी हा आपल्या सुखाकरिता सर्वच प्राण्यांची हत्या करीत आसतो हे जरी एका अर्थी खरे असले, तरी हे शोध लावणारे थोर थोर डॉक्टर लोक एकंदर मानवजातीवर उपकारच करून ठेवीत आहेत हेही तितकेच खरे आहे. माकडांच्या शरीरात काही मांसल ग्रंथी असतात, त्या ग्रंथी मनुष्याच्या शरीरात घातल्यास म्हातारा मनुष्यही तरुण जवान होतो, अशा प्रकारचा एक शोध नुकताच एका विद्वान् डॉक्टराने लाविला आहे पाहावे आता या शोधामुळे किती म्हातारे लोक तरुण होतात ते ! ” माधवराव काहीसे गांभीर्याने व काहीसे विनोदाने म्हणाले.

“ म्हातारे लोक तरुणे होणार ? ” रमाबाई चकित होऊन उद्गारल्या. इतक्यात माधवरावांनी पान उलटल्यामुळे शरदचे लक्ष त्या पानावरील

चित्राकडे गेले. त्यासरशी ती म्हणा रे. “अण्णा, हे पाहा केवढे धूड आहे ते ! आकार तर टोणग्यासारखा दिसतो आहे. आणि नाकावर शिंग कसले हे ?”

“अण्णा, हा गेंडा ना हो ? म्हशीच्या किंवा टोणग्याच्या डोक्यावरील शिंगाऐवजी नाकावर एक शिंग ठेवले की गेंडा होतो असे परवा आमचे शिक्षक सांगत होते. ” वसंत म्हणाला.

गेंडा

“होय, या प्राण्याला गेंडाच म्हणतात. कित्येक गेंड्यांनासुद्धा नाकावरच दोन दोन शिंगे असतात. हा रेड्याप्रमाणे जरी दिसत असला तरी याच्या अंगावरील जाड जाड कातडीच्या भल्या मोठ्या वळकट्या झालेल्या असतात. हा रेड्यापेक्षा पुष्कळच घिप्पाड असतो. आफ्रिका आणि आशिया खंडातील जंगलातल्या दलदलीच्या प्रदेशात राहणारा हा प्राणी आहे. हा रानटी लोकांप्रमाणे खरोखरच अति रानटी, रागीट, आणि दुष्ट बुद्धीचा असून क्रूरही तसाच असतो. दिसण्यात या प्राण्याइतका

कोणताही प्राणी अवजड, बेदब, आणि बेडौल नाही. काही प्राणी त्यांची कुरापत काढल्याशिवाय ते मनुष्याच्या वाटेला जात नाहीत. या प्राण्याला मनुष्य दिसला रे दिसला, की त्याचे पित्त खवळते; आणि मनुष्याच्या अंगावर तो अति त्वेषाने व सपाठ्याने धावून जातो. कित्येक वेळा केवळ आपली रग जिरविण्याकरिता तो मोठमोठाल्या झाडांच्या बुंध्यांवरच तुटून पडतो व त्यांच्या ठिक्या ठिक्या उडवितो. ”

“ अगवाई ! मग अशा गेंड्याच्या तावडीत सापडलेल्या मनुष्याचे चंदनच उडत असेल ! ” शरद भीतभीतच म्हणाली.

“ मनुष्याचे लक्ष नसल्यास तू म्हणतेस तसेच होते. ” माधवराव म्हणाले. “ पण मनुष्याचे लक्ष असल्यास त्याला गेंड्याची मुसंडी सहज चुकविता येते. कारण गेंडा हा अति वेगाने येत असतो आणि त्याचे अंग अवजड असल्यामुळे त्याला सहज वळता येत नाही ”

“ रान-डुकराच्या मुसंडीपासून जसे शिकारी लोक आपला बचाव करितात त्याप्रमाणेच असेल हे. ” वसंत म्हणाला. “ कारण रान-डुकरालाही सहज वळता येत नाही, असे मी कुठेसे वाचले आहे. ”

“ होय, रानडुकरालाही सहज वळता येत नाही हे खरे आहे. बहुतेक सर्व अवजड देहाच्या प्राण्यांना लवकर वळता येत नाही; म्हणूनच मनुष्याचा त्यांपासून बचाव होतो. ” माधवराव म्हणाले, “ मात्र जरी यांचा देह विशाल असला, तरी हे प्राणी पळण्यात कमी चपळ नसतात. रागावलेला गेंडा भरधाव पळणाऱ्या घोड्यापेक्षाही जास्त वेगाने धावू शकतो. ”

“ रेड्याप्रमाणेच हा काळा काळा रोम असतो का ? ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ हा काळा असतो खरा. पण याच्या कातडीला एकप्रकारची तकाकी आणि तुळतुळीतपणाही असतो. त्यामुळे सूर्यप्रकाशात पुष्कळ

वेळा याचे शरीर (विशेषतः पाठ) बहुतेक पांढरे दिसते. त्यामुळे काळ्या गेंड्याप्रमाणेच पांढरे गेंडे असावेत, असा लोकांचा काही दिवस समज होता; पण तो चुकीचा आहे. ”

“ रेड्याप्रमाणेच गेंडाही पाण्यात आणि चिखलात लोळत असेल मग ? ” वसंत अटकळ बांधीत म्हणाला.

“ खरंच, आपली म्हैस एकदा का नदीकाठच्या एखाद्या डबक्यात जाऊन बसली, म्हणजे किती वेळ तरी तिला तेथून हलावयाला नको असते. ” शरद म्हणाली.

“ आणि तुलाही एकदा का तू मोरीत आंघोळीस गेलीस म्हणजे तासन् तास तेथून बाहेर यावयाला नको असते. ” रमाबाई चेष्टेने म्हणाल्या.

“ हे काय ग आई ? ” शरद लडिवाळपणे म्हणाली.

“ ए म्हैस ! ” वसंत शरदला चिडविण्याच्या हेतूने म्हणाला.

“ आणि तू कावळा, काय आंघोळ करतो ! धड अंगसुद्धा भिजत नाही. ” शरद चिडूनच म्हणाली.

“ माझे अंग काय म्हशीसारखे थोडेच शेण आणि चिखल यांनी माखलेले असते ? ” वसंत उलट शांतपणे म्हणाला.

“ वसंत, शरद, तुमचे भांडण राहू दे आता. ” माधवराव दोघांनाही शांत करण्याकरिता म्हणाले, “ या प्राण्यास नेहमीच पाण्यात आणि चिखलात बसावयास आवडते; म्हणून याची कातडी जाड व निबर असते. कातडे इतके जाड, टणक आणि लवचिक असते की, त्याच्यावर तलवारीचा वार तर राहोच, पण बंदुकीची गोळी सुद्धा कैक वेळा लागत नाही. ”

“ म्हणूनच याच्या कातडीच्या टाली करीत होते ना ? ” वसंत विचार करीत म्हणाला.

“अबबव ! हा काय या प्राण्याचा जबडा की एक खोल खोल. खवदाड आहे हे ?” रमावाई पाणघोड्याकडे बोट करून म्हणाल्या

पाणघोडा

“याचा गळा कोणता आणि धड कोणते ? दोन्ही सारखीच किल्ल्याच्या बुरुजाप्रमाणे भली मोठी वाटोळी दिसताहेत !” वसंत हातांनी आकार दाखवीत म्हणाला.

“आणि कानांची नुसती भोकेच दिसताहेत ! हत्तीला सुपासारखे कान, तर याला उंदरासारखे इवले इवले कान ! मजाच आहे म्हणा-वयाची !” शरद खूपच आश्चर्य दाखवीत म्हणाली.

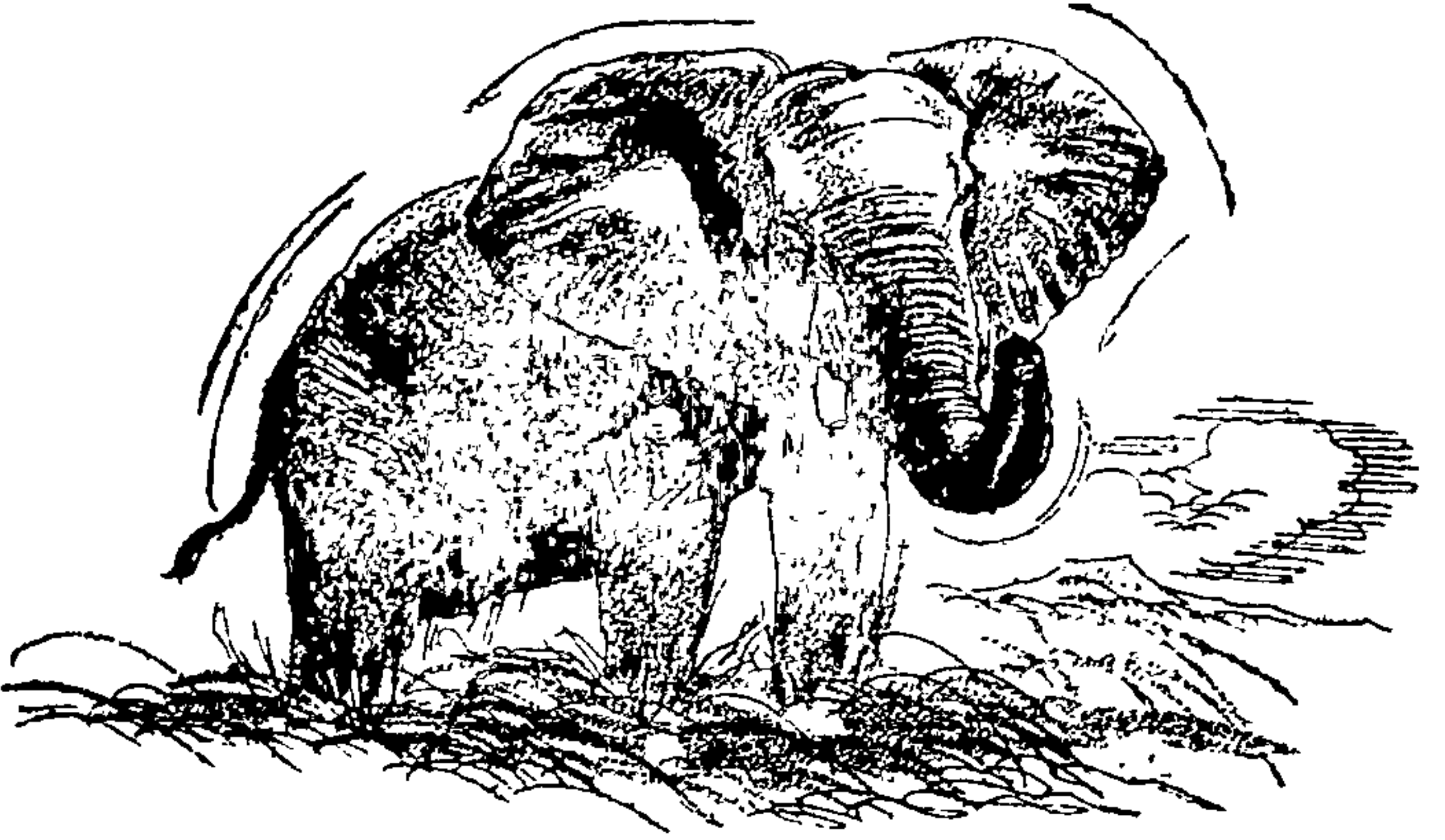
“विजापूरच्या मुलुखमैदान तोफेसारखाच एकूण याचा आकार दिसतो आहे. चाकाऐवजी खाली रुंद रुंद आणि भले मोठे जाड पण बुटके पाय लावलेले तेवढे दिसताहेत.” वसंत म्हणाला.

“ तुमच सगळ्यांचं वर्णन अगदी खरं आहे. याला पाण-घोडा म्हणतात. घोडा कसला ? खरोखर तो हत्तीएवढा अजस्र असतो. हा प्राणी आफ्रिका खंडात राहतो. हा आपला बहुतेक सगळा वेळ पाण्यातच घालवितो. त्याला दहा दहा मिनिटे पाण्याखाली बुडी मारून बसता येते. त्याच्या नाकपुड्यांवर जाड कातडीचा एक पडदा असल्याकारणाने त्याच्या साहाय्याने आपल्या नाकाची भोके तो बंद करू शकतो. त्यामुळे श्वास आत कोंडून राहतोच. शिवाय आत पाणीही जात नाही. याचा देह इतका अवजड आणि अजस्र असूनही या प्राण्याला पाण्यात पोहता येते. याची कातडीही जाड आणि तेलकट असून कातडीच्या बाजूस चरवीचे थरचे थर असतात. या चरवीच्या उष्णतेमुळेच त्याच्या शरीरात इतकी ऊर्जा राहते. ”

“ वाघ-सिंहांप्रमाणेच हे प्राणी एकएकटे राहतात की कळप करून राहतात ? ” वसंत चिकित्सापूर्वक म्हणाला.

“ हे प्राणी कळप करूनच राहतात. एकेका कळपात वीसपासून पंचवीसपर्यंत यांची संख्या असते. आणि इतक्यांची जलक्रीडा एखाद्या नदीच्या डोहात सुरू झाली, म्हणजे तो देखावा खरोखरच मोठ्या बहारीचा दिसत असेल. काही आपल्या मुखावाटे पाण्याचे झोत उंच उडवीत असतात, तर काही नाकपुड्यांच्या वाटे पाण्यात मात्याप्रमाणे हवा भरतात; कोणी पाण्यावर तरंगत असतात तर कोणी पाण्यात बुड्या मारून बसतात; तर कोणी एकमेकांवरून बेलाशक उड्या मारीत असतात. त्यासरसे पाण्याचे लोट प्रचंड लाटेप्रमाणे उंच उसळतात. आणि यांचा खेळ असा रंगात चालला असताना जर एखादी नौका त्यांच्या तडाख्यात सहज सापडली, तर तिचे तुकडे न् तुकडे झालेच म्हणावयाचे ! ” इतके सांगून माधवराव काही वेळ स्तब्ध राहिल्यानंतर त्यांनी पुन्हा सांगण्यास सुरुवात

केली. ते म्हणाले, “ या प्राण्याचा जबडा एवढा मोठा असतो आणि आतील दात इतके तीक्ष्ण आणि भले भक्कम आसतात, की एका चाब्यात हा प्राणी मनुष्याचे दोन तुकडे करू शकतो. या प्राण्यांचा उपयोग कसा होतो पाहा. हा प्राणी नद्यांतून वाढणाऱ्या वनस्पतींवर आपली उपजीविका करतो. नद्यांच्या पात्रातून वनस्पती उगवल्यामुळे त्यांचा प्रवाह अडविला गेला असता, पात्र उथळ झाले असते आणि गाळ साचून नद्या तुंबून गेल्या असल्या. पण या प्राण्यांचे थवे नेहमी प्रवाहातून खाली-वर जात-येत असल्यामुळे, आणि पाण्यात वाढणाऱ्या वनस्पती आपल्या दातांनी तोडून

हत्ती

तुकडे करून खात असल्यामुळे, तुंबलेल्या कालव्यातून गाळ काढल्या-प्रमाणे नद्यांची पात्रे नेहमी मोकळी राहतात. असे झाले नसते तर नद्यांच्या मुखाशेजारी वनस्पतींचा बांध पडून नद्यांचे पाणी सर्वत्र पसरून बराच प्रदेश पाणथळीचा झाला असता. हा पाहा आपल्या ओळखीचा प्राणी हत्ती. मात्र आपण जे हत्ती पाहतो त्यांपेक्षा हा निराळा आहे. हा आफ्रिका खंडातील जंगलातला हत्ती होय. आफ्रिका खंडातले हत्ती फार मोठे असतात. जमिनीवरून चालणाऱ्या सर्व प्राण्यांमध्ये हा सर्वांत मोठा

आहे. पण हा प्राणी गॅड्याप्रमाणे जात्या दुष्ट नाही, उलट या प्राण्या-इतका अंतःकरणाचा प्रेमळ आणि अत्यंत विश्वासू प्राणी हाच होय. असे असूनही आफ्रिका खंडात याचा विलक्षण संहार केला जात असे, पण या संहारावर अलीकडे कायदाने नियंत्रण घालण्यात आले आहे. ”

“ हत्ती लहान मुलांना चांगले सांभाळतो, असं मी ऐकलं आहे, ते खरं असेल का ? ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ यात काहीच शंका नाही. हत्ती हा अत्यंत मायाळू आणि विश्वासू आहे हे मी सांगितलेच. शिवाय तो बुद्धिमानही तसाच आहे; रानटी स्थितीत तो अतिशय आडदांड असतो खरा; पण माणसाळल्यानंतर तो एवढा सामर्थ्यवान असूनही आपल्या माहुताच्या आज्ञा अक्षरशः पाळतो. नव्हे, माहुताच्या आठ-दहा वर्षांच्या मुलाच्यासुद्धा हुकमाप्रमाणे तो वागतो. माहुताच्या सर्व कुटुंबावरही त्याचे प्रेम असते. हत्तीच्या पुढ्यान आपल्या तान्ह्या मुलाला सांभाळण्याकरिता ठेवून माहुताची बायको कुठेही निश्चितपणे चार घटका जाऊ शकते. ”

“ काय ? सर्व प्राण्यांत धिप्पाड असूनही मनुष्याच्या तान्ह्या मुलांना हा सांभाळतो ! ” वसंताला भारीच आश्चर्य वाटल्यामुळे त्याला आश्चर्य प्रकट केल्याविना राहवेना. “ त्याचा पायवीय त्या मुलावर पडत नाही कसा ! ग्वरोखर आश्चर्यच हे ! ”

“ हत्तीचा पायवीय तर मुलाच्या अंगावर पडत नाहीच. पण अशा वेळी त्या ठिकाणी दुसरे एकादे हिंस्र श्वापदही येण्यास धजत नाही. नव्हे, त्या मुलाला त्याच्या सोंडेबरोबर खेळून खेळून झोप लागल्यास त्याला माशा, डोस, घुंघुरटी, यांपासूनसुद्धा त्रास पोहोचू शकत नाही. कारण याची सोंड एकसारखी त्या निजलेल्या मुलाभोवती फिरत असते; आणि आपण ज्याप्रमाणे आपल्या हातांनी माशा हाकतो, त्याप्रमाणेच हत्ती आपल्या सोंडेने माशा, डोस, चिलटे यांना हाकीत असतो. ”

“ हत्ती आणि त्याच्या पुढ्यात मूल ! आपण उगाच भितो हत्तीला मग ! ” शरद म्हणाली. “ आणि ते मूल जागे झाल्यावर रांगत रांगत इकडे तिकडे गेले तर ? ”

“ त्या मुलाला हत्ती दूर जाऊच देत नाही. ते जाऊ लागल्यास त्याला तो आपल्या सोंडेने इतके हलके धरतो, की त्या मुलाला याकितही धक्का पोहचत नाही. आपण एखाद्या नाजूक फुलाला आपल्या हातात जसे अलगद धरतो, त्याप्रमाणेच तो त्याला धरतो आणि मग पुन्हा जाग्यावर ठेवतो. ”

“ हत्ती आपल्या सोंडेनेच त्याच्यापुढे पडलेल्या गवताच्या ढिगातून चवलीसारखे नाणिसुद्धा उचलून घेतो असे एका धड्यात मी वाचले आहे; ते मग खरे असेलच. ” वसंत म्हणाला.

“ होय. चवली का ? टाचणीसुद्धा तो शोधून काढून उचलून देतो. ” माधवराव म्हणाले.

“ त्याच्या इत्रल्याशा डोळ्यांना टाचणी दिसते ? ” शरद म्हणाली.

“ डोळे लहान असले म्हणून काय झाले ? त्याची दृष्टी तीक्ष्ण आहे. त्याचप्रमाणे त्याच्या नाकाला खूप दूरचा वास येतो. आणि सोंडेला कसलाही स्पर्श कळतो. त्यामुळे यदाकदाचिंत जर तो आंघळा झाला, तरीही त्याला इकडे तिकडे जाता येते. ”

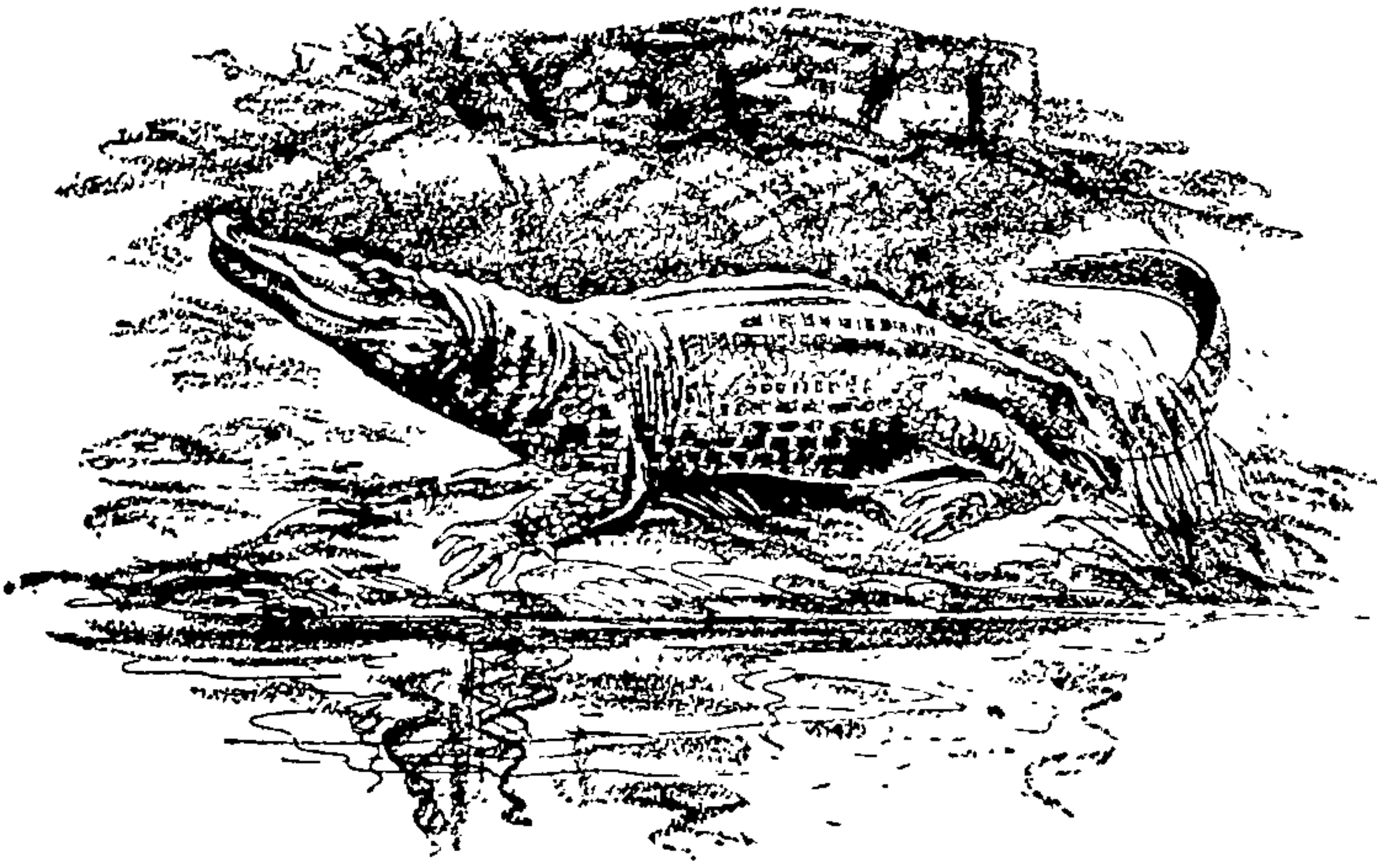
“ अरग्यामध्ये हा मोठमोठाली झाडे मोडून खातो ना ? ” वसंत म्हणाला.

“ त्याच्या सोंडेचा जोरही काही विलक्षणच आहे. मोठमोठाले वृक्ष तो लीलेने सहज उपटू शकतो. याच्या या प्रचंड शक्तीचा मनुष्याने भरपूर उपयोग करून घेतला आहे. लाकूड तोडण्याचा धंदा ज्या जंगलातून चालतो, त्या जंगलातील तोडलेल्या मोठमोठ्या तुळ्या, ओंडके, यांना ओढून नेण्यास हत्तींचे तांडे लावतात. आपल्या भारतात

आसाम, म्हैसूर, नेपाळ वगैरे प्रदेशांतून माणसाळलेल्या हत्तींचे केवढाले तरी कळप आहेत. एक हत्ती माणसाळला की, त्याच्या मदतीने दुसरे हत्ती पकडता येतात आणि माणसाळविता येतात. ब्रह्मदेश, सयाम, मलाया, या देशांतल्या आणि आफ्रिकेच्या जंगलात रानटी हत्तींचे केवढाले तरी कळप असतात. ”

“ एवढा मोठा अजब आणि प्रचंड शक्तीचा हा प्राणी असूनही, सुसरीने जर का याचा पाय आपल्या जवळ्यात धरला, तर याची कीव करण्यासारखी स्थिती होऊन हा चिरचिर, चिरचिर असा किंचाळतो ना ? ” रमाबाई म्हणाल्या. “ ‘ गजेंद्रमोक्ष ’ या आख्यानात असं वर्णन आले आहे की, त्या हत्तीला सोडवावयास त्याच्या मुलावाळांचा सर्व कळप आला होता, तरी त्याची सुटका झाली नाही. ”

“ आई, ती गजेंद्रमोक्षाची गोष्ट सांगशील आम्हांस केव्हा तरी ? ” शरद रमाबाईंचा हात आपल्या हातात घेऊन म्हणाली.

सुसर

“ होय, सांगेन हं. ती कथा फारच सुरेख आहे. ” शरदच्या अंगावरून हात फिरवीत रमाबाई म्हणाल्या.

“ ही पाहा सुसर. आफ्रिकेतल्या बहुतेक मोठमोठ्या नद्यांच्या डोहांतून भल्या मोठ्या सुसरी घर करून राहतात. ही लिंपोपो नदी म्हणजे सुसरींची नदी. ” माधवराव म्हणाले. “ हत्ती पाणी प्यावयास किंवा पाण्यात क्रीडा करण्यास जेव्हा नदीवर जातात, तेव्हा सुसरीच्या जबड्यात जर का त्यांच्यापैकी एखाद्याचा पाय सापडला, तर त्याच्या पायाचा तुकडा पडल्याशिवाय त्याची सुटका होणे शक्य नाही. केव्हा केव्हा या सुसरी एक दोन, तीन, चार, चांगल्या पाच, सहापर्यंत सुद्धा नदीच्या तीरावर वाळवंटात ऊन खाण्याकरिता येऊन पडतात. ”

“ खरोखरच हिच्या आंगभर केवढाले खवले आहेत हे ! म्हणूनच ‘ सुसरबाई, सुसरबाई, तुझी पाठ मऊ ’ म्हणतात ना ? ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ म्हणजे काय अण्णा ? ” शरद म्हणाली.

“ सुसरीची पाठ खवले असल्यामुळे मऊ असणार की राठ असणार ? ” वसंत म्हणाला.

“ अरे, ती एक तशीच गोष्ट आहे. सांगेल ही तुम्हांला केव्हा तरी ” माधवराव म्हणाले.

“ ओ हो ! येथे हे एक पक्ष्याचे जंगी संमेलनच भरले आहे की ! ” - वसंत तोंडावर वोट ठेवून म्हणाला. “ हे सर्वच पक्षी हंसाप्रमाणे एकजात शुभ्र आहेत. यांची मान आणि पाय मात्र खूपच लांब आहेत म्हणून, नाही तर यांना हंसच म्हणता आले असते. ” वसंत जास्त वारकाईने पहात म्हणाला.

“ बरोबर आहे तुझं. यांना हंस न म्हणता ‘ हंसक ’ म्हणतात. यांचे पाय लांब असल्यामुळे ‘ दीर्घपाद ’ असेही नाव यांना देण्यात आले आहे. ” माधवराव म्हणाले. “ यांचे संमेलन भरले आहे खरे. पण ते

मूक-संमेलन आहे. नद्यांच्या उथळ पाण्यातून हे किती वेळ तरी एका पायावर उभे असतात. ”

हंसक

“ म्हणजे हे बगळे की काय ? ” रमाबाई पुन्हा चित्र पाहून म्हणाल्या. “ कारण बकपक्षी सुद्धा मासे धरण्याकरिता असंच ध्यान लावून तासतू तास बसतात असं सांगतात. आणि तेशी उडताना पांढरे शुभ्र दिसत असून असेच लांब पायाचे असतात. ”

“ होय, बगळे, करकोचे, हंसक हे जवळ जवळ एकाच वर्गातले पक्षी आहेत ” माधवराव म्हणाले, “ पण बगळ्याची मान इतकी सुरेख नसते. हंसक पक्ष्याने कशीही मान केली, तरी ती गोंडस व सुंदर दिसते. बगळ्याच्या पाठीवर भुरा रंग असतो. पण यांच्या शुभ्र पंखांच्या खाली जो पिसारा असतो, त्यावर गुलाबी रंगाची छटा असल्यामुळे प्रातःकाळच्या सूर्यत्रिंवाप्रमाणे यांच्या पाठीवर लकाकी मारते. त्यामुळे या पक्ष्यांना एक प्रकारची विशेष शोभा येते. बगळ्यांचा कळप अनेक रांगा करून डोक्या-

वरून आरुशमार्गे उंच उडून जात असताना, ज्याप्रमाणे पांढरा शुभ्र टगच वाऱ्यामुळे जोराने लोटला जात आहे की काय, असे वाटते; त्याप्रमाणेच हंसक पक्ष्यांचा कळपही आकाशातून उडून जात असताना, रसरसलेल्या अग्निकुंडातील ज्वालांप्रमाणे आरक्तवर्णाचे पिंजलेल्या कापसाचे अनेक पीळ एकत्र होऊन डोक्यावरून उंच सपाट्याने वहात चालले आहेत की काय, असे वाटते. उडत जाणाऱ्या हंसक पक्ष्यांचा डौल तर फारच बहारीचा दिसतो. त्यांची लांब मान जशी पुढे फेकलेली असते, तसे त्यांचे पाय पाठीमागे ताणलेले असतात; त्यामुळे मान, धड आणि पाय एका रेषेत येतात.

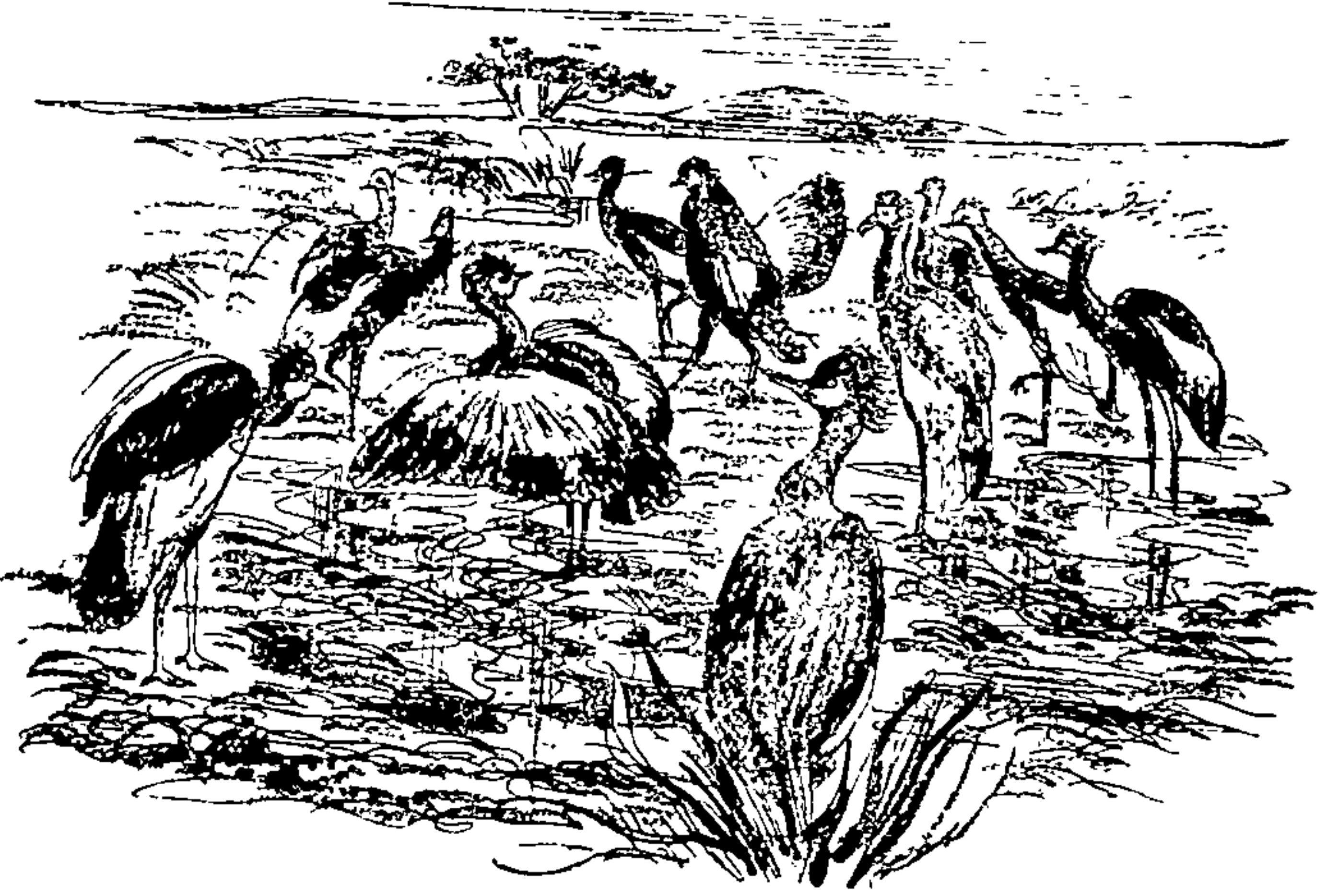
“ हे पक्षी भूगोलावरील कोणत्या भागात आढळतात ? ” वसंत म्हणाला.

“ हे ना ? भूमध्यसमुद्राच्या किनाऱ्यावरील प्रदेश, केपवर्ड बेटे, आफ्रिका खंड, मॅलगासी बेट, भारत, सिलोन, त्याचप्रमाणे दक्षिण अमेरिकेतील अर्जेन्टिना, चिली इत्यादी भागात म्हणजे विषुववृत्ताच्या दोहो अंगांस ३५ अक्षांशांपर्यंत येणाऱ्या वऱ्याच प्रदेशातील नद्या, सरोवरे आणि इतर पाणथळ जागा यांच्या काठी आढळतात. ” हे सर्व देश नकाशावर क्रमवार दाखवीतच माधवरावांनी सांगितले.

“ येथे हे दुसऱ्या पक्ष्यांचे संमेलन भरले आहे वाटते. यांचा येथे नाचवीच चालला आहे की काय ? ” शरद क्रींच-पक्ष्यांच्या चित्राकडे बोट करून म्हणाली. “ हा पाहा मधला पक्षी. तो आपले दुरंगी पंख पंख्याप्रमाणे पसरून डौलाने कसा टुमकत आहे ! ”

“ यांच्या डोक्यावर पिंजारलेले तुरे आहेत वाटते ? ” वसंत म्हणाला. “ त्यामुळे तर यांना जास्तच डौल आला आहे. मोर पक्षी असाच नाचतो ना अण्णा ? ”

“यांचीही मान लांब आहे आणि पायही लांब आहेत. यांच्या डोक्यावर जरी तुरा असला, तरी यांच्या मानेची ठेवण हंसकाच्या मानेप्रमाणे डौलदार दिसत नाही.” रमाबाई म्हणाल्या.

क्रौंच

“हेच ते क्रौंच पक्षी. काही जातीच्या क्रौंच पक्ष्यांच्या डोक्यावर असे तुरे नसतात. यांना ‘सारस’ असे संस्कृत भाषेत सुंदर नाव दिले आहे. आपण मराठीत यांना करकोचा म्हणतो. हे पक्षी निरनिराळ्या ऋतूंत निरनिराळ्या कटिबंधातील प्रदेशात आढळतात. हिवाळ्या दिवसांत मध्य-आफ्रिका भारत यांसारख्या उष्ण देशातील नद्या, सरोवरे, तळी, यांच्या काठी ते येऊन राहतात; तर वसंत ऋतूत आणि उन्हाळ्या दिवसांत हेच पक्षी रशिया, जर्मनी, स्कॅंडिनेव्हिया, सायबेरिया, लॅपलँड इत्यादी थंड प्रदेशांत उत्तरमहासागराच्या बर्फाच्छादित किनाऱ्यावर जाऊन वस्ती करतात. म्हणजे प्रत्येक वर्षी यांना हजारो मैलांचा प्रवास आकाशातून करावा लागतो. आणि हा प्रवास ते मोठ्या मौजेने करतात. कारण एवढ्या

मोठ्या प्रवासास निघाल्यामुळे वाटेत त्यांना मोठमोठ्या नद्यांच्या तीरांवर विश्रांतीकरिता थांबावे लागते. या ठिकाणी ते आपला अल्पोपाहारही मिळवितात. त्यामुळे ताजेतवाने झाल्यामुळे त्यांना पुढचा प्रवास मुखाने करता येतो. ”

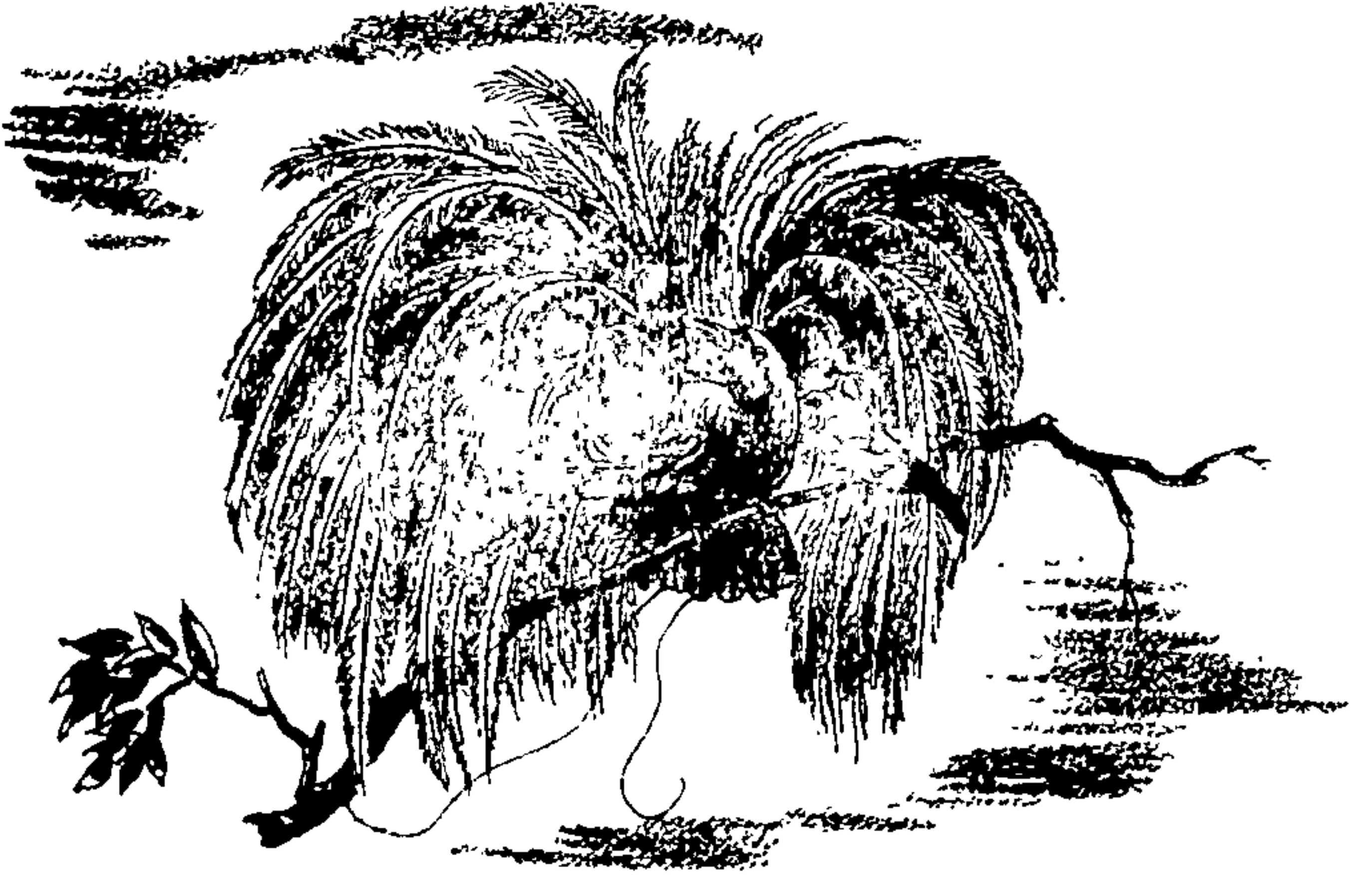
“ यांचे हे विमानोड्डाणच म्हणावयाचे ! ” वसंत म्हणाला. “ पण हे विमान वाटेत काही नादुरुस्त व्हावयाचे नाही ना ? ”

“ करकोचा पक्षी डोक्यावरून उडून जात असताना ‘ करकुंच, करकुंच ’ असा आवाज करीत जातो ना ? म्हणूनच त्याला करकोचा पक्षी म्हणत असतील नाही ? ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ होय, यांचा आवाज तुतारीसारखा दूरवर पोहोचतो. यांच्या श्वास-नलिकेला तुतारीसारखेच वळसे असतात, म्हणून यांचा तुतारीसारखा आवाज येतो ” माधवराव म्हणाले.

“ धर्मराजाला प्रश्न करणाऱ्या यक्षाने क्रौंचाचेच रूप घेतले होते ना ? ” रमाबाई महाभारतातील गोष्ट आठवून म्हणाल्या.

“ होय, तशी महाभारतात गोष्ट आहे खरी. ” माधवराव म्हणाले.

नंदनवन-पक्षी

“ हा एक वेगळाच पक्षी दिसतो आहे. ” वसंत म्हणाला, “ याला पंख आहेत, पिसं आहेत आणि चौरीप्रमाणे अंगावर टाळत असलेला नेच्यांच्या पानांसारखा भरपूर पिसाराही आहे. ”

“ हा एक अत्यंत सुंदर पक्षी आहे. याला ‘नंदनवन-पक्षी’ म्हणतात. जणू काही तो स्वर्गातूनच खाली उतरलेला आहे. ” माधवराव म्हणाले. “ खरोखर हा कावळ्याच्या वर्गातला पक्षी. परंतु याच्या डोक्यावर आणि मानेवर मखमलीप्रमाणे मऊ मऊ पिसे असतात. डोक्यावर सुरेख शेंदरी रंग असून गळ्यावर पाचेसारखा हिरवा रंग असतो. खांद्यापासून सर्व पाठीवर सोनेरी छटा असून सर्व पिसारा नारिंगी रंगाचा असतो. हा पिसारा दोन फूट लांबीचा असतो. पंखही सोनेरी असतात म्हणजे सर्वच शरीर चित्रविचित्र व मोहक रंगांनी मांडलेले असते. आणि मध्यभागी तारांच्या जाळ्याप्रमाणे दहाबारा पिसे विणलेली असतात. ”

“ आपल्याकडे मोरपक्षी इतकाच सुंदर आणि चित्रविचित्र रंगाचा असतो ना ? तो आपला हिरवा, निळा, जांभळा, सोनेरी डोळ्यांचा पिसारा घसरून नाचू लागला, म्हणजे अतिशयच मनोहर दिसतो नाही का ? ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ होय, या उष्णकटिबंधातील अरण्यातले बहुतेक पक्षी फारच चित्र-विचित्र रंगांचे असतात. ” माधवराव म्हणाले. “ या प्रदेशात हरतऱ्हेच्या निरनिराळ्या वनस्पती वाढत असल्यामुळे आणि त्यांना नाना तऱ्हेची चित्रविचित्र पाने, फुले येत असल्याकारणाने, या अरण्यात वावरणाऱ्या पक्ष्यांचा रंगही पानाफुलांप्रमाणे चित्रविचित्र असतो. ध्रुवप्रदेशात राहणाऱ्या प्राण्यांचा रंग जसा पांढरा, गवताळ व खडकाळ प्रदेशात राहणाऱ्यांचा जसा भुरा, पिंगट पड्यापड्यांचा किंवा ठिपक्यांचा असतो, त्या नियमाला अनुसरूनच या प्रदेशात राहणारे पक्षी अनेक रंगी असतात. ”

“पण अण्णा, मोराला जसा चित्रविचित्र रंगांचा पिसारा असतो, तसा पिसारा लांडोरीला कुटे असतो ?” वसंत म्हणाला.

“बऱ्याच प्राण्यांमध्ये नर हे जास्त सुंदर असतात. आणि मादीने आपल्याशी लग्न लावावे म्हणून, मादीपुढे हे आपला डौल मिरवितात. हा नंदनवन-पक्षी काय, क्राँच पक्षी काय, मोर काय किंवा कोंबडा काय मादीपुढे आपला सुंदर पिसारा पसरून नाचावयास लागतो. नंदनवन-पक्षी तर १२ ते २० पर्यंत जमून मादीपुढे आपला नाच करू लागतात. मग मादी प्रसन्न होऊन त्यांपैकी एकाशी आपले लग्न लावते.”

“हे एक ‘स्वयंवरच’ म्हणावयाचे मग !” रमाबाई हसत हसत म्हणाल्या.

“स्वयंवर तर ग्वरेच. पण इकडे स्वयंवर चाटू असताच, मध्ये विघ्न येऊन त्यांचे स्वातंत्र्य-हरणही याच वेळी होते. यांचा नाच अगदी रंगात येतो. आणि ते बेभान होतात. ही संधी साधून फासेपारधी यांच्या अंगावर एकामागून एक बोथट वाण टाकतो, त्या सरशी हे पक्षी एका पाठोपाठ एक बेशुद्ध होऊन खाली पडतात. अशा तऱ्हेने या पक्ष्यांना जिवंत पकडून आणि त्यांना विकून फासे-पारधी पुष्कळच संपत्ती मिळवितात.”

“हे पक्षी कोणत्या प्रदेशात सापडतात ?” वसंत म्हणाला.

“हे पहा न्यूगिनी नावाचे विषुववृत्ताजवळचे बेट.” माधवराव म्हणाले.
“या बेटात आणि आजूबाजूच्या बेटांत या जातीचे पक्षी पुष्कळ सापडतात. असो, आज चारपाच दिवस उत्तरध्रुवापासून विषुववृत्तापर्यंतचे प्रदेश आणि त्यात आढळून येणारे निरनिराळे प्राणी आपण पहात आलो. उत्तर गोलार्धातील ध्रुवप्रदेशापासून विषुववृत्तापर्यंत आपले बहुतेक प्रदेश पाहून झाले. आता दक्षिण गोलार्धातील काही मजेदार प्राणी आपणास पहावयाचे आहेत या गोलार्धात आपल्याला धावणारे पक्षी, दोन

पायांवर चालणारे चतुष्पाद, उडणाऱ्या खारी आणि अंडी घालणारे पशू असे विशेष विचित्र प्राणी आढळतील. मात्र या गोलार्धातील भूप्रदेश तुटक तुटक आहेत. सलग नाहीत. त्यामुळे प्रत्येक खंडातले काही प्राणी पुष्कळच वेगळाले असल्याकारणाने विषुववृत्तापासून दक्षिणध्रुवाकडे क्रमाने न जाता निरनिराळ्या भूखंडातले प्राणी पृथक पृथकच आपण पाहू. बरं शरद, वसंत, उठा आता; आज फारच रात्र झाली आहे, तेव्हा आता सर्वांनीच एकदम निजावयास जावे हे बरं.”

६. आफ्रिका, ऑस्ट्रेलिया आणि इतर बेटे यांतील प्राणी

संध्याकाळच्या जेवणाच्या आधीपासूनच आज कोणत्या विचित्र प्राण्यांची आपल्याला माहिती मिळणार आहे, याबद्दल वसंत, शरद व रमाबाई या सर्वांनाच सारखी उत्सुकता लागून राहिली होती. धावणारे पक्षी, दोन पायांवर चालणारे, आणि अंडी घालणारे पशू, उडणाऱ्या खारी, हे प्राणी कसे असतील, याबद्दल त्यांना राहून राहून अचंबा वाटत होता. आणि त्यांच्या सर्व गोष्टी याबद्दलच चालल्या होत्या.

माधवराव ऑफिसातून आल्यावर मुलांनी त्यांच्याभोवती एकच गिळा केला. आणि “आम्हांला केव्हा एकदा पुढची चित्रे पहावयाला मिळतील असे झाले आहे.” असे ती म्हणाली.

माधवरावांनी त्यांना शांतपणे एकच उत्तर दिले,
“आता जेवल्यानंतर सर्व काही तुम्हांला दाखवितोच आणि सांगतोच ना ?”

पण मुले अधीरतेने पुन्हा तेच तेच विचारीत आणि माधवराव नेमके तेच उत्तर देत.

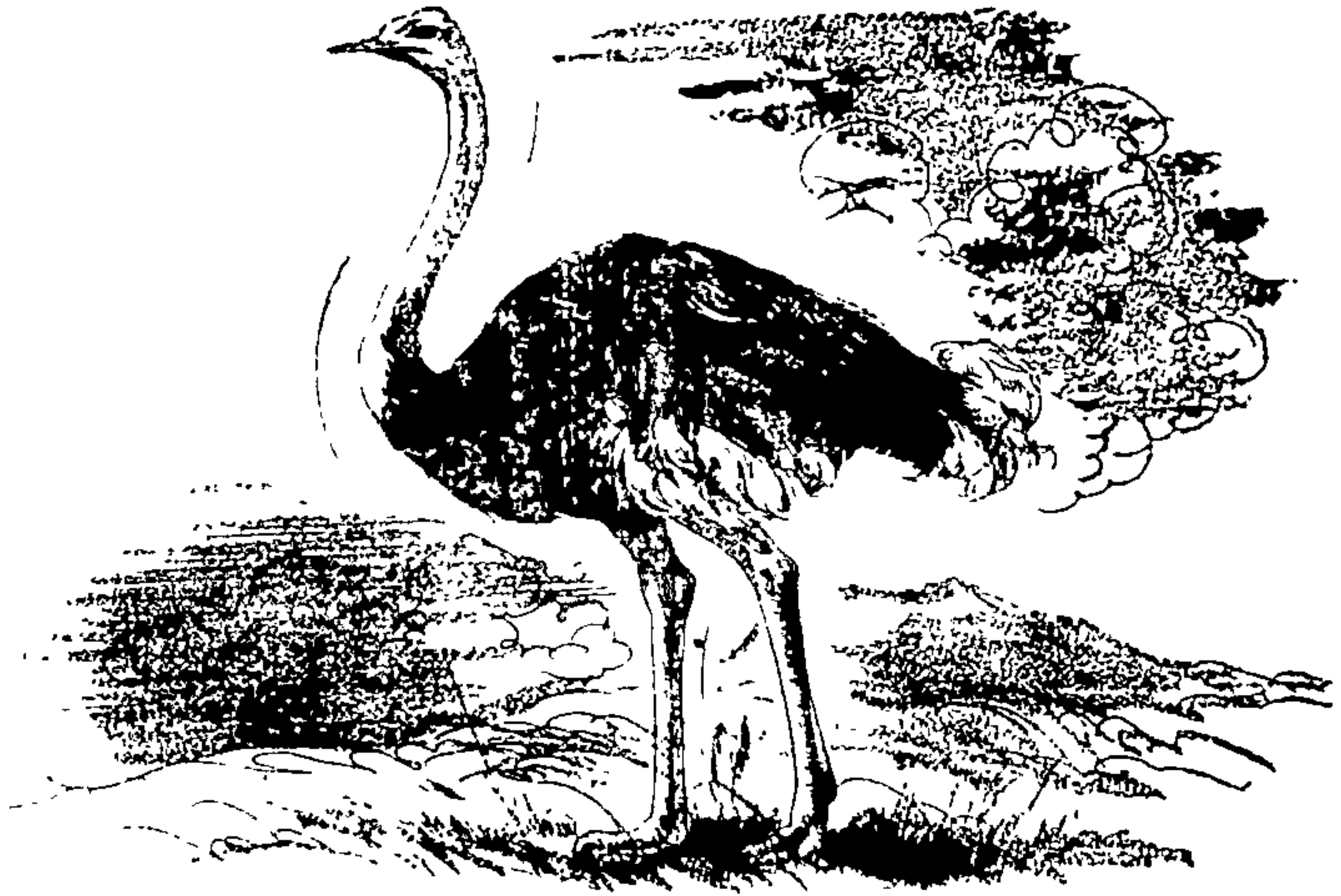
एकदाची सर्वांची जेवणे झाली. पण जेवणात त्यांचे चित्त होते कोठे ?

सर्वांनाच आतुरता असल्यामुळे हातावर पाणी पडताच, मुळीसुद्धा वेळ न गमावता सर्वजण दिवाणखान्यात जमा झाले. रमाबाईही लगवगीने तेथे आल्या.

माधवरावांना सर्वांची तीव्र उत्सुकता पाहून स्मित केले आणि म्हटले, “मुलांनो, आज तुमची ही अनावर उत्सुकता पाहून मला खरोखरच आनंद होत आहे. तुम्हांलाच नव्हे, तर या तुमच्या आईला सुद्धा आज केव्हा चित्रे पाहीन व माहिती ऐकेन, असे झाल्याचे तिच्या चेहऱ्यावरून दिसत आहे. असो. आता जास्त भाषण न वाढविता आपण एकदम ही चित्रेच पाहू.”

“हा पाहा शहामृग,” पहिले चित्र दाखवित माधवराव म्हणाले.

“पाहू पाहू, केवढा मोठा हा पक्षी!” शरद अचंबा करित म्हणाली.

शहामृग

“ पक्ष्यासारखा तो दिसतो आहे, खरं ना ? पण त्याला उडता कुठे येते ? ” माधवराव म्हणाले.

“ एवढा मोठा पक्षी आणि त्याला उडतासुद्धा येऊ नये ? काय मेलं विचित्र ! ” रमाबाई त्या पक्ष्याची कीव करीत म्हणाल्या.

“ मग काय तो नुसताच चालतो ? ” वसंताने प्रश्न केला.

“ होय, पण तो सर्व चालणाऱ्या प्राण्यांत अतिशयच चपळ आहे. आणि तो किती उंच आहे, माहीत आहे ? हा प्राणी ७ फूट उंच असतो. आणि याचा आवाज सिंहाच्या गर्जनेसारखा घुमतो. मात्र त्याची आणखी एक गंमतच आहे. शत्रूपासून आपला वचाव करण्याकरिता म्हणून हा पक्षी आपले तोंड भुसभुशीत अशा जमिनीत किंवा वाळूत खुपसतो. पण याचा नेमका उलटा परिणाम होऊन, तो आयताच शत्रूच्या हाती सापडतो. ”

“ दूध पिताना मांजर जसे डोळे मिटते, तसलाच मूर्खपणा याचा म्हणावयाचा हा ! ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ याचं अंडं भल्या मोठ्या टरबुजाएवढं असून, ते जवळजवळ तीन पौंड म्हणजे १॥ शेर वजनाचं असतं. ” माधवराव म्हणाले.

“ अग वया ! म्हणजे आमचा फुट्बॉलच (पायचेंडूच) हा झाला म्हणावयाचा की ! ” शरद म्हणाली.

“ अग, याला ७ फूट उंच वाढावयाचे असते, मग त्या मानाने एवढे अंडे सहज नको का ? ” वसंत हात करून म्हणाला.

“ हा प्राणी माणसाळला म्हणजे, तो बसण्याच्या आणि ओझं वाहून नेण्याच्या कामी चांगलाच उपयोगी पडतो. हे दक्षिण आफ्रिकेतील गवताळ व वाळवंटाच्या प्रदेशामध्ये पुष्कळ आढळतात. झाडावर बसून आपलं रक्षण करणं या पक्ष्याला शक्य नसल्यामुळे, देवाने याचे पाय व मान ही उंटाप्रमाणेच लांब केली आहेत. उंटाप्रमाणे हाही प्राणी पाण्या-

शिवाय पुष्कळ दिवस काढू शकतो. शत्रूपासून आपला बचाव करण्या-
करिता पळता यावे, म्हणून तर शहामृगाच्या पायाला दोन दोनच बोटे
असतात. शहामृग पक्षी कळप करून राहतात. मादीपेक्षा नर मोठा
असतो; आणि एका नराला पुष्कळ माद्या असतात.”

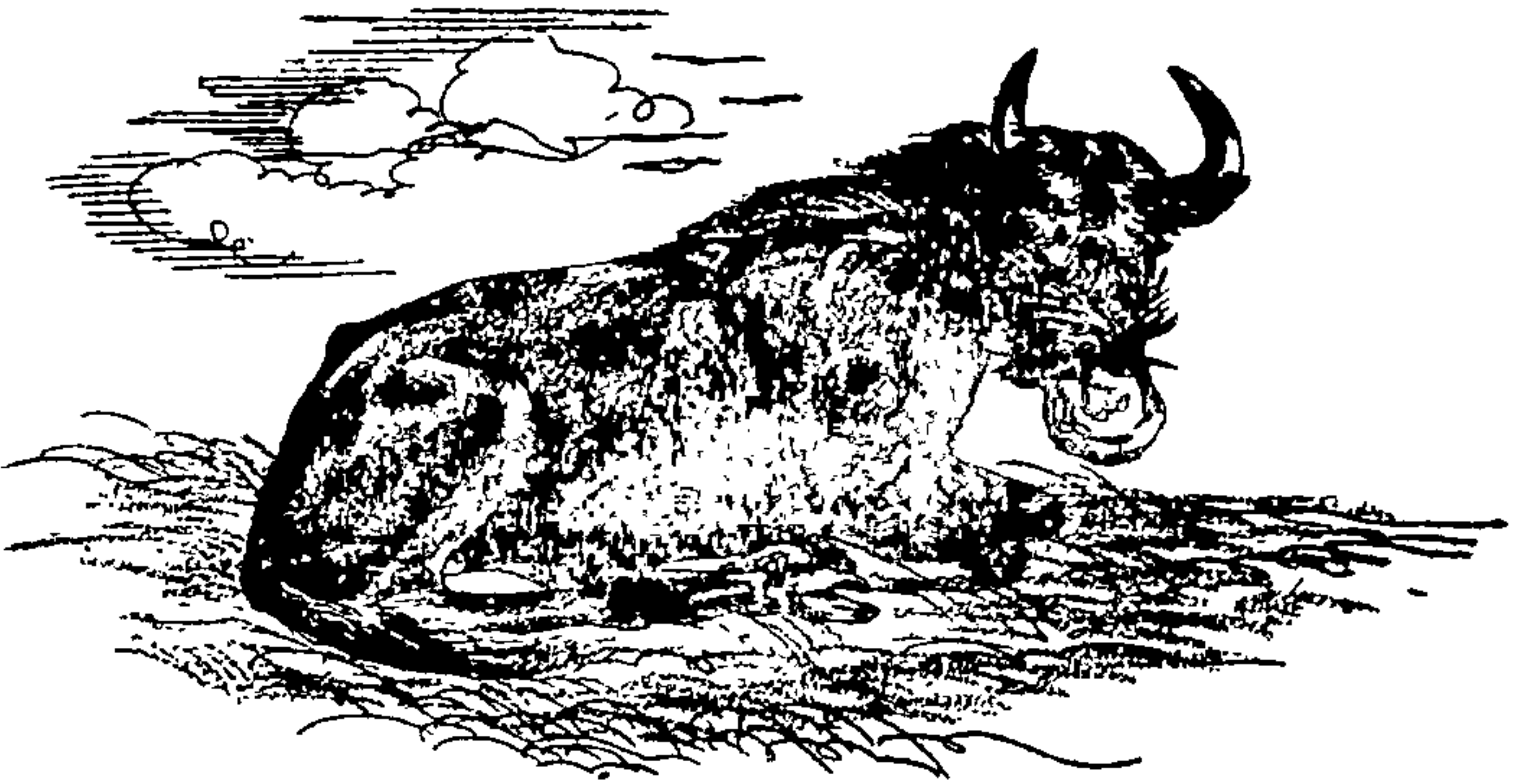
“मोगल वादशहाच म्हणावयाचा हा !” रमाबाई हसत म्हणाल्या.

“होय. म्हणूनच याला ‘शहामृग’ म्हणतात. याच्या शुभ्र व
मऊ पिसांचा उपयोग टोपीत घालण्याकडे मडमा पूर्वी फार करीत;
आणि या पिसांना चांगलीच किंमत येत असे.” माधवराव म्हणाले.

“प्राण्यांची हत्या करणे म्हणजे या लोकांना काही वाटतच नाही का ?”
रमाबाई नेहमीप्रमाणे शहारे देऊन म्हणाल्या.

“अरे हा बैल म्हणावा, तर याला लांब लांब खूर आहेत.” शरद
चित्राकडे पहात म्हणाली.

“बैलापेक्षा हा वेदवही आहे कित्येक बैल फारच गोंडस असतात
नाही ? आपले गिलारी पाडे किती तरी सुरेख असतात ते !” रमाबाई
म्हणाल्या.

गू

“ त्याच्या नाकावर, मानेवर आणि डोळ्यांभोवती पिस्कारल्या-प्रमाणे जे राठ केस आहेत त्यामुळे आणि त्याच्या वेड्यावाकड्या शिंगां-मुळे तसा तो विद्रुप दिसत असावा. ” वसंत म्हणाला.

“ पण या प्राण्याचे नाव काय ? ” शरद म्हणाली.

“ याला ‘ ग्नू ’ म्हणतात. ” माधवराव म्हणाले.

“ ग्नू ! नाव तरी काय गावंढळ बाई ! ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ हं, गावंढळ आहेच तो, कारण तोंड वैलाचे, अंग घोड्याचे, शेपटी गाढवाची, आणि खूर हरिणाचे घेऊन याचे विचित्र शरीर बनविले आहे. हा उंचीने गाढवाइतकाच असतो खरा. पण हा शहामृग, जिराफ किंवा झीब्रा, यांपैकी कोणत्याही प्राण्यांच्या कळपात राहू शकतो. म्हणजे यार्ची या प्राण्यांपैकी कोणत्याही प्राण्याबरोबर मैत्री होऊ शकते. ”

“ म्हणजे, हा आफ्रिकेच्या कोणत्या भागात आढळतो ? दक्षिण भागात की उत्तर भागात ? ” वसंत म्हणाला.

“ हा ना ? हा आफ्रिकेच्या दक्षिण आणि पूर्व भागातच आढळतो. इतरत्र कुठेही आढळत नाही. ” माधवराव म्हणाले. “ मात्र ज्याप्रमाणे आफ्रिकेच्या उत्तरभागी असलेल्या गवताळ भागात जिराफ आणि झीब्रा यांचे कळप आढळतात, त्याचप्रमाणे आफ्रिकेच्या दक्षिणभागी असलेल्या या गवताळ भागातही या प्राण्यांचे कळप आढळतात. दक्षिण आफ्रिकेत शहामृगांचे मोठमोठाले कळप मुद्दाम पाळण्यात येतात आणि शहामृगा-प्रमाणे ग्नू, जिराफ, झीब्रा हे सर्वच प्राणी एकत्र माणसाळण्यात येतात. म्हणजे हे सर्व प्राणी मनुष्याच्या उपयोगी पडून, ते सुखाने एकत्र नांदूही शकतात. असो. आफ्रिकाखंडाच्या दक्षिण भागात आता विशेष लक्षात घेण्यासारखे प्राणी नाहीत. आज आपल्याला जे विशेष विचित्र प्राणी पहावयाचे आहेत, ते या ऑस्ट्रेलिया खंडात आहेत. हे पहा ते

ऑस्ट्रेलिया खंड. ” माधवराव आशिया खंडाच्या आग्नेय दिशेकडे बोट करून म्हणाले.

“ मोरासारखा दिसणारा हा कोणता सुंदर पक्षी अण्णा ? ” वसंत म्हणाला.

“ हा एक वेगळाच पक्षी आहे. याला वीणाधारी म्हणतात. ही पहा वीणेसारखी याची शेपटी; आणि वीणेच्या तारांसारखे हे पिसारे. ” माधवराव म्हणाले.

वीणाधारी

“ हो खरंच, याच्या शेपटीवर अगदी सतारच उभी केल्यासारखी दिसते आहे. ” शरद म्हणाली.

“ एक प्रकारचा या पक्ष्यात विशेष डौल आहे नाही ? ” वसंत म्हणाला. “ हे पहा, तो कसा आपल्या घरट्यावर अगदी ऐंटीत उभा आहे ! ”

भू. प्रा. ९

द. आफ्रिका, ऑस्ट्रेलिया आणि इतर बेटे यांतील प्राणी १२९

“ पण अगदी घरट्याशेजारी मादी उभी आहे वाटतं ? ” रमाबाई न्याहाळत म्हणाल्या, “ मादीला पिसारा नसतो की काय ? ”

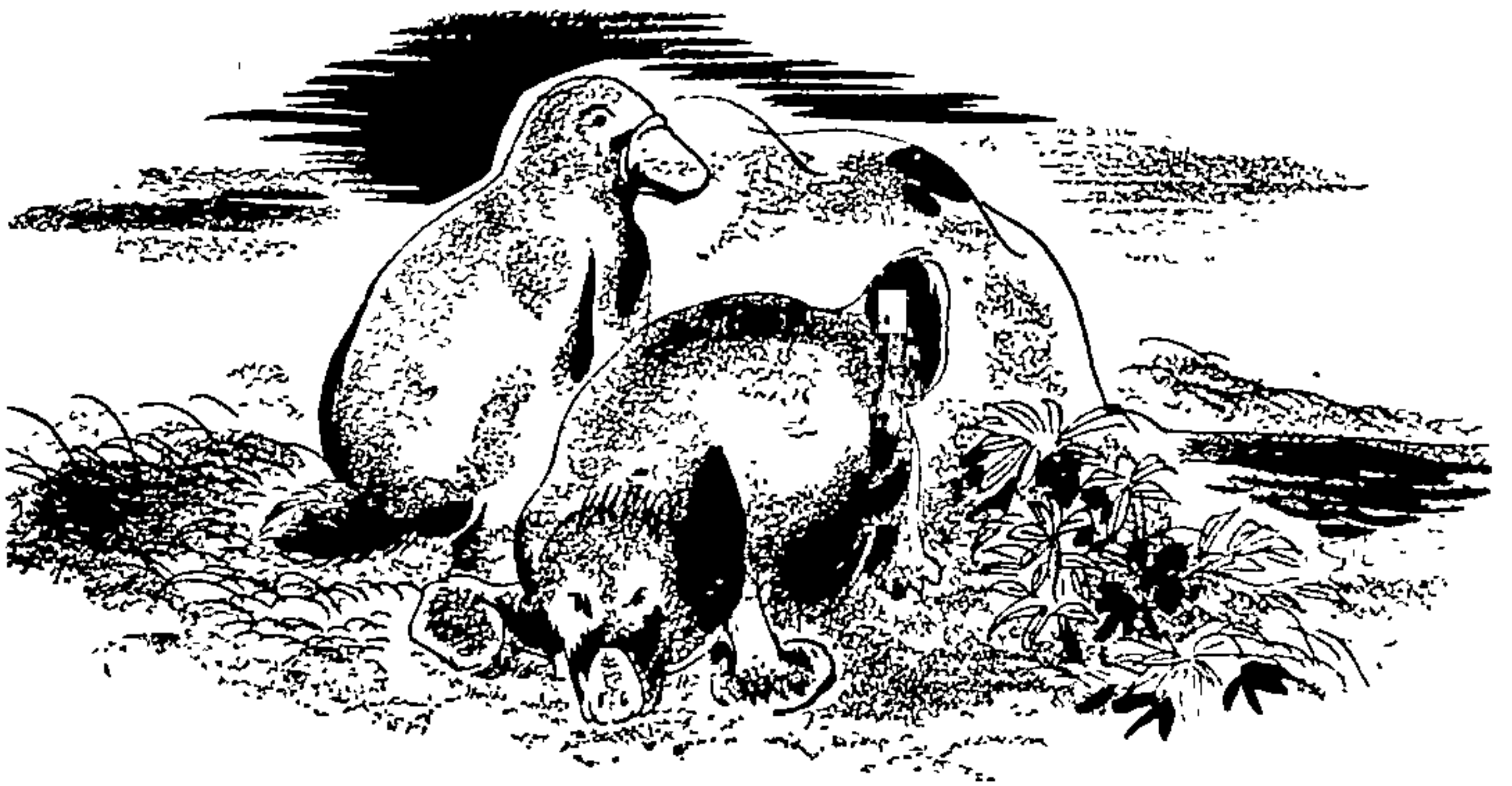
“ हो. काल सांगितल्याप्रमाणेच जसे लांडोरीला किंवा कोंबडीला पिसारा नसतो, तसेच वीणाधारीच्या मादीलाही पिसारा नसतो. मात्र नरालासुद्धा चार वर्षांनंतरच पिसारा फुटतो. ” माधवराव म्हणाले.

“ मोराप्रमाणे किंवा नंदनवनपक्ष्याप्रमाणे हा नाचतबिचत नाही का ? ” शरद म्हणाली.

“ रंगात आला म्हणजे तो नाचतो आणि गातोही. ” माधवराव म्हणाले, “ मोराचा आवाज अति कर्करा असतो. एखाद्या वनामध्ये ज्या वेळी शेकडो मोर एकदम ओरडू लागतात, त्या वेळी अगदी कानठळ्या बसतात; आणि नको तो आवाज असे होते. या पक्ष्यांचा आवाज मधुर आणि मंजुळ तर आहेच. शिवाय इतर पक्ष्यांच्या आवाजाप्रमाणे हुबेहूब आवाज काढण्याची कलाही याच्या अंगात आहे. ”

“ मग तो पुष्कळांना वेडावून सुद्धा दाखवीत असेल नाही ? ” वसंत म्हणाला. “ काही पक्षी वेडावतात असे मी ऐकले आहे. ”

“ होय. वेडावणारे काही पक्षी आहेत आणि हा त्यांपैकीच एक

प्लॅटिपस

आहे. असो. हा पाहा प्लॅटिपस नावाचा दुसरा एक गमतीदार प्राणी. ”
माधवराव म्हणाले.

“ याला बंदकाच्या पायाप्रमाणे पडदे असलेले चार पाय आहेत वाटतं. आणि याची चोचही तशीच रुंद दिसते. ” वसंत म्हणाला.
“ पण शरीराचा आकार डुकराच्या पिछासारखा आहे. ”

“ पण शेपूट पाहा कशी बुटक्या कुंचल्यासारखी आहे ती ! ”
शरद म्हणाली.

“ हा पशू अंडी घालतो ! ” माधवराव म्हणाले.

“ म्हणजे अंडी घालणारा पशू हाच की काय ? ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ आणि अंड्यातून पिल्लू बाहेर आले की, पुन्हा त्याला काही दिवस पाजावेही लागते ! ” माधवराव म्हणाले, “ हा प्राणी धड पशू नाही की धड पक्षी नाही; हा पोहतोसुद्धा. आणि नदीनाल्याकाठी वीळ करून राहतो. ”

“ सर्वच विचित्र तर मग. आता जग उलटे व्हावयाला लागले आहे असे म्हणावयाला काय हरकत आहे ? ” रमाबाई माधवरावांकडे पाहून हसत म्हणाल्या.

“ होय, मुली शिकावयाला लागल्या, मग जग का उलटे होणार नाही ? ” माधवराव उलट हसत हसत आणि शरदकडे पाहात म्हणाले.

“ या प्राण्याच्या अंगाला हात लावला तर तो वई डुकराप्रमाणे स्वतःला गुंडाळून घेतो. ”

“ लाजाळूच्या झुडपाप्रमाणेच लाजतो वाटते हा प्राणी ? ” शरद म्हणाली.

“ आणि हाच वाटतं मागच्या पायावर चालणारा पशू. ” वसंत कांगारूकडे बोट करून म्हणाला, “ त्याची शेपटी पाहा कशी ताठ आणि लांब आहे ती ! ”

“आणि हे पुढचे हातच आहेत की काय ?” शरद म्हणाली, “त्या पायांना चांगले पंजे दिसताहेत. आणि ते असे लोंबताहेत काय म्हणून ?”

कागारू

“तो आता आपल्या मागल्या दोन पायांवर आणि शेपटीवर मिळून तिबईवर बसल्यासारखा बसला आहे आणि असा बसला म्हणजे त्याचे पुढचे पाय असेच लोंबकळतात, आणि त्यामुळेच त्याला पुढचे नीट पाहताही येते.” माधवराव म्हणाले.

“आणि त्याचे कान पाहा कसे सशाच्या कानांसारखे भले मोठे असून नारदाच्या शेंडीप्रमाणे ताठ उभे आहेत ते ?” वसंत म्हणाला.

“आणि तोंड पहा कसे तुंबरूसारखे आहे ते !” रमाबाई म्हणाल्या.

“पण ही पिशवी कसली त्याच्या पोटाशी ?” वसंत म्हणाला.

“आणि त्या पिशवीत कसलेसे एक चिमुकले डोके दिसत आहे ते ?” शरद ओरडून म्हणाली.

“ इतर प्राण्यांची पिले पोटात वाढतात, तर या प्राण्याचे पिल्लू पोटाच्या बाहेर वाढते की काय ? खरोखरच, जग उलटलंच हो आता मात्र ! ” रमाबाई म्हणाल्या.

माधवराव इतका वेळ स्वस्थ बसले होते. ते म्हणाले, “ ही एक ईश्वराची करणी आहे. याला कांगारू म्हणतात. लहानपणी या प्राण्याला स्वतःचे रक्षण करता येत नाही; म्हणून शत्रूपासून आपला बचाव करण्यासाठी आईच्या पोटापाशी बाहेरच त्याच्याकरिता ईश्वराने एक पिशवी करून ठेविली आहे; व कोणी शत्रू जवळ येत आहे असे त्याला दिसले की, तो चट्टिशी त्या पिशवीत जाऊन बसतो; किंवा एका ठिकाणावरून दुसऱ्या ठिकाणी जाण्याचे असल्यास पिलाला चालता येत नाही, म्हणून आई त्याला पिशवीत बसवून घेऊन दुसरीकडे जाते. ”

“ माकड ज्याप्रमाणे आपल्या पिलांना पोटाशी घेऊन या झाडावरून त्या झाडावर उड्या मारीत जाते. त्याचप्रमाणे ना ? ” वसंत म्हणाला.

“ होय, त्याचप्रमाणे. ” माधवराव म्हणाले. “ आपल्याकडील बुरुडांच्या बाया आपल्या मुलांना डोकीवर टोपलीत ठेवून दोन्ही हातांनी

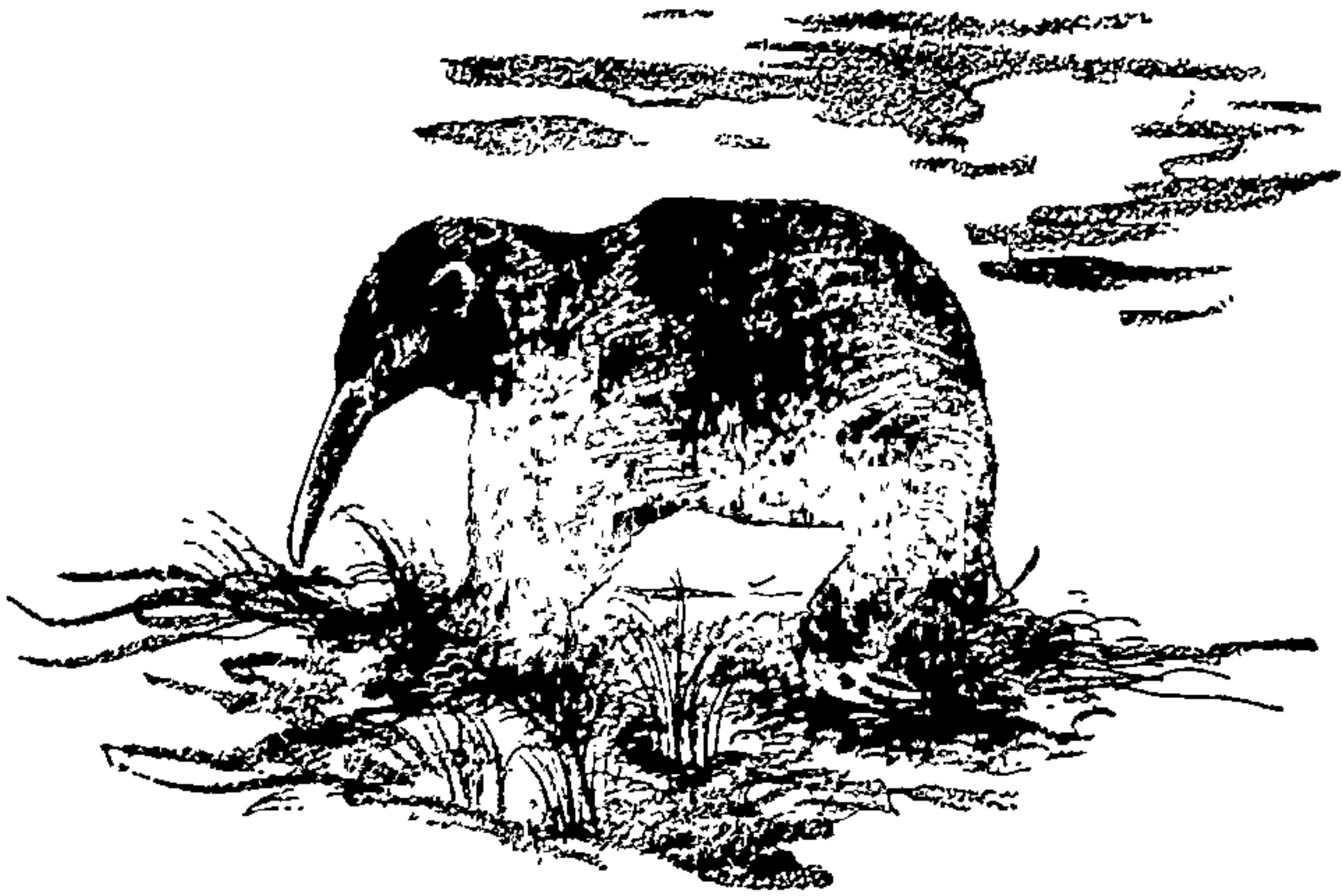

वॅलबी

चट्या विणीत जात नाहीत का ? किंवा भिकारिणींना किंवा वडारणींना आपल्या लहान लहान मुलांना झोळीत घालून ती झोळी खांद्यावर किंवा पाठीशी बांधून रस्त्यातून हिंडताना आपण पहात नाही का ? अशाने दोन्ही हात काम करावयास मोकळे राहतात. ”

“ गरिबी असते म्हणून काही तरी सोय करतात. करतील काय विचार्या ? ” किंचित उसासा टाकून रमावाई म्हणाल्या.

“ ओपोसम आणि वॅलवी नावांचे अशाच प्रकारचे आणखी काही विचित्र पशू या ऑस्ट्रेलियातच आहेत. हे प्राणी पुढच्या बुटक्या पायांमुळे टुणटुण उड्या मारीत जातात. ” माधवराव म्हणाले, “ प्लॅटिपस प्राण्याप्रमाणे अंडी घालणारा हा पाहा दुसरा पशू एचिडना. अंडी घातल्यानंतर त्यांना ऊब देण्याकरिता तो ती अंडी आपल्या पोटापाशी बाहेरच्या बाजूस असलेल्या पिशवीत ठेवीत असतो; म्हणजे त्याच्या शरीराची ऊब

एचिडना

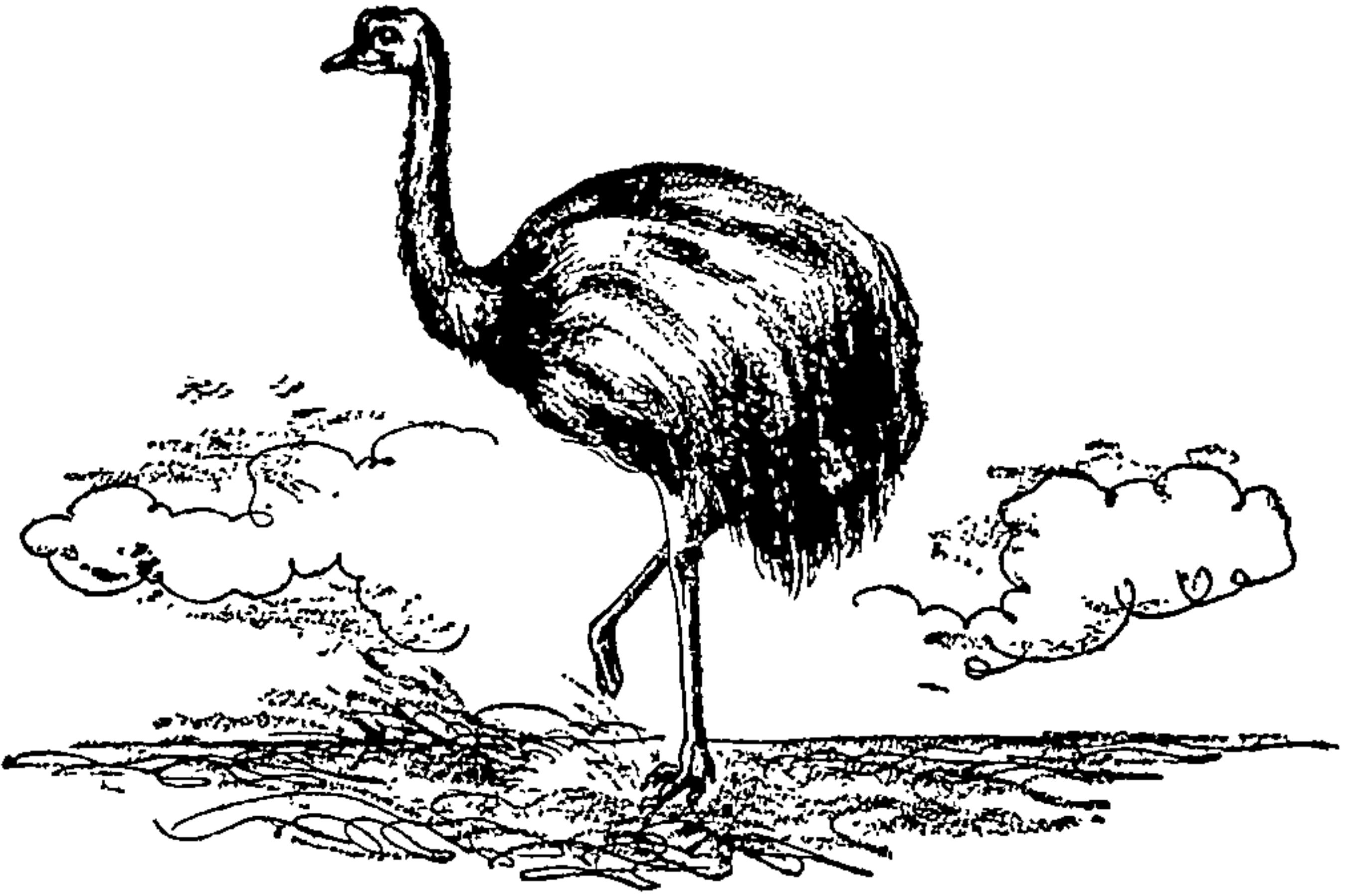
त्या अंड्यांना आपोआप मिळते; आणि ऊब देण्याकरिता त्याला एका ठिकाणी बसून राहण्याची गरजही पडत नाही. ”

“याच्या अंगावर साव्ठप्रमाणेच दाभणासारखे राठ केस आहेत वाटतं ?” रमाबाई म्हणाल्या, “या केसांचा त्याला उपयोग होत असेल मग ?”

“याच्या पायांना तीक्ष्ण नखं असतात की काय ?” शरद म्हणाली, “जमीन उकरण्याला ती उपयोगी पडत असतील ?”

“आणि याची चोच पाहिलीत का, किती लांबलचक आहे ती ? हिचा काय वरं उपयोग असेल ?” वसंत म्हणाला.

“ती त्याची चोच नव्हे. ते त्याचे नाक आणि तोंड मिळूनच तसे असते. त्याला दात नसतात. आत लांब जीभ असते. त्या जिभेने तो मुंग्या आणि किडे पटापट उचटून खातो. त्याची नखे खरोखरच इतकी तीक्ष्ण असतात, की हा हा म्हणता म्हणता बीळ नसेल तेथे बीळ तयार करून, तो पट्टिशी आत जाऊन दिसेनासा सुद्धा होतो.”

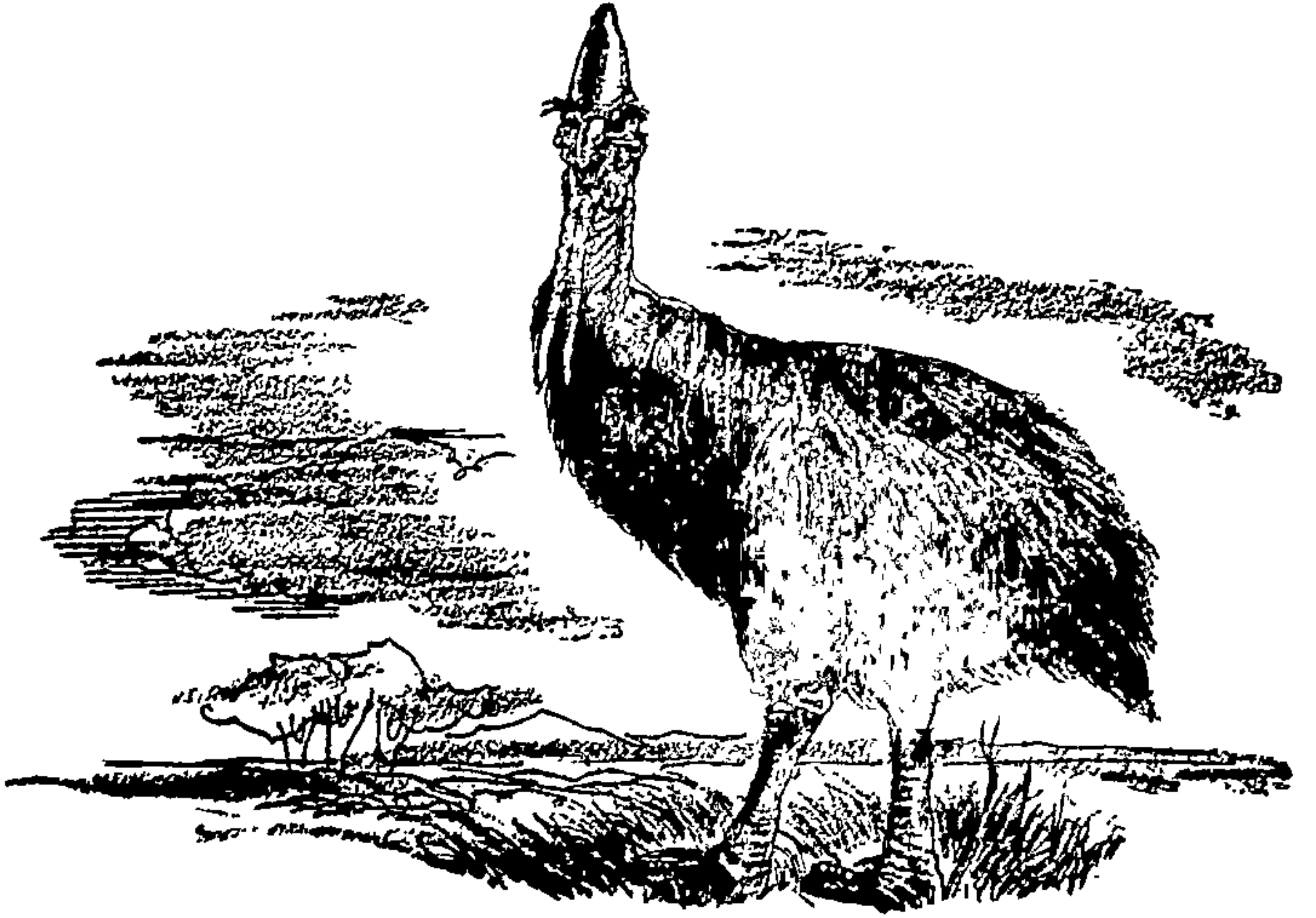
एमू

“ हे येथे आणखी उभे असलेले दोन्ही पक्षी शहामृगाच्या वंशातलेच आहेत की काय ? ” वसंत म्हणाला. “ यांच्याही मानेची ठेवण आणि यांची उभे राहण्याची तऱ्हा शहामृगासारखीच आहे. ”

“ पण हे शहामृगाहून लहान असावेत. ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ आणि यांच्यापैकी एकाच्या पाठीवर तर चवरीच पसरून ठेविल्यासारखी दिसते ! ”

“ होय, हे दोन्ही पक्षी शहामृगाच्याच वंशातले आहेत. यांनाही उडता येत नाही. मात्र ते उंचीला ६ फुटांपेक्षा जास्त उंच कधीच नसतात. ज्याच्या अंगावर चवरीच पसरली आहे ती काय असं वाटतं, त्याचे नाव एमू; आणि दुसऱ्या पक्ष्याचे नाव कॅसोवरी त्याच्या डोक्यावर एक शिरस्त्राण आहे पाहा. ” माधवराव म्हणाले.

कॅसोवरी

“ आणि त्याच्या गळ्यापासून दोहोऱुडे दोन लांबट पिशव्या कसल्या लांबताहेत ? ” वसंत म्हणाला.

“ आपल्याकडील काही शेळ्यांच्या गळ्यापासून ज्याप्रमाणे दोन मऊ मऊ कातड्यांच्या पिशव्या (ज्यांना आपण अजागल म्हणतो) लोंबत असतात, त्याप्रमाणेच या पिशव्या असतात. मात्र यांचा रंग तांबूस असतो. डोक्यावरील शिरस्त्राणामुळे आणि या तांबूस पिशव्यांमुळे हा पक्षी काहीसा सुंदर दिसतो. या दोन्ही पक्ष्यांच्या अंगावरील केसांना तकाकी असते. एमू पक्ष्याच्या डोक्याला आणि मानेला निळसर रंग असतो आणि डोक्यावर आणि मानेवरही लहान लहान पिसे असतात. एमू हा जात्या भित्रा आणि गरीब आहे खरा; पण तो रागावला म्हणजे आपल्या पायांनी भराभर लाथा देतो. कॅसोवरी पक्ष्याला तर पुढून, मागून आणि वाजूने सुद्धा लाथा मारता येतात. शिवाय आपल्या पंखांचे तडाखेसुद्धा तो देतो. शहामृगाला पुष्कळ माद्या असतात, तसे या पक्ष्यांचे नाही. या पक्ष्यांच्या नर आणि मादी अशा जोड्या असतात. मात्र नरापेक्षा मादीच मोठी आणि रासवट असते. मादी रोज काही काही याप्रमाणे एका हंगामात ४० पर्यंत अंडी घालते आणि ही अंडी नर उबवितो ! ”

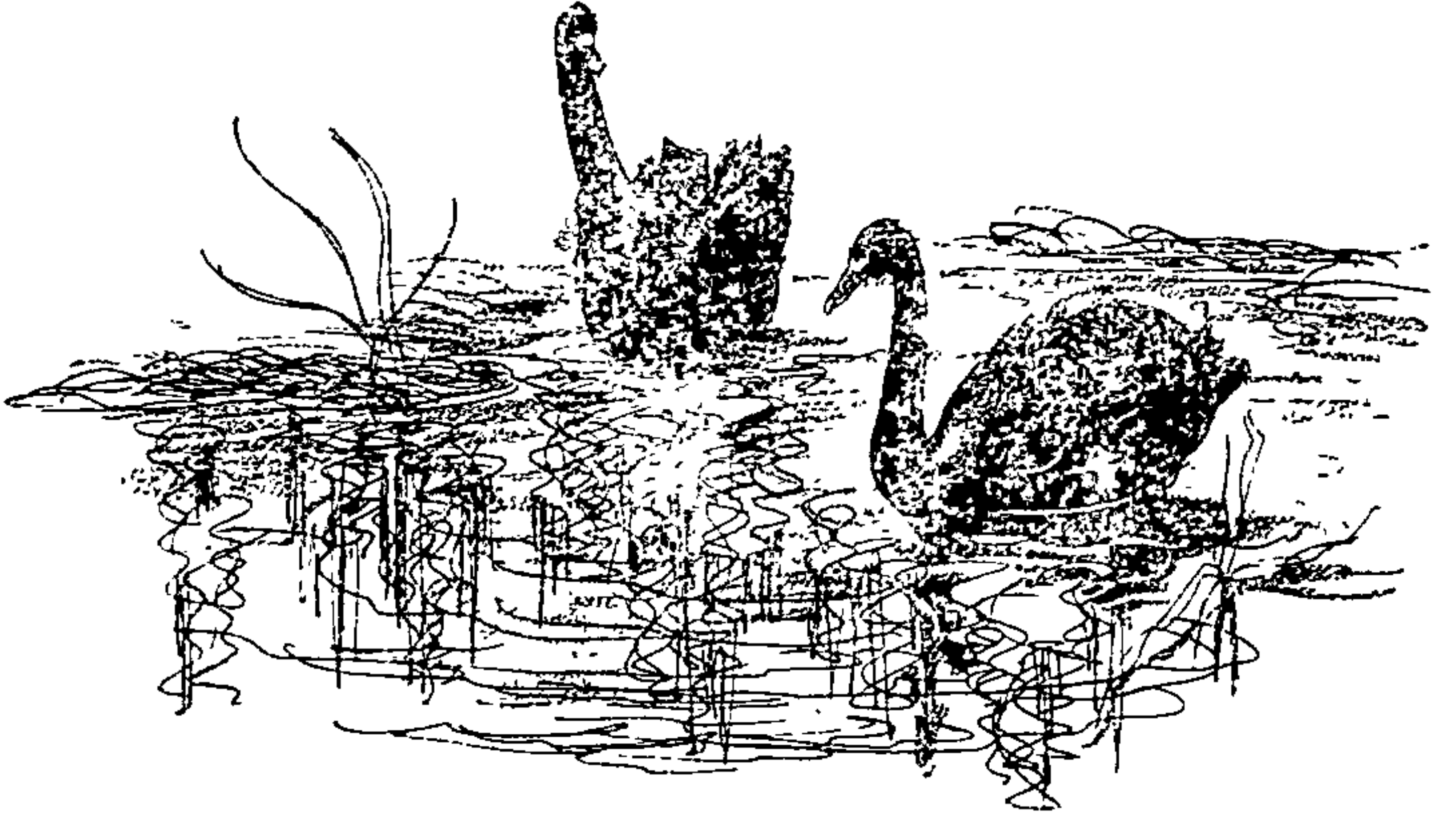
“ म्हणजे या गोलाघात असेही प्राणी आहेत म्हणावयाचे मग ? की ज्यांच्यातील नराला घरचेच काम करावे लागते ? ” रमाबाई मोठ्याने हसत म्हणाल्या. “ आणि मादीच नरापेक्षा मोठी ! ”

“ पण अंडी घालण्याचे काम मादीलाच करावे लागते ना ? ” माधवराव उलट टोमणा देत म्हणाले. मुलांना हा विनोद विशेष न कळल्यामुळे त्यांचे लक्ष पुढील चित्राकडे गेले.

“ शरद, हे हंस कसे पाण्यात पोहताहेत पाहिलेस का ? ” वसंत म्हणाला. “ काय त्यांचा डौल आहे ! ”

“ हंस आणि इतके काजळासारखे काळे कुळकुळीत ! काहीच तरी तुझं आपलं. ” शरद म्हणाली.

“ काळे हंस! म्हणजे हे ऑस्ट्रेलिया खंड आहे तरी कसले ? ”
रमाबाई म्हणाल्या. “ कुणाला खरं सुद्धा वाटणार नाही. ”

कृष्ण हंस

“ तसंच आहे हे. काही हंस काळे कुळकुळीत असतात, तर काहींची मान तेवढीच निळी असून चोच व पावले पोवळ्यांप्रमाणे लालबुंद असतात. पश्चिम ऑस्ट्रेलियात एका नदीत हे हंस पुष्कळच आढळतात, म्हणून या नदीला ‘ हंसनद ’ म्हणतात. असे हे सर्व विचित्र प्राणी या ऑस्ट्रेलियातील होत. हा भूप्रदेश इतर खंडांपासून फारच दूर असल्यामुळे व इतके दिवस याचा इतर खंडांशी संबंध न आल्यामुळे हे प्राणी अगदी वेगळे राहिल्यासारखे झाले, म्हणून आपणास हे प्राणी एवढे विचित्र वाटतात. नाही तर आपल्याकडील प्राणी काय कमी विचित्र आहेत? एका प्राण्याशी दुसऱ्या प्राण्याचा मेळ नाही. कोणाला शिंगे आहेत तर कोणाला सोंड आहे. कोण पाणथळ जागी चिखलात लोळतो तर कोण वाळवंटातून खुशाल आठ आठ दिवस पाण्याशिवाय प्रवास करतो. कोण झाडावरून उड्या मारतो, तर कोण बीळ करून त्यातच सुखाने राहतो.

कोण नदीच्या डोहात किती वेळ तरी बुडी मारून बसतो, तर कोण पर्वताच्या शिखरावर वेधडक चरत जातो. असे एक ना अनेक प्रकारचे प्राणी आपण पाहिले. काही आपल्या नेहमीच्या पाहाण्यातले म्हणून आपणाला तितके ते विचित्र वाटले नाहीत. वाल्मीकीच्या आश्रमात राहणाऱ्या कुश-लवांनी किती तरी दिवस घोडा पाहिला नव्हता. जेव्हा श्रीरामचंद्रांचा अश्व प्रथम त्यांना पहावयास मिळाला, तेव्हा त्यांना कोण आश्चर्य वाटले ! ऋषिकुमाराने त्याचे वर्णन केले ते तरी किती विचित्र ! असो. या जगात आणखी किती तरी प्राणी आहेत. हेच काही सगळे नव्हेत. यातच किती प्रकार, किती तऱ्हा. हे दोवळ दोवळ प्राणी झाले. अद्याप ह्या दक्षिण-अमेरिकेतील कांही दोवळ प्राणी आपल्याला पहावयाचे राहिले आहेत, ते आपण उद्या पाहू. ”

दक्षिण — अमेरिका, यांतील प्राणी(पूर्वार्ध)

नित्याप्रमाणे सर्व मंडळी दिवाणखान्यात जमा झाली. मुलांना आपल्या चित्रांचे पुस्तक संपत आले म्हणून वाईट वाटत होते. आजपर्यंत पाहिलेल्या चित्रांच्या माहितीबद्दल ते एकमेकांशी चर्चा करित होते व आता आणखी काय काय माहिती मिळणार, याबद्दल ते उत्सुकही दिसत होते. रमावाईही काही कमी उत्सुक नव्हत्या. त्यांच्याही डोक्यात काही तरी विचार चाललेले आहेत असे दिसले. इतक्यात माधवरावांनी दक्षिण अमेरिकेचा स्वाभाविक वनस्पतींचे पट्टे दाखविणारा नकाशा उलगडून तो त्यांच्या पुढे धरिला. इतक्यात, “अरे हा कसला नकाशा ? आकार तर दक्षिण-अमेरिकेचाच दिसतो आहे.” वसंत म्हणाला. “आणि यातील हे पट्टे वनस्पतींचे दिसताहेत.”

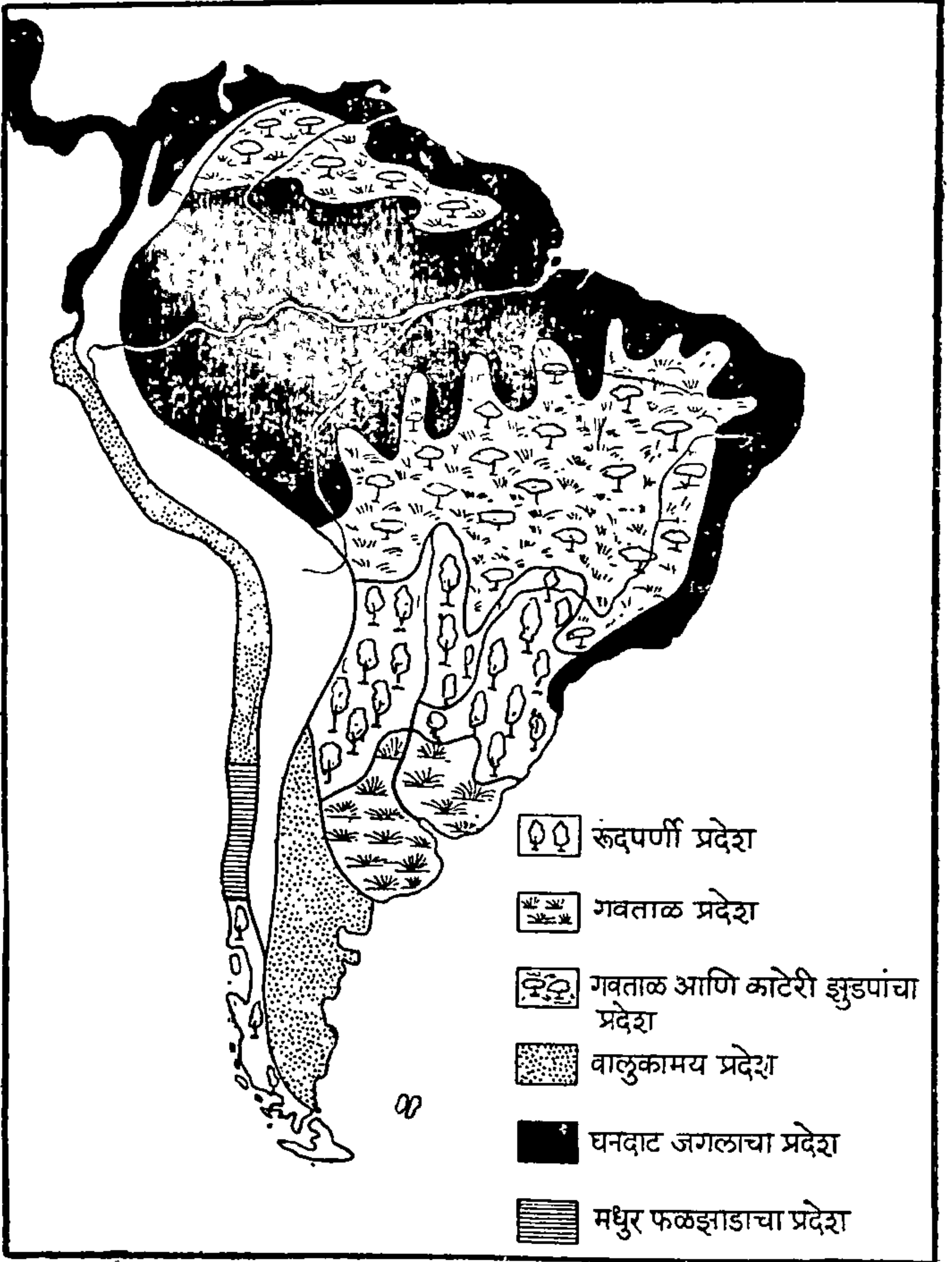
“अगदी बरोबर.” माधवराव आपल्या मुलांच्या पाठीवर हात फिरवीत म्हणाले.

शरदला याचे किंचित वाईट वाटले व ती म्हणाली, “आज पुन्हा वनस्पतींच्या पट्ट्यांचीच माहिती सांगणार की काय ?”

“या पट्ट्यांची माहिती झाली आहे खरी.” माधवराव म्हणाले.

“उत्तर गोलार्धातील प्रदेशात जसे निरनिराळे अनेक वनस्पतींचे

पट्टे आपणांस लागले त्याच तऱ्हेचे पट्टे दक्षिण गोलार्धात त्याच क्रमाने आहेत, हे मी तुम्हास समजावून पण दिलेले आहे खरे; आणि दक्षिण-

दक्षिण अमेरिका

आफ्रिका व ऑस्ट्रेलिया या भागातही काही पट्टे आपण पाहिले आहेत हेही खरे; पण दक्षिण-अमेरिकेत त्यांचा क्रम जास्त नीट दिसतो. कारण हा प्रदेश या विषुववृत्तापासून दक्षिणध्रुवाकडे बराच म्हणजे आफ्रिका व ऑस्ट्रेलिया या खंडांपेक्षा पुष्कळच दक्षिणेकडे पसरलेला आहे. म्हणून दक्षिण-अमेरिकेत उत्तर गोलार्धात आढळून येणारे बरेच पट्टे आढळतील. ”

“ हो हो, मला आता सर्व काही आठवले. ” वसंत म्हणाला.

“ विषुववृत्ताजवळ दोहो अंगांस असलेले दाट जंगल या दक्षिण-अमेरिकेतच जास्त प्रमाणात दिसत आहे. ” वसंत आपल्यास सर्व नीट समजले आहे, हे दाखविण्याच्या उद्देशानेच जरा ऐटीत म्हणाला.

“ होय, हा पाहा या खंडाचाच स्वाभाविक भू-रचना दाखविणारा हा दुसरा उठावाचा नकाशा. हा आता नीट न्याहाळून पाहा अं. ” माधवराव आपल्या पत्नीला उद्देशून म्हणाले.

“ ही कोणती नदी अण्णा ? केवढी तरी प्रचंड दिसते ही ! ”

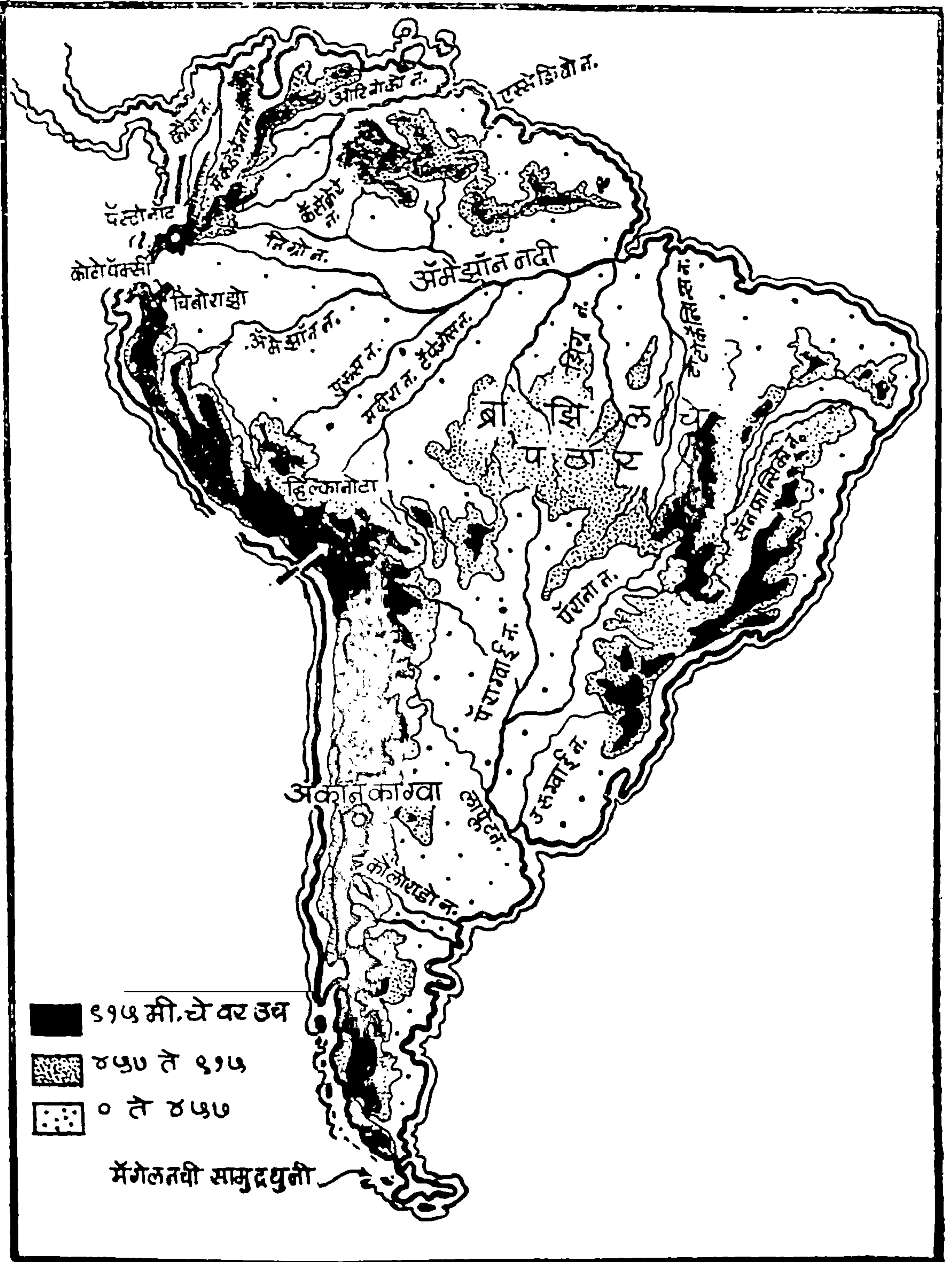
“ आणि काय हे नद्यांचे जाले तरी ! ” शरद उद्गारली.

वसंत बारकाईने पाहात म्हणाला, “ म्हणूनच ही नदी एवढी प्रचंड होत असेल नाही ? ”

“ वसंताचे म्हणणे अगदी बरोबर आहे. त्याला नकाशा पाहण्याची दृष्टी येऊ लागली आहे एकंदरीत. ” माधवराव म्हणाले.

“ आणि या पर्वतांच्या ओळी वाटते. आणि हे उंचवटे. हा मधला प्रदेश कसा अगदी द्रोणासारखा झालेला आहे. ” इतका वेळ स्तब्ध बसलेल्या रमाबाई म्हणाल्या, “ म्हणूनच या खोऱ्यातून ही प्रचंड नदी वाहात गेली असावी नाही ? ”

“ होय. पण या उठावाच्या नकाशामुळेच हे सर्व कळण्याला सोपे गेले. ” माधवराव पत्नीकडे पहात म्हणाले.

आफ्रिका व ऑस्ट्रेलिया या भागातही काही पडे आपण पाहिले आहेत हेही खरे; पण दक्षिण-अमेरिकेत त्यांचा क्रम जास्त नीट दिसतो. कारण हा प्रदेश या विषुववृत्तापासून दक्षिणध्रुवाकडे वराच म्हणजे आफ्रिका व ऑस्ट्रेलिया या खंडांपेक्षा पुष्कळच दक्षिणेकडे पसरलेला आहे. म्हणून दक्षिण-अमेरिकेत उत्तर गोलार्धात आढळून येणारे बरेच पडे आढळतील. ”

“ हो हो, मला आता सर्व काही आठवले. ” वसंत म्हणाला.

“ विषुववृत्ताजवळ दोहो अंगांस असलेले दाट जंगल या दक्षिण-अमेरिकेतच जास्त प्रमाणात दिसत आहे. ” वसंत आपल्यास सर्व नीट समजले आहे, हे दाखविण्याच्या उद्देशानेच जरा ऐटीत म्हणाला.

“ होय, हा पाहा या खंडाचाच स्वाभाविक भू-रचना दाखविणारा हा दुसरा उठावाचा नकाशा. हा आता नीट न्याहाळून पाहा अं. ” माधवराव आपल्या पत्नीला उद्देशून म्हणाले.

“ ही कोणती नदी अण्णा ? केवढी तरी प्रचंड दिसते ही ! ”

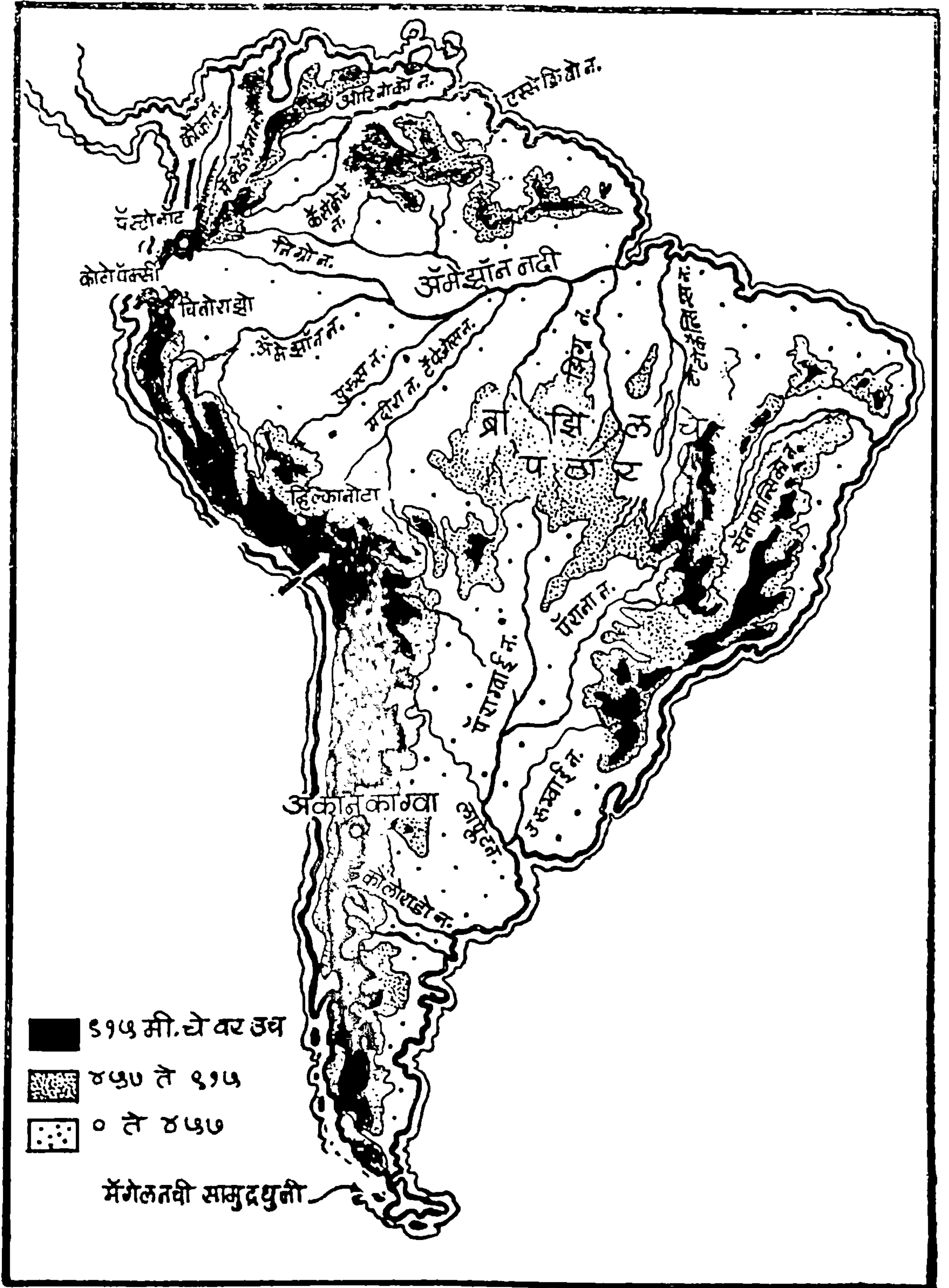
“ आणि काय हे नद्यांचे जाळे तरी ! ” शरद उद्गारली.

वसंत बारकाईने पाहात म्हणाला, “ म्हणूनच ही नदी एवढी प्रचंड होत असेल नाही ? ”

“ वसंताचे म्हणणे अगदी बरोबर आहे. त्याला नकाशा पाहण्याची दृष्टी येऊ लागली आहे एकंदरीत. ” माधवराव म्हणाले.

“ आणि या पर्वतांच्या ओळी वाटते. आणि हे उंचवटे. हा मधला प्रदेश कसा अगदी द्रोणासारखा झालेला आहे. ” इतका वेळ स्तब्ध बसलेल्या रमाबाई म्हणाल्या, “ म्हणूनच या खोऱ्यातून ही प्रचंड नदी वाहात गेली असावी नाही ? ”

“ होय. पण या उठावाच्या नकाशामुळेच हे सर्व कळण्याला सोपे गेले. ” माधवराव पत्नीकडे पहात म्हणाले.

“ आमच्या शाळेत सुद्धा एक महाराष्ट्राचा उठावाचा नकाशा आहे. त्यावरूनच बाईंनी आम्हांला कृष्णा, गोदावरी, भीमा, इत्यादी नद्या कशा वाहात जातात हे सुरेख समजावून सांगितले. ” शरद आपल्या वर्गाची ऐट दाखवीत म्हणाली.

“ पण या सर्व नद्यांना इतके पाणी कुठले मिळते अण्णा ? ” वसंत म्हणाला.

“ या पर्वतातून. इतके नाही का कळत तुला ! कृष्णा, गोदावरी, भीमा, या नद्या नाहीत का सह्याद्रीमध्ये उगम पावल्या ? ” शरद वसंतास चिडविण्याच्या उद्देशाने म्हणाली.

“ अग हो, मला सगळं काही कळतं, पण नद्यांचे उगम तरी पावसा-शिवाय किंवा बर्फाशिवाय होतील कसे ? ”

“ शरद, वसंताची शंका बरोबर आहे. पण हे पाहा वसंत, हा प्रदेश अगदी विषुववृत्तावर आहे; म्हणून या प्रदेशात सुद्धा दररोज म्हणजे बाराही महिने पाऊस पडत असतो, आणि या पावसाचे प्रमाणही फार आहे. याची सर्व कारणे आज तुम्हांला मी सांगत बसत नाही. पुन्हा केव्हा तरी सांगेन. या सतत पावसामुळे आणि या प्रचंड द्रोणाकार भू-प्रदेशामुळे या पर्वतावर आणि या सभोवतालच्या उंच भागावर सतत पडणारे पाणी या तिन्ही बाजूंनी वाहात येणाऱ्या नद्यांच्या द्वारे या मुख्य म्हणजे अमेझॉन नदीच्या पात्रास येऊन मिळते. अमेझॉन नदीला मिळणारी प्रत्येक नदी गंगा, सिंधु, किंवा ब्रह्मपुत्रा एवढी मोठी आहे. आणि म्हणूनच जगात एवढी प्रचंड नदी दुसरी कोणतीच नाही. या नदीच्या दोहो अंगांला दोनदोनशे मैल घनदाट अरण्य आहे. ते इतके की, कित्येक ठिकाणी सूर्य-किरणे हजारो वर्षांत पोहोचलीं नसतील. आणि हे विस्तीर्ण व अवाढव्य जंगल ४००० मैल लांब आहे. या घनदाट प्रदेशाचा (निदान काही कडेकडेच्या भागाचा तरी)

शोध लावावा म्हणून कर्नल फॉसेट् घाडसी गृहस्थ हे सुमारे पांच, सहा वर्षांपूर्वी या प्रदेशात गेले आहेत, पण त्यांचा अद्याप पत्ता नाही. कदाचित ते पुन्हा कधीच परत येणार नाहीत ! ' दोन वर्षे माझी वाट पाहा. त्यानंतर जर मी आलो नाही किंवा माझ्याकडून काही संदेश आला नाही, तर मी पुढे कधीच येणे शक्य नाही असं धरून चाला. ' असे जातानाच त्यांनी सांगून ठेविले होते. असो. अशा या विस्तीर्ण

स्लॉथ

जंगलात हजारो प्रकारचे प्राणी व जीवजंतु आपला जीवनक्रम, आपले आयुष्य घालवितात. केवळ फळांवरच उपजीविका करणारे असे अनेक

तऱ्हेचे ढाकड, वानर, वाघुळे, पोपट इतर चित्रविचित्र पक्षी, उडणारे बेडूक, सरडे आणि लाखोवारी कीटक यांनी हे अरण्य दुमदुमून गेलेले असते. आणि या प्राण्यांना जमिनीवरून चालण्याची कधी गरजच पडत नाही. ढाकड व स्लॉथ—हे पाहा त्याचे चित्र—हे तर कधीच जमिनीवर येत नाहीत. ”

वसंत, शरद व रढाबाई ही सर्वच इतका वेळ ह्या अरण्याची ढाहिती लक्षपूर्वक ऐकत होती. चित्र पाहताच वसंत म्हणाला, “ कोण, स्लॉथ ढावाचा प्राणी का हा ? याला तर हे ढखाऐवजी ढोठाले आकडेच दिसत आहेत. ”

“ आणि तो कसा लोंबकळतो आहे पाहा. ” शरद म्हणाली. “ ढला तर तो सरकशीतला विदूषकच वाटतो आहे. ”

“ आणि आपल्या शरीराचे केवढे धूड त्याने तोलले आहे हे ? ” रढाबाई त्याच्या ओवडधोवड शरीराकडे बोट करून म्हणाल्या. “ किती ढण असेल हे ? ”

“ हे त्याचे लांबलचक अजस्र हात पाहिलेस का ? यांनी तो आपला प्रचंड देह ढेहढीच झाडावर तोलून धरितो. ” ढाधवराव म्हणाले.

“ आजानुवाहूच आहे म्हणावयाचा. ” रढाबाई म्हणाल्या.

“ झाडावरून उड्या ढारणाऱ्या बहुतेक सर्व प्राण्यांचे हात लांबलचकच असतात. ” ढाधवराव लांब हातांचे कारण सांगण्याकरिता म्हणाले.

“ त्याच्या डोक्यापेक्षा त्याच्या शरीरावरच राठ व लांब केस दिसतात ढाही अण्णा ? ” शरद म्हणाली.

“ जिवंतपणी ते हिरवे असतात. ” ढाधवराव म्हणाले.

“ आणि त्याचे डोळे पाहा कसे जात्याच्या ढोकाप्रढाणे बटबटीत आहेत ते. आणि त्याच्या केसहीन कपाळामुळे तर तो फारच बेडोल दिसतो. ”

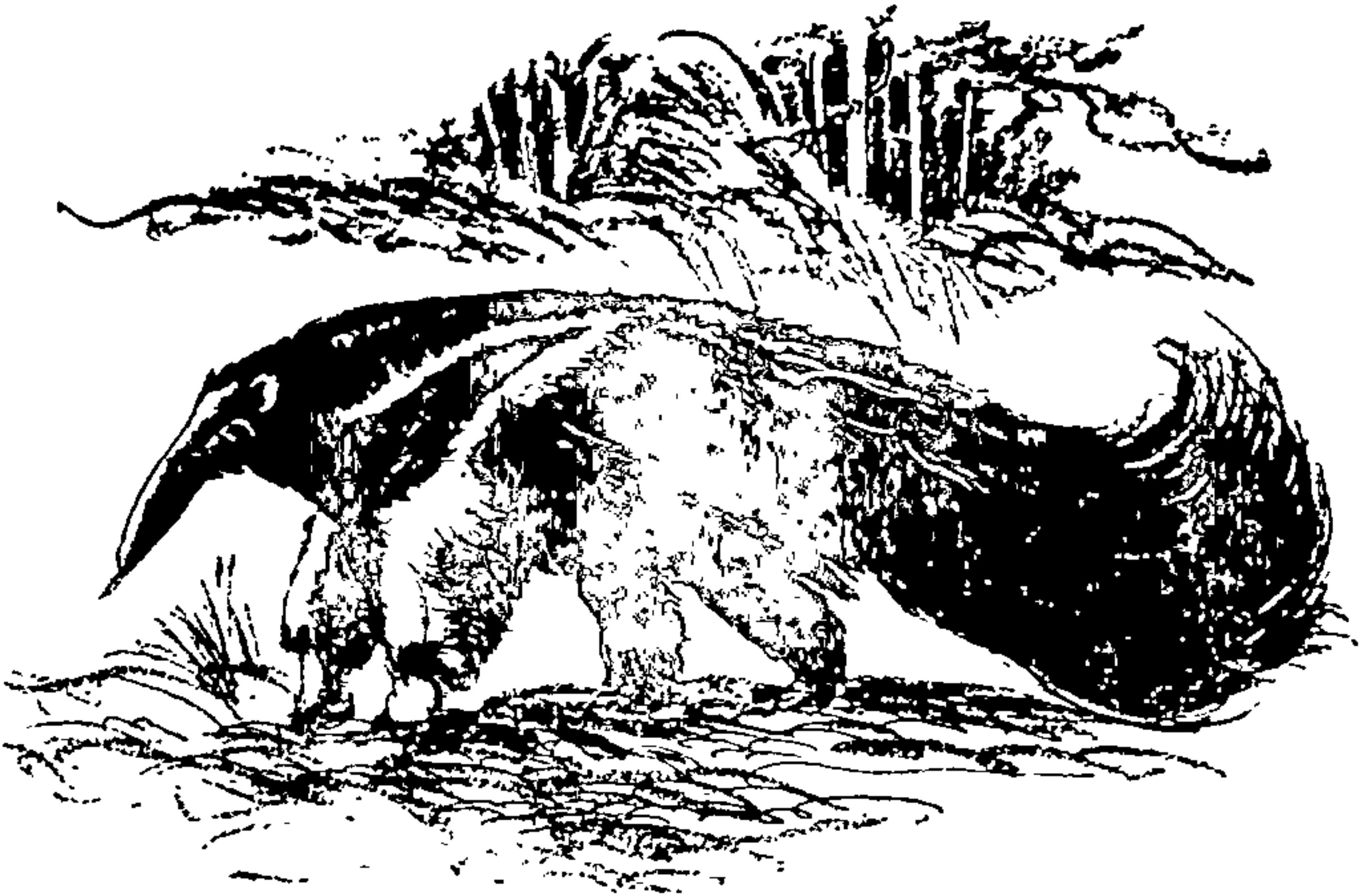
“ हा दुसरा प्राणी इग्वाना. ” माधवराव चित्र पुढे करून म्हणाले. “ पाण्याच्या काठी असणाऱ्या झाडावर हा राहतो. आणि उंच फांद्यांवरून थेट पाण्यात उड्या मारण्याची याला एक विलक्षण सवय आहे. ”

“ सरड्याचीच एक जात दिसते आहे ही. ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ पण त्याचे हे भले मोठे पोट व गळ्याखालची लांब पिशवी पाहिलीस का ? ” वसंत त्या पिशवीकडे निरखून म्हणाला

“ हा प्राणी किडे कीटकांना खाऊन आपली उपजीविका करतो. ” माधवराव म्हणाले. “ आणि या प्राण्याचे रंग वारंवार बदलत असतात. ”

“ ‘ सरड्यासारखे रंग बदलणे ’ अशी म्हण आपल्या परिचयाची आहेच की ” रमाबाई म्हणाल्या.

मुंग्या-खाऊ

“ हा कोणता प्राणी हो अण्णा ? नागाच्या फण्याप्रमाणे उलटून रुंद पसरलेली ही याची शेपटी पाहा; कशी पिंजारलेल्या चवरीप्रमाणे दिसते आहे ती. ” वसंत म्हणाला.

“ हा प्राणी ना ? ह्याला ‘ मुंग्याखाऊ ’ म्हणतात. हा प्राणी केसाल आहे. मात्र काही जातींच्या मुंग्याखाऊंच्या अंगावर सुसरीच्या किंवा कासवाच्या पाठीवर जसे खवले खवले असतात, तसेच खवले खवले असतात. ”

“ याचे खाणे म्हणजे मुंग्याच असतील मग ? ” वसंत शब्दाचा अर्थ लावीत म्हणाला.

“ होय. या प्राण्यांचे मुख्य खाणे म्हणजे झाडावरील मुंग्या होत. इतर किडेही हा प्राणी खातोच. ” माधवराव म्हणाले.

“ त्याची जीभ पाहा कशी सुतासारखी लांब बाहेर आली आहे ती ? ” शरद म्हणाली.

“ तुझ्या जिभलीसारखीच ती लवलवते नाही ? ” वसंत हसत म्हणाला.

“ आणि तुझी जीभ स्लॉथच्या जिभेप्रमाणे रुंदच रुंद आहे ना ? माझी आपली सुतासारखी अरुंद आहे तीच बरी. ” शरद चिडून म्हणाली.

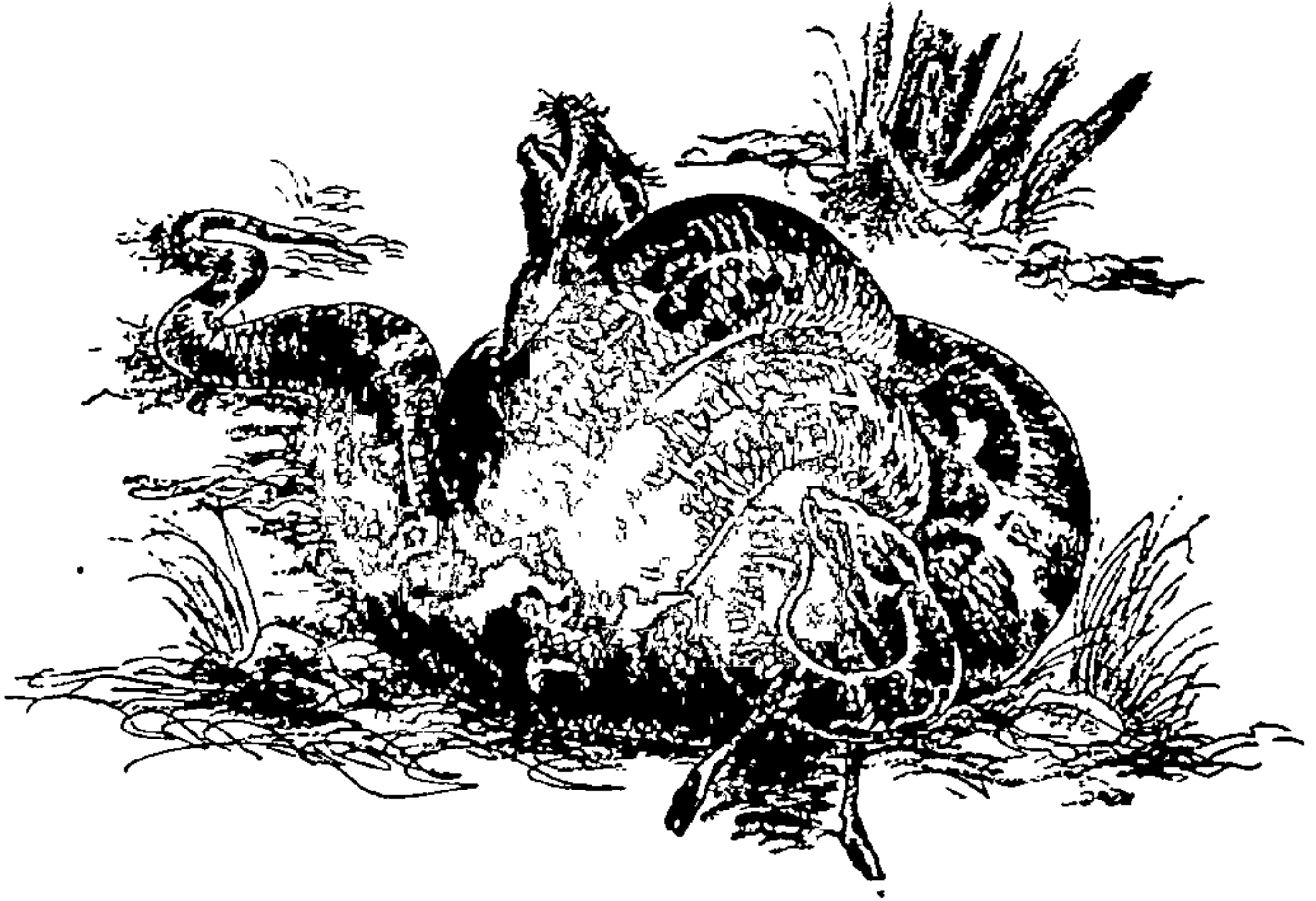
“ या सुतासारख्या जिभेनेच हा प्राणी झाडांच्या ढोल्यांतून मुंग्या वेचून खातो. ” माधवराव म्हणाले.

“ हा अजगरच आहे ना ? ” रमाबाई पुढील चित्र निरखून म्हणाल्या “ आता नाही काही मी परवाप्रमाणे भिणार. ”

“ होय, ती एक अजगराचीच जात आहे. हा सर्प पक्ष्यांवर आपली उपजीविका करतो. हा प्रचंड सर्प आपल्या अजब शेंपटीचा विळखा झाडांच्या फांद्यांना घाटून तपस्याप्रमाणे समाधी लावून बसलेला असतो. परंतु हा सर्प विषारी नाही. तो आपले भक्ष्य आपल्या विळख्याने चेंगरतो व नंतर तो त्याला गिळतो व त्याचे त्याच्या शरीरातच चूर्ण होत जाते. काही जातीचे अजगर पाण्यातही दबा धरून बसतात. ”

“ परवा आमच्या शाळेत एका जादुगाराने या जातीचा साप आणिला होता खरा. ” वसंत म्हणाला. “ खरोखरच केवढा प्रचंड तो साप. साप कसला सर्पराजच तो. आम्ही प्रथम तो पाहताच घाबरलो. त्याच्या

अंगावर चित्रविचित्र फुल्या तरी किती होत्या ! आणि तसल्या त्या सर्पाला तो जादुगार आपल्या गळ्याभोवती लीलेने वेढून घेत होता. ”

अजगर

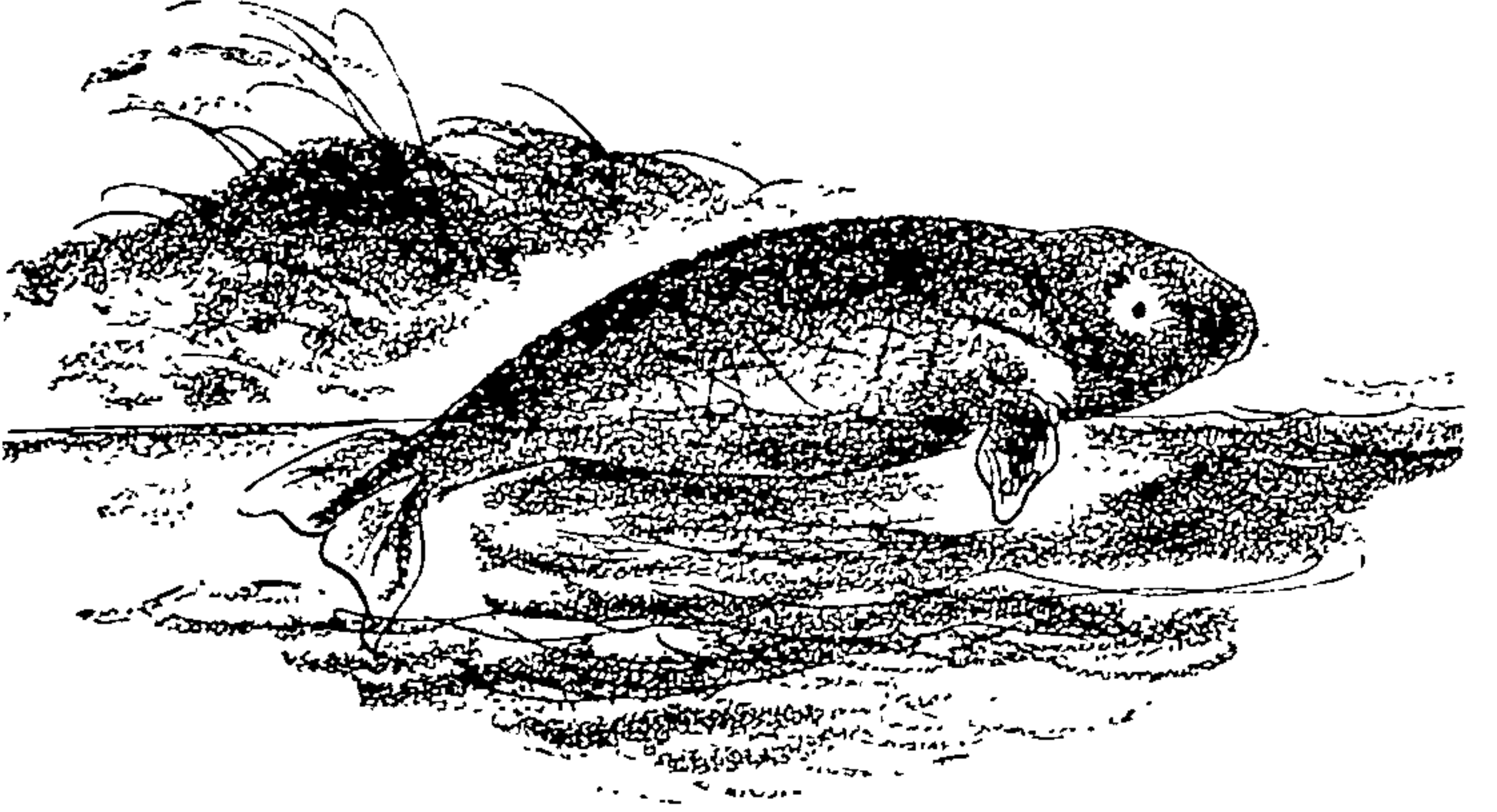
“ आपल्या भारतात असल्या सापाच्या काही जाती आहेत खऱ्या; पण या प्रदेशातील सापापुढे भारतातील साप काहीच नव्हेत. ” माधवराव म्हणाले.

“ पण हा अर्धवट सीलसारखा आणि अर्धवट माशासारखा दिसणारा विचित्र प्राणी कोणता ? ” शरद म्हणाली.

“ खरंच अग्गा, हा पाहा याचा पुढचा भाग कसा सीलसारखा आहे. आणि मागचा भाग निव्वळ माशासारखाच आहे येथेही विचित्र प्राणी आहेतच म्हणावयाचे ! ” वसंत उद्गारला.

“ विचित्र प्राणी नाहीत कुठे ! ” माधवराव म्हणाले. “ याला ‘ मॅन-अँटी ’ किंवा ‘ पाग-गाय ’ म्हणतात. त्याचप्रमाणे पाणथळ जागेतही हा राहतो. माशाप्रमाणेच पाण्याविना याचे काही चालत

नाही. तथापि, तो नेहमी काढाकाढानेच वावरतो आणि पाण्यात उगवणाऱ्या वनस्पतींवर तो आपली उपजीविका करतो. या प्राण्यांना पोहताही तितकेसे चांगले येत नाही. तथापि, त्यांना मागचे पाय नसल्यामुळे व त्यांचा मागचा भाग माशाच्या मागच्या भागासारखा असल्यामुळे त्यांना जमिनीवरही नीट चालता येत नाही. उथळ पाण्यामध्ये मात्र पुढच्या पायावर चालत व मागचे शरीर पाण्यावर तरंगत ठेवीत ते

मॅन-अॅटी (पाणगाय)

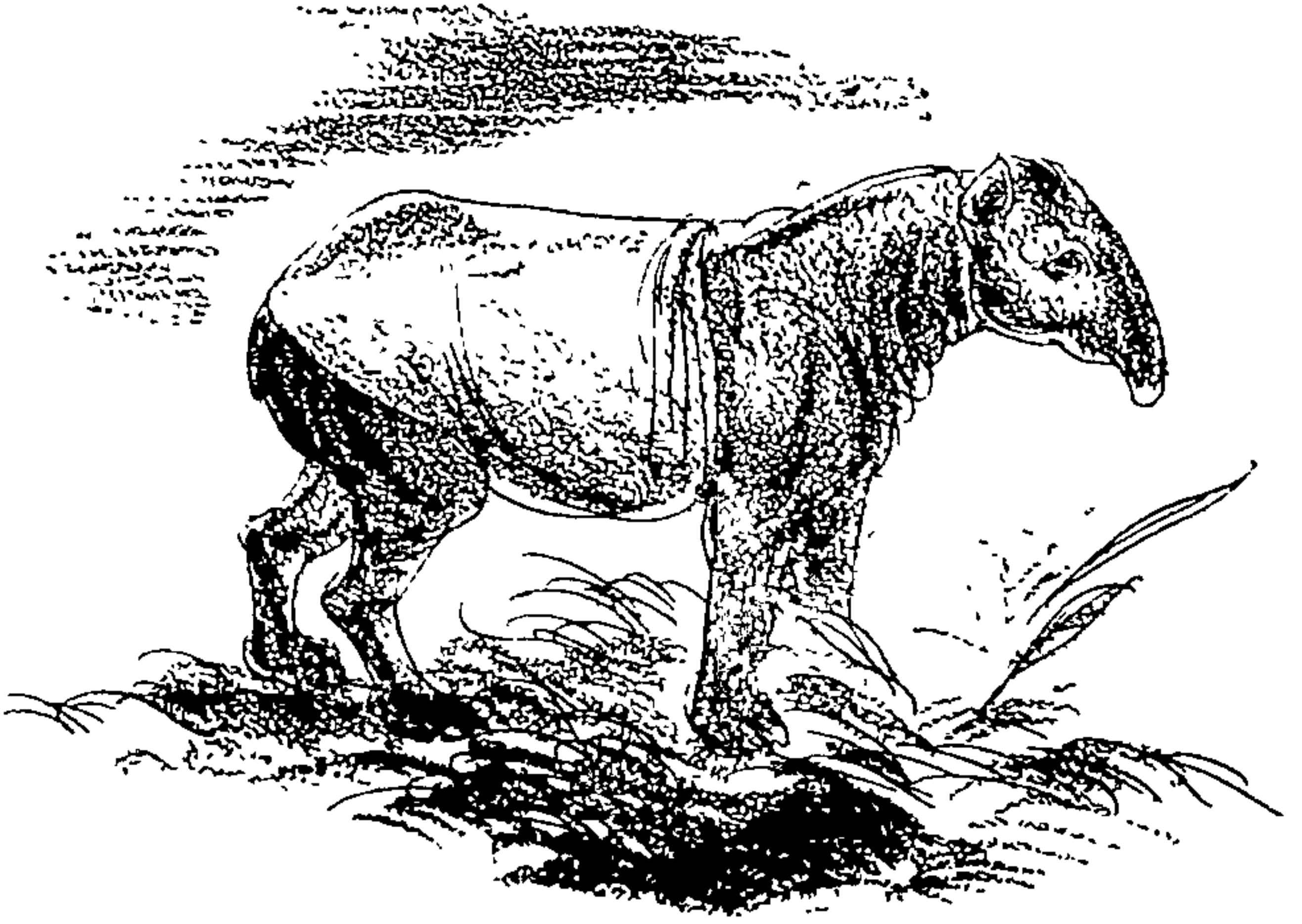
इकडे तिकडे जाऊ शकतात. ते आपले भक्ष्यही पुढच्या पायांच्या मदतीने खातात, आणि आपल्या पिलांना पाण्यावरच पाजतात. ”

“ प्रत्येक प्राण्याची एक एक विचित्र तऱ्हाच खरी ! ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ हा जवळ जवळ डुकरासारखा दिसणारा प्राणी कोणता ? ” शरद म्हणाली.

“ डुकरापेक्षा तो पुष्कळच मोठा व धिप्पाड आहे, नाही अण्णा ? ” वसंत म्हणाला. “ मात्र त्याला शिंगबिंग काही नाही आणि त्याची शेपटी किती तोटकी ! ”

“ त्याला ‘ टापीर ’ म्हणतात. काही बाबतीत तो डुकरासारखा आहे खरा. ” माधवराव म्हणाले. “ मात्र हा प्राणी दाट जंगलात राहतो; कारण चित्यापासून याला आपले नेहमी संरक्षण करावे लागते; शिवाय याचे दात बोथट असतात म्हणून हा प्राणी रसाने भरलेल्या कंदमुळांवर निर्वाह करण्याकरिताच जंगलात हिंडत असतो. ”

टापीर

“ मग आपल्याकडील रानडुकर उसाच्या फडातून रात्रीचे खुशाल चरत असतात आणि उसांच्या मळ्यांचा फडशा पाडतात ते कसे ? ” वसंत म्हणाला.

“ रानडुकरांना सुळे असून दातही असतात. ” माधवराव म्हणाले.

“ हा पुढचा प्राणी आपल्याकडील चित्यासारखाच आहे ” शरद म्हणाली. “ पण त्याहून हा पुष्कळच सुंदर दिसतो नाही ? ”

“ होय, तो चित्ताच आहे; द. अमेरिकेतील वाघ म्हणेनास. हा वाघ झाडावर सहज चढतो. आपल्याकडील वाघांना झाडावर तितकेसे

चढता येत नाही. या वाघाचे मुख्य खाद्य म्हणजे वानर व माकडे. त्याचप्रमाणे टापीर प्राण्याचीही हा शिकार करतो. ”

“ जगात कुठेही गेले तरी काही हिंस्र श्वापदे आहेत व काही गरीब जनावरे व प्राणी आहेतच मग ? ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ जगाचा हा न्यायच आहे. ” माधवराव म्हणाले. “ असो. हा अरण्याचा प्रदेश केवढा तरी विस्तीर्ण आहे हे आपण पाहिलेच आहे. या अरण्याच्या मध्यभागी आणखी किती आणि कोणकोणते प्राणी आहेत याची गणती नाही किंवा त्यांची माहितीही अद्याप पूर्णपणे मिळालेली नाही. मिळणार कशी ? आत मनुष्य-प्राण्याला शिरकावच नाही. कर्नल-फॉसेट-सारखा एखादा धाडसी प्रवाशी गेला, तर तो परत तरी आला पाहिजे ? ”

कॉन्डोर

“ अय्या, केवढे गिधाड हे ! आणि काय त्याचे हे धिप्पाड शरीर ! ” शरद तोंडावर बोटे ठेवून म्हणाली.

“ होय, हा जगातील सर्व पक्ष्यांमध्ये धिप्पाड व अजस्र आहे. ” माधवराव म्हणाले. “ हे अमेरिकन गिधाड होय. याला ‘ कॉन्डोर म्हणतात.

याची चोचीपासून शेपटापर्यंत भरपूर चार फूट लांबी भरते आणि याने आपले पंख पसरले म्हणजे तो १२ फूट जागा व्यापू शकतो. ”

“म्हणजे आपल्या या दिवाणखान्याच्या रुंदीइतकी म्हणाना ? ” वसंत म्हणाला.

“सहज, ” माधवराव म्हणाले. “या अँडीज पर्वताच्या उंच प्रदेशावर याचे निवासस्थान असते. कधी कधी तो या पॅसिफिक महासागराच्या किनाऱ्यावर आलेला आढळतो. पण त्याचे खरे निवासस्थान म्हणजे समुद्र-सपाटीपासून १०००० ते १६००० फूट उंचीचा प्रदेश होय. विशेषतः या विषुववृत्तावरील ‘कोटोपॅक्सी’ व ‘चिंबोराझो’ नावाच्या ज्वालामुखी पर्वतांच्या आजूबाजूस हे फारच मोठ्या प्रमाणात सापडतात. ”

“अण्णा, याच्या त्या ऐटदार चोचीच्या किंचित् वरच्या बाजूस व कपाळावर आणि गरगरीत वाटोळ्या डोळ्यांच्या मध्यभागी हा खडकासारखा दगड कसला आहे हो ? ” शरद म्हणाली.

“अरेच्या, आमच्या शरदनेही वर्णन करण्याची शैली बरीच संपादन केली आहे म्हणावयाची, या सहा-सात दिवसांत ! ” माधवराव तिच्या पाठीवरून हात फिरवीत म्हणाले.

“पण सांगा ना, ते काय आहे ते ? ” शरद खूष होऊन म्हणाली.

“नराच्या नाकावर आणि कपाळावर तो एक खरबरीत मांसाचाच गोळा असतो. ” माधवराव म्हणाले.

“त्यामुळे त्याला एक प्रकारची ऐट आली आहे पण ! ” वसंत म्हणाला.

“त्याचे डोकेशी पण कसे केशविहीन आणि खडबडीत दिसते आहे ? ” रमाबाई अचंबा करीत म्हणाल्या. “संन्यासच घेतला आहे. वाटते बिचाऱ्याने ? ”

“पण आई, त्याच्या गळ्याभोवती त्याची ऐट पाहिलीस का ? अगदी पांढरा शुभ्र व भरगच्च असा गळपट्टाच जणू वेढून घेतला

आहेन् त्याने. आणि कसा अगदी ठेक्यात मान ताठ व छाती पुढे करून उभा आहे पाहा तो ! ” वसंत म्हणाला.

“ त्याचे पंख पाहिलेस का ? कसे एकजात काळे कुळकुळीत आहेत ते ! ” रमाबाई म्हणाल्या

“ पण या पंखांच्या शेवटी एक शुभ्र आणि वरीच रुंद किनारही असते. ” माधवराव म्हणाले.

“ म्हणजे अलीकडे काही बायका पांढऱ्या किनारीची पातळे नेसतात त्याचप्रमाणे म्हणायचे ! ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ आई, पण तो नर आहे. ” वसंत हसत म्हणाला.

“ होय, मादी इतकी ऐटदार नसते. मादी एका वेळेस दोन अंडी घालते. ती तीन-चार इंचांची असतात. कॉनडोरच्या पिलाला पहिली दोन वर्षे उडता येत नाही. दोन वर्षांनंतर त्याला आपले भक्ष्य स्वतंत्रपणे शोधता येते. हा पक्षी आपली उपजीविका शेत्या, मेंढ्या व हरणे या जनावरांवर करितो. ”

“ वाघासारखा याचाही शेतकऱ्यांना व मेंढपाळांना त्रासच म्हणावयाचा ? ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ होय, म्हणूनच शेतकरी लोकांना व मेंढपाळांना याचीही नेहमी शिकार करावी लागते. मात्र याची शिकार करणे फारसे अवघड नाही. हा अत्यंत आधाशी प्राणी आहे. म्हणून एखादा प्राणी फस्त करून जेव्हा हा बसतो, त्या वेळी हा अत्यंत आळसावतो आणि मग अशा वेळी याची शिकार सहज करता येते. त्याचप्रमाणे हा अत्यंत झोपाळू आहे. म्हणून हा झाडावर झोप घेत असताना सुद्धा झाडावर चढून लोक याची शिकार साधतात. ”

“ कुंभकर्णच म्हणावयाचा ! ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ आणखीही याची एक अचंबा करण्यासारखी गोष्ट आहे. हा ४० दिवस उपवास करू शकतो. याचे उड्डाणही नावाजण्यासारखे असते. ”

माधवराव म्हणाले. “ फिरत्या किंवा चक्राकार जिऩ्याप्रमाणे हा प्रथम उंच उंच उडत जातो आणि मग काही वेळ आकाशात मनसोक्त गिरक्या घेतल्यावर एक तसूभर सुद्धा पंग्व पुढे-मागे न हालविता ते भरपूर पसरून अर्धा अर्धा तास हा तसाच उंच तरंगत राहतो. ”

“ हात-पाय न हालविता तास-तासभर पोहत राहण्यापैकीच आहे म्हणावयाचे हे ? ” वसंत म्हणाला.

“ होय, आणि दुरून अगदी विमानाप्रमाणेच हा दिसतो. कमांडर-डी-पिनेडो या वैमानिकाची अशीच फसगत झाली आणि त्याला या पक्ष्याला टाळावे लागले; कारण विमानांना यांच्यापासून बरीच भीती असते. यार्चा आणि विमानाची जर टक्कर झाली, तर विमान खाली आलेच म्हणावयाचे; असा हा पक्षिराज आहे. ” माधवराव चित्र उलटता उलटता म्हणाले.

“ पण आता रात्र बरीच झाली नाही का ? उद्या मुलांना लवकर उठवावयाचे आहे. ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ खरेच, उद्या आमची शाळा सकाळची आहे. ” दोन्ही मुले म्हणाली.

“ बरं तर, ही राहिलेली काही चित्रे आपण उद्याच पाहू आणि आपला हा शिक्षणसप्ताह पुरा करू. ” माधवराव विनोदाने म्हणाले; आणि सर्व मंडळी आपआपल्या जागी झोपण्यास गेली.

दक्षिण-अमेरिका यातील-प्राणी (उत्तरार्ध)

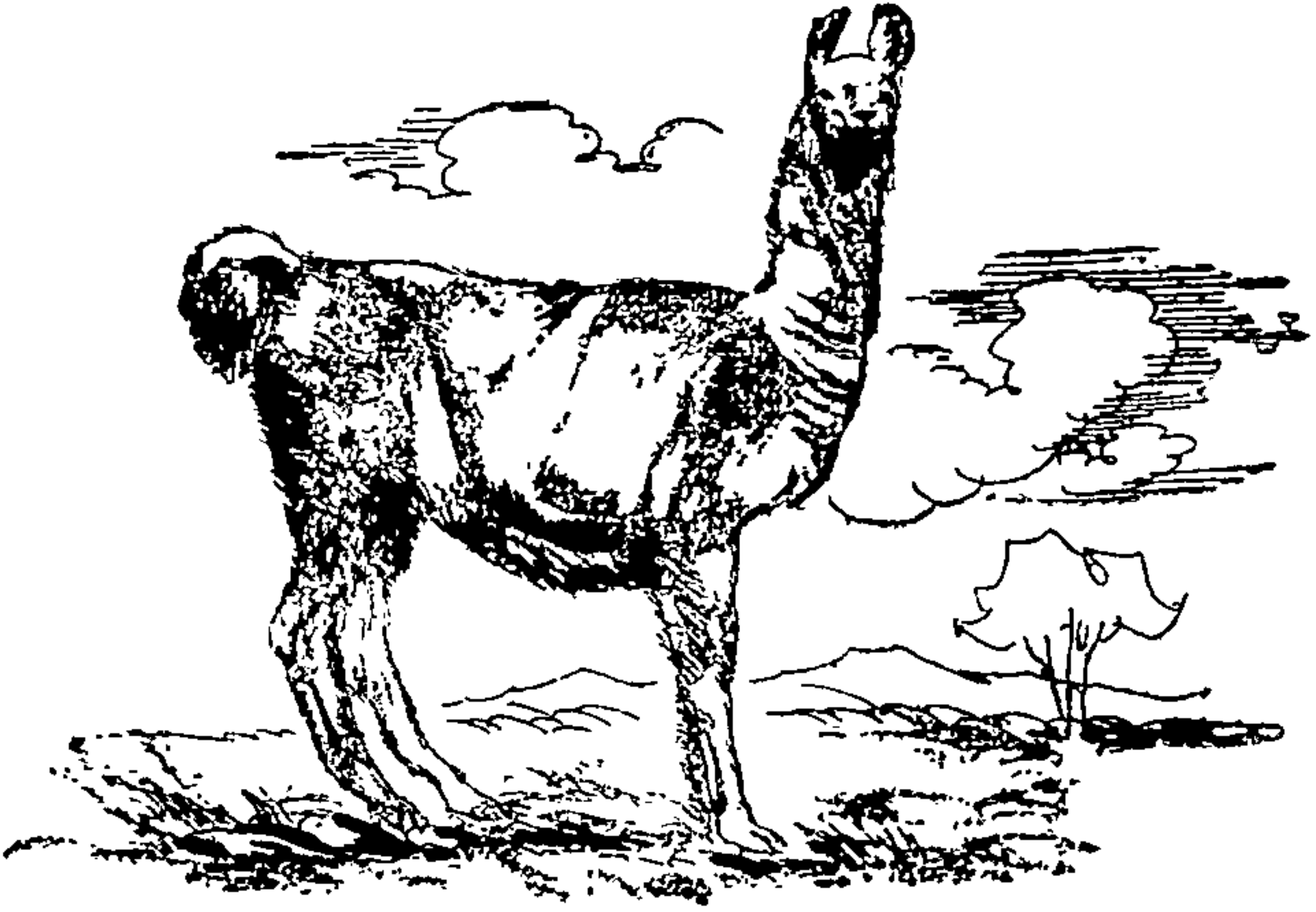
सर्वांची जेवणे झाल्यावर माधवराव म्हणाले, “ आपल्या सप्ताहाचा हा शेवटचा दिवस आहे. आज सतत सात दिवस रोज नियमाने आपण ही चित्रे पहात आहोत. आपण सर्व खंडांतून या नकाशाच्या साहाय्याने प्रवासच केला म्हणायचा. या प्रवासात आपण निरनिराळे प्राणी तर पाहिलेच; पण त्याचप्रमाणे आपण सर्व प्रदेशांचे निरीक्षणही केले आहे. असो. आता आपण ही उरलेली पाच-सहा चित्रे पाहू आणि मग थोडक्यात मागे काय पाहिले त्या एकंदर गोष्टींचे सिंहावलोकन करू; म्हणजे काही गोष्टी आपल्या मनावर चांगल्या ठसतील आणि पुढे मग केव्हाही या माहितीचा आपल्याला प्रसंगविशेषी उपयोग होण्यास अडचण पडणार नाही. हे पहा ‘ लामाचे ’ चित्र. ”

“ काय ! ‘ लामा ’ नावाचा एक पशू आहे. तर मग तिबेटात असणाऱ्या बुद्धांच्या धर्मगुरूस लामा म्हणतात ते का ? ” वसंत म्हणाला.

“ होय, ती एक गंमत आहे खरी. पण हा ‘ लामा ’ पशू असून हा अँडीज पर्वतावर राहणारा आहे ” माधवराव म्हणाले.

“ हा उंटसारखा दिसतो आहे काहीसा, नाही अण्णा ? ” शरद म्हणाली.

“ पण याच्या पाठीवर ते टेंगूळ कोठे आहे ? ” वसंत फरक दाखविण्याकरिता म्हणाला.

लामा

“ परंतु हाही प्राणी उंटासारखा ओझे वाहण्याच्या कामी फारच उपयोगी पडतो. ” माधवराव म्हणाले. “ तो शंभर पौंड ओझे सहज डोंगरावर वाहून नेतो आणि उंटाप्रमाणेच पाच-सहा दिवस पाण्याविना राहू शकतो. उंट हा ओसाड वाळवंटाच्या प्रदेशात जसा अतिशय उपयोगी पडतो, तसा ‘ लामा ’ हा या अँडीजपर्वतावरील उंच प्रदेशातील ओसाड प्रदेशावर उपयोगी पडतो. याच्या अंगावर एकजात शुभ्र केस असतात. क्वचित प्रसंगी याच्या अंगावर काळे किंवा पिंगट ठिपकेही असतात. याला एक अति वाईट खोड आहे. याच्या मनातून जर ओझे वाहून न्यावयाचे नसेल, तर हा आपल्या मालकाकडे एकदम तोंड फिरवितो व त्याच्या अंगावर थुंकू लागतो. याच्या थुंकीत एक प्रकारचे विष असते व याला वाईट वासही असतो; त्यामुळे मालकाची

त्रेधा उडते व त्याला त्या प्राण्याला सोडून दूर जावे लागते. ही संघी साधून हा प्राणी आपल्या अंगावरील ओझे खाली टाकतो. ”

“ आमच्या वर्गात एक असाच डाड मुलगा आहे. त्याचे कुणाशी भांडण झाले आणि कोणी त्याला धरून ठेविले की तो असाच ज्याच्या त्याच्या अंगावर थुंकू लागतो व आपली सुटका करून घेतो. ” वसंत म्हणाला. “ तसाच हा प्राणी दिसतो आहे मग ! ”

“ हा कोणता प्राणी ? याचीही मान उंटासारखी उंच दिसते; आणि अंग मात्र मेंढ्याप्रमाणे भरगच्च केसांनी आच्छादिलेले आहे. ” शरद म्हणाली.

अल्पाका

“ हा प्राणी ‘अल्पाका’ होय. हा प्राणी अँडीज पर्वतातील १४००० ते १६००० उंचीच्या पहाडावर आढळतो. नव्हे, यांचे तेथे मोठाले कळप पाळतात. याचे केस फार तकतकीत असतात. आपल्या वसंताचा कोट याच कापडाचा आहे. याच्या केसांची ऊबदार पांघरुणेही करितात. याचे केस पांढऱ्या किंवा काळ्या

रंगाचे असतात; व याही प्राण्याला 'लामा' प्रमाणेच थुंकण्याची खोडी आहे. ”

“ या खंडातील प्राण्यात ही एक विचित्र खोडच दिसते म्हणा-
वयाची ! ” रमाबाई विस्मयपूर्वक म्हणाल्या.

“ होय, याच वर्गातले हे दुसरे दोन प्राणी पाहा. हा 'बिहकुना'
आणि हा 'ग्वानाको. ' यांनाही अशीच वाईट खोड आहे. ”

“ पण अण्णा, हा 'ग्वानाको' प्राणी फारच उमदा दिसतो हो ! ”
वसंत म्हणाला. “ या प्राण्यात एक प्रकारचे सौंदर्य आहे नाही ? ”

“ खरंच, त्याचे सर्व भाग अगदी रेखीव दिसतात पाहा. ” रमाबाई
म्हणाल्या. त्याची ती बाकदार व सुरेखशी मान आणि हरिणासारखे
बारीक पाय आणि डोळे तरी किती सुंदर, गरगरीत वाटोळे, आणि तेजस्वी
दिसताहेत ? हरिणाचीच जात का ही ? अंगावर सगळीकडे कसे लांब व
तुळंतुळीत केस दिसतात नाही ? ”

“ होय. काहीसा हरिणाप्रमाणेच हा प्राणी दिसतो खरा, याच्या अंगा-
वर पिंगट रंगाचे लांब व तुळंतुळीत केस असतात. मात्र पोटाखाली
एकजात पांढरे केस असतात. याच्या केसांना फारच किंमत येते. याच्या
मांसाचा खाण्याकडे व कातडीचा पांघरुणाकडे बराच उपयोग करितात. ”

“ अशा सुंदर प्राण्यांचाही संहार करण्यास हात कसा उचलतो न
कळे ! ” रमाबाई म्हणाल्या.

“ या प्राण्यांचा इतका संहार करीत नाहीत. कारण यांच्या केसांची
किंमत भारी म्हणजे भारीच येते. ” माधवराव म्हणाले. “ यांच्याही काही
गमतीदार आणि आश्चर्यकारक गोष्टी लक्षात ठेवण्यासारख्या आहेत.
यांचे ओरडणे काहीसे हरिणाच्या ओरडण्याप्रमाणे तर काहीसे घोड्याच्या
खिंकाळण्यासारखे असते. हे प्राणी समुद्रातून खूप लांबवर पोहत
जातात आणि तहान लागली की, तेथलेच खारे पाणी पितात. ”

“ काय ? खारे पाणी पितात ! ” शरद एकदम उद्गारली.

“ मग यांच्या पोटात आग कशी नाही पडत ? ” वसंत म्हणाला.

“ कारण अतिशय तहानेने व्याकुळ झालेले खलाशी समुद्राचे पाणी प्याल्यामुळे पुष्कळ वेळा मरण पावतात, असे आमच्या शिक्षकांनी एकदा सांगितलेले मला आठवते. ”

“ होय, तुझे म्हणणे बरोबर आहे. पण हा प्राणी खारे पाणी पिऊ शकतो, हेही खरेच. ” माधवराव म्हणाले. “ आणखीही एक विशेष विचित्र गोष्ट या प्राण्याची आहे. हा प्राणी नित्य एकाच ठिकाणी जाऊन लेंड्या घालतो आणि काय असेल ते असो, हे प्राणी एकाच ठिकाणी जाऊन मरतात ! ”

“ एकाच ठिकाणी मरतात ! म्हणजे या प्राण्यांनी काही स्मशानभूमी आखून ठेविली असते वाटतं ? ” रमाबाई फारच विस्मित होऊन म्हणाल्या.

व्हिकुना

“ याच्याच जोडीचा हा दुसरा प्राणी व्हिकुना. ” माधवराव म्हणाले.

“ हा मात्र काहीसा लहान असतो. याचा बांधाही नाजूक असून त्यावर

नारिंगी रंगाचे अति मऊ केस असतात. याच्याही केसांना चांगलीच किंमत येते. ”

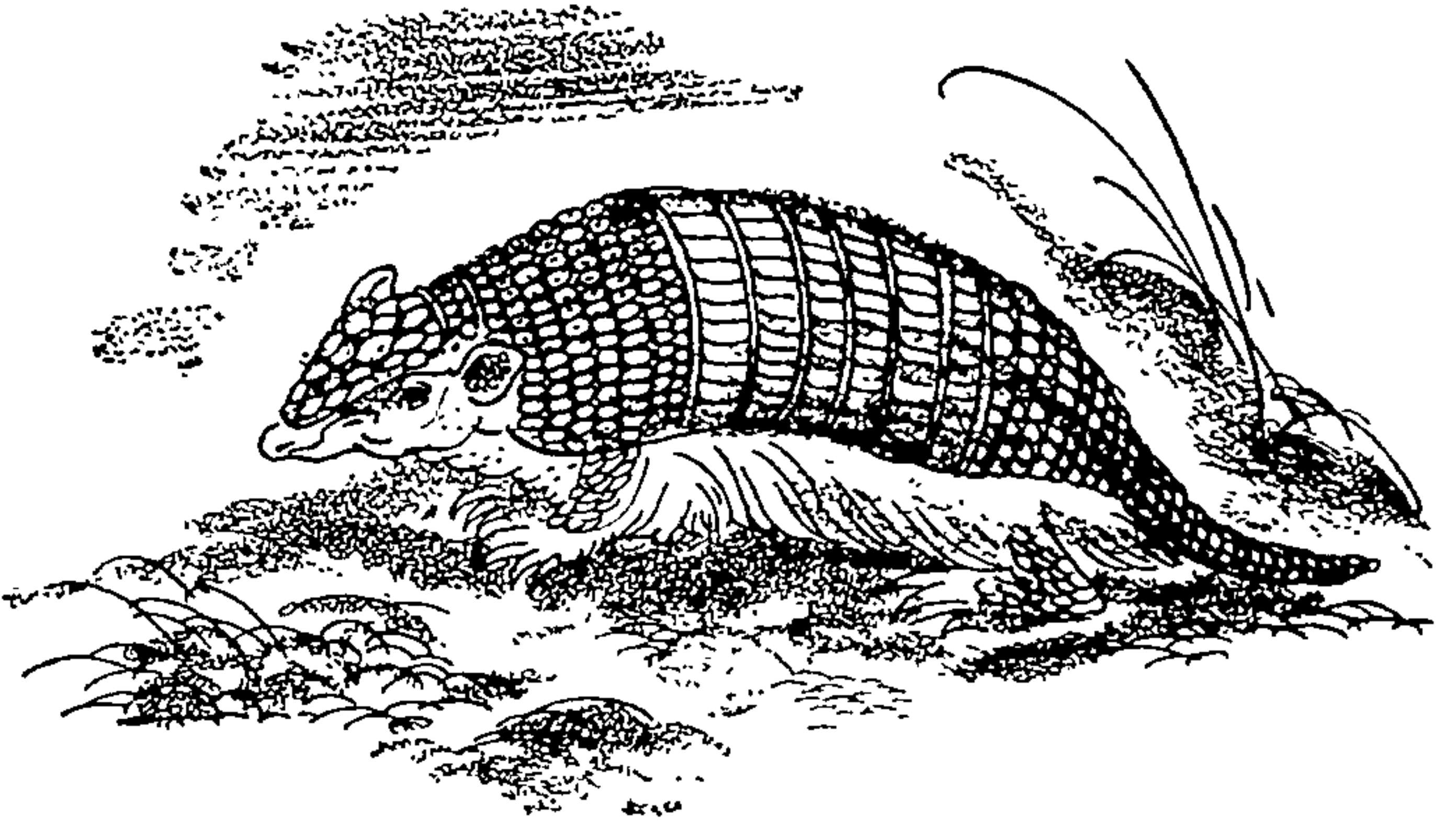
“ आणि अंगावर चिलखत घातलेला हा प्राणी कोणता ? ” शरद म्हणाली.

“ खरोखर, चिलखतासारखेच याच्या पाठीवर पट्टे व खवले असून ते एकमेकात गुंतविलेले दिसताहेत. ” वसंत म्हणाला. “ जणू काही लडाईलाच निघाला आहे हा ! ”

“ त्याच्या अंगावर सर्वत्र हाडांचा सापळा असून तो आतून व बाहेरून हाडांच्याच पट्ट्यांनी मढविलेला असतो; म्हणून त्याला हालचाल करण्यास अडचण पडत नाही. ” माधवराव म्हणाले.

“ याचे नाव काय अण्णा ? ” शरद म्हणाली.

“ यास ‘ आर्माडिलो ’ म्हणतात. ” माधवराव म्हणाले.

आर्माडिलो

“ म्हणजे याच्या अंगावर चिलखत म्हणजे आरमर (Armour) असते म्हणूनच की काय ? ” वसंत म्हणाला.

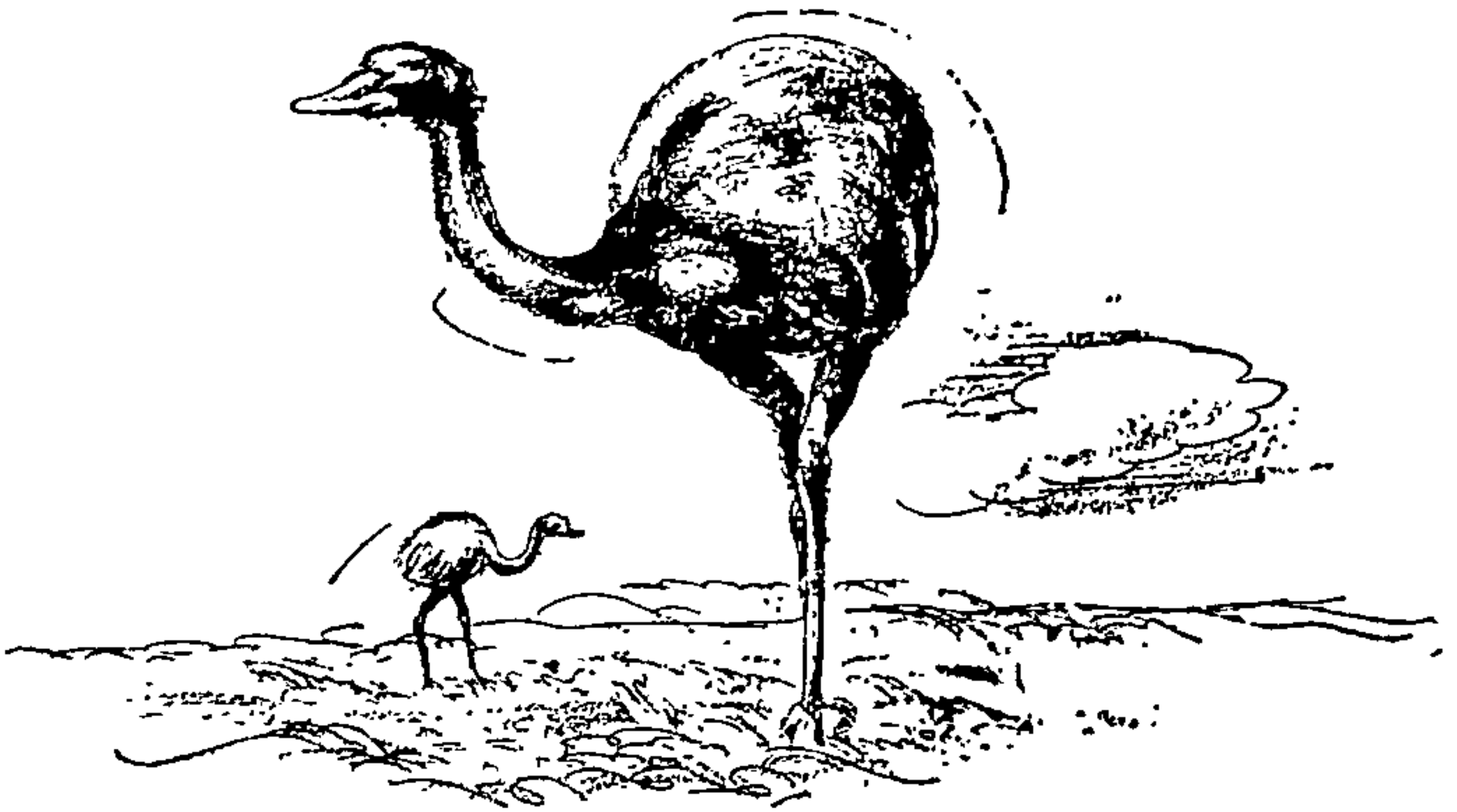
भू. वि. प्रा. ११

दक्षिण-अमेरिका, यातील प्राणी (उत्तरार्ध) १६१

“ होय, अगदी बरोबर. ” माधवराव म्हणाले. “ तसाच त्याचा अर्थ आहे खरा. हा प्राणी सर्वभक्षक आहे; पण हा रात्रीचाच बाहेर पडतो. याला थंडी वाऱ्यापासून फार त्रास होतो, म्हणून हा जमिनीत बीळ करून राहतो आणि हा आपले बीळ अत्यंत जलद म्हणजे हा हा म्हणता तयार करतो. शत्रूपासूनही संरक्षण करण्याकडे या बिळाचा त्याला फार उपयोग होतो. ”

“ शेवटला प्राणी शहामृगासारखाच दिसतो आहे ना ? ” शरद म्हणाली.

“ शेवटचा कसला ? या पुस्तकातला शेवटला. असे आणखी हजारो नव्हे लाखो प्राणी आहेत, पण ते पाहणेही सध्या तरी आपल्याला शक्य नाही ! ” माधवराव म्हणाले “ प्रत्येक स्वाभाविक वनस्पतीच्या पट्ट्यातले व प्रत्येक खंडातले मुख्य मुख्य तेवढेच प्राणी आपण पाहिले आहेत. हा प्राणी दक्षिण अमेरिकेतील शहामृग. याला ‘ ऱ्ही ’ म्हणतात. मात्र शहामृग आणि हा यांच्याच बऱ्यात गोष्टीत फरकही आहे. ”

ऱ्ही

“ काय याला ‘ ऱ्ही ’ म्हणतात ? ” वसंत म्हणाला. “ उँ ऱ्हां, ऱ्हीं ऱ्हुं, या मंत्रातील दुसरे अक्षरच म्हणायचे ? ”

“ पण शहामृगापेक्षा याचे पंख पुष्कळ वाढलेले दिसत आहेत. आणि याच्या पायाला तीन तीन बोटे आहेत वाटते ? ” शरद म्हणाली.

“ याच्या मानेवर आणि डोक्यावरही पिसे आहेत वाटते ? ” रमाबाई आपल्याही लक्षात काही गोष्टी येतात, हे दाखविण्याकरिता म्हणाल्या.

“ या प्राण्याला लहानशी का होईना पण शेपूट आहे. ” शरद म्हणाली.

“ मात्र एकदम दिसावयाला हा शहामृगासारखाच वाटतो. ” माधवराव म्हणाले. “ तसेच शहामृग ज्याप्रमाणे हरिण किंवा झीत्रा यांच्या कळपात राहतो, त्याचप्रमाणे हाही ग्वानाको, व्हिकुना व हरिण यांच्या कळपात राहतो. याच्याही पिसांना फारच किंमत येते. ”

“ अण्णा, या पुस्तकातील सगळी चित्रे संपली वाटते ? आज सतत सान-आठ दिवस आमचे फारच मजेत गेले. अशी आणखी काही पुस्तके आहेत का हो अण्णा ? ” शरद म्हणाली.

“ मोठ्या मजेतच का म्हणतेस ? आपल्याला किती तरी भूगोलाची सुद्धा उपयुक्त व मनोरंजक अशी माहिती मिळाली. ” वसंत म्हणाला. “ विषुववृत्तापासून ध्रुवबिंदूपर्यंत कोणत्या खंडात कोणत्या प्रकारचे प्रदेश आहेत ? पाऊस कुठे किती पडतो ? नद्यांचे जाळे कसे निर्माण होते ? त्यामुळे तेथे वनस्पती कोणत्या वाढतात ? वाढतात की नाहीत ? वाढल्या तर त्या कितपत वाढतात ? म्हणजे झाडे खुरटी असतात की आकाशाला भिडण्याइतकी उंच असतात ? त्यांना दाभणासारखी निरुंद व बोथट पाने असतात, की कटईएवढी रुंद आणि जाडअशी असतात, की केवळ त्या प्रदेशातून गवतच वाढते, की मुळी काही उगवत नाही ? हे सर्व आपल्याला सहज कळले आहे. त्याचप्रमाणे निरनिराळ्या पट्ट्यांत जे जे मुख्य मुख्य प्राणी वावरतात, त्यांच्याबद्दल तर अगदी भरपूर माहिती आपल्याला मिळाली आहे. आणि त्यांचा मनुष्यांना काय उपयोग होतो, हेही अण्णांनी आपल्याला ओघानेच तीट समजावून दिले आहे. मला

तर हे पुस्तक पाहताना खरोखर अतिशयच आनंद होत होता आणि आता ते संपले म्हणून मनापासून वाईटही वाटत आहे. ”

“ शाबास वसंत ! उपसंहार करण्याचे माझे काम तूच केलेस, याबद्दल मला अंतःकरणापासून अतिशय आनंद होत आहे आणि तुझे कौतुक करावेसे वाटते; कारण खरोखरच ते तू थोडक्यात आणि सुंदर शब्दात केले आहेस. ” माधवरावांना मनापासून आनंद झाला होता. त्यांनी वसंताची पाठ प्रेमानेच थोपटली आणि म्हटले, “ मी हे पुस्तक आणि त्याचे आज खरे खरे सार्थक झाले. ”

“ आम्हा बायकांना सुद्धा किती तरी नवीन नवीन माहिती मिळाली. असे शिक्षण खरोखरीच जर शाळांतून मिळाले तर पुढची पिढी (मुलगे आणि मुली सुद्धा) खात्रीने जास्त शहाणी होईल, असे माझेही मत या आठ दिवसांत झाले आहे. ” रमाबाई थोड्याशा गांभीर्याने आणि मार्मिकतेनेही म्हणाल्या.

“ खरोखरच आपल्या मराठी वाङ्मयात अशी पुस्तके अलीकडे निर्माण होऊ लागली आहेत, हे महाराष्ट्राचे सुचिन्हच होय. या पुस्तकापासून आपणा सर्वांनाच आनंद झाला, करमणूक झाली व आपल्या ज्ञानात भरही पडली, हे तर खरेच. यापुढे असेच दुसरे एक पुस्तक वनस्पतीसंबंधी आहे; ते पुढे मागे केव्हा तरी असेच मी तुम्हास दाखवून त्याची माहिती देणार आहे. तेही काही कमी महत्त्वाचे नाही. ” माधवराव प्रसन्न मुद्रेने म्हणाले.

“ असे झाल्यास फारच उत्तम. ” सर्वच आनंदाने उद्गारली.

REFBK-0017233